

Az Irodalmi Magazin új száma a magyar vonatkozásaiban is vizsgálható Gulag, illetve a 20. századi magyar száműzetések hosszú évtizedeken át elhallgatott vagy csak töredékesen elmesélt történeteit idézi fel. Középpontjában az egyéni és közösségi szinten egyaránt értelmezhető emberi szenvedés problémaköre áll. Hangsúlyosan olyan, tömeges méreteket öltő szenvedés tematizálódik itt, amely nem valamifajta természeti szükségszerűségből, hanem konkrét – végtelennek és torznak minősíthető, s itt eredetükben is felmutatott – történelmi, politikai meghatározottságokból származik.

A lapszám legtöbb írása a trianoni békeegyezmény által szétzabdalt, majd a második világháború végétől szovjet hódoltságig sorba jutó magyarság jelentős hányadának bűn nélküli bűnhődését mutatja be. Hadifoglyok, szovjet haditörvényszék által – háborús bűnösökként vagy „rendszerellenes” elemként – ártatlanul elítéltek, jóvátételi kényszermunkára hurcoltak, kitelepítettek sorsa elevenedik meg a Magazin lapjain. Olyan, családjuktól, lakóhelyüktől, hazájuktól elszakított, őreik által nap mint nap durván megalázott, erejüket meghaladó kemény fizikai munka végzésére kötelezett, gyakran éhez, fázó embereké, férfiaké és nőké, akik vagy belepusztulnak az emberi méltóságuk maradványait is szétforgácsoló szenvedésbe, vagy a csodával határos módon túlélnek pokoljárásukat, és – ha van még hova – egyszer csak hazatérnek. És élnek tovább – a múlt soha le nem vethető terhével, mert a történetken való maradéktalan felülemelkedés számukra már lehetetlen.

A folyóirat ezúttal számos, kifejezetten történelmi vonatkozású közleménynek is helyet ad hasábjain. Ez azért indokolt, mert jelen esetben a Magazin jórészt a dokumentarista (láger)irodalom kategóriájába sorolt, vagyis valóságreferenciával rendelkező művekkel foglalkozik, amelyek nem érthetőek meg történelmi háttérük – elsősorban, de nem kizárólag a szovjet totalitarizmus és a Gulag gyűjtőnév alá foglalt lágerrendszer működésének – ismerete nélkül. Ugyanakkor szerzőink többsége – a lap profiljának megfelelően – ezeket a szépirodalmi igényű, a traumatikus történelmi eseményeket kifinomult poétikai–retorikai eszközökkel feldolgozó szövegeket dominánsan esztétikai szempontok alapján elemzi. Hírt adva így egy olyan emlékeztetőközösségről, amelyet többek között Lengyel József, Faludy György, Örkény István, Hernádi Gyula, Páskándi Géza vagy Nagy Zoltán Mihály (világirodalmi vonatkozásban pedig Alekszandr Szolzsenyicin és Varlam Salamov) neve fémjelez.

E magas színvonalú közösség léte a lehető legeggyértelműbb bizonyíték arra, hogy az intellektus, a műveltség, a kultúra és a nyelv – ha csak szimbolikusan, ha „csak” hosszabb távon is – még egy vésterhességben nehezen felülmúlható évszázadban is felül tudott kerekedni a népiertástól sem visszarettenő, irracionális hatalmi önkényen.

■ A szerkesztők

IRODALMI MAGAZIN

IMPRESSZUM: Főszerkesztő: **Jánosi Zoltán** / Felelős szerkesztő: **Réger Ádám** / Olvasószerkesztő: **Mórocz Gábor** / Szerkesztőbizottság: **Bíró Gergely** / **Boka László** / **Zsiga Kristóf** / A lap megalapításában közreműködött: **Kardeván Lapis Gergely** / Lapterv: **Szita Barnabás** (www.freetransform.hu) / Gazdasági ügyintéző: **Szentmártoni Anikó** (szentmartonia@magyarnaplo.hu) / **Parragi Zoltán** Kiadja az **Írott Szó Alapítvány** (1092 Budapest, Ferenc krt. 14.), a **Magyar Napló Kiadó Kft.** (1062 Budapest, Bajza u. 18.) és az **Országos Széchényi Könyvtár** (1014 Budapest, Szent György tér 4-5-6.). Felelős kiadó a Magyar Napló Kiadó Kft. ügyvezető igazgatója. Terjeszti a Magyar Lapterjesztő Zrt. (1097 Budapest, Táblás u. 32.) Nyomdai előállítás: **Pannónia Nyomda Kft.** (1139 Budapest, Frangepán u. 16.) A szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ferenc krt. 14., e-mail címe: irodalmim@gmail.com / HUNGART © / Magyar Napló Kiadó © / Tomasz Kizny © / 2016 ISSN 2063-8019

Segítségükért fogadják őszinte köszönetünket: Árkossy István, Bank Barbara, Bolla Eszter, Fazekasné Majoros Judit, Kiczenko Judit, Kovács Judit, Kovács István, Rosonczy Ildikó, Soltész Márton, Tóth Gábor

Helyesbítés: A Móricz Zsigmondról szóló lapszám 10. oldalán tévesen szerepelt a szülőház kifejezés a képaláírásokban. A képek az elárvult Nyilas-házat ábrázolják.

Tartalomjegyzék

–/ DOSSZIÉ

A halál fészkeiből

Hetényi Zsuzsa: A természetellenes rend – Szolzsenyicin <i>Ivan Gyenyiszovics egy napja</i> című Gulag-kisregénye	4
Alekszandr Szolzsenyicin: Ivan Gyenyiszovics egy napja (részletek)	5
Németh Tamás: Testvérhatalmak, testvérregények – Az <i>Ivan Gyenyiszovics egy napja</i> és a <i>Sorstalanság</i>	9
Vasadi Péter: Két fogoly	11
Regéczi Ildikó: A pokol körei – Valóságos és fiktív terek Szolzsenyicin <i>A pokol tornáca</i> című regényében	12
Tóth Gábor: A Gulag természeti és társadalmi összefüggései Szolzsenyicin és Salamov művei alapján	16
Goretity József: Varlam Salamov és az „antiirodalom”	20
Oszip Mandelstam: Mosdom éjjel kinn az udvaron	22
Mórocz Gábor: El nem évülő tartozás – Beszélgetés Lengyel Józsefről az író leányával, Lengyel Tatjánával	23
Lengyel József: Elejétől végig (részletek)	28
Bank Barbara: „Semmi sem marad elmondatlan” – Töredékek a GULAG – GUPVI táborrendszerek történetéről	30
Szokolay Domokos: Megszállás 1944–1945	34
Bognár Zalán: Magyarok szovjet fogságban – GULAG, GUPVI, málenkij robot	36
Pintér Judit: Az átélte borzalmakat ésszel föl sem lehet fogni... – Beszélgetés Sára Sándorral	40
Tóth Eszter Zsófia: Magyar nők a Gulagon	44
Dobozi Eszter: Egy dokumentumkönyv háttértörténetéből	47
Naár János: Hercegekútiak kényszermunkán a Szovjet-unióban	50
Szemeskó Gábor: A túlélés művészete – Galgóczy Árpád emlékirat-sorozatának első kötetéről	54
„Túl akartuk élni a poklot” – Oloffson Placid bencés szerzetes vallomása a Gulagról	57
Soltész Márton: „Kátorzsnaja rabóta” – Mikluszkó Lajos, élt 86 évet	60
Rózsás János: Éltető reménység (részlet)	64
Szirák Péter: Lágerek népe (részlet)	65
Láger-breviárium – Részletek Örkény István <i>Lágerek népe</i> című művéből	67
Borbély László: „Isten kapuja előtt” – A hadifogság élménye Hernádi Gyula abszurd létszemléletében	70
Hernádi Gyula: Száraz barokk (részlet)	71

–/ DOSSZIÉ

A magyar pokol

Bank Barbara: Recsk „örök” – A recski internálótábor története 1950–1953	74
Payer Imre: A szenvedés mélysége és magassága	77
Böszörményi Géza: Recsk – 1950–1953 (részletek) – Beszélgetés Faludy Györggyel	80
Ferdinandy György: Mellesleg...	84
Böszörményi Géza: Recsk – 1950–1953 (részletek) – Beszélgetés Kárpáti Kamillal	87
Marosi Gyula: Recskről, filmek ürügyén	91
Kováts Dániel: A hortobágyi kocsis	94

–/ DOSSZIÉ

A hazátlanság forgószele

Dupka György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben	98
Bertha Zoltán: A kárpátaljai magyar szenvedéstörténet sorsregénye – Nagy Zoltán Mihály: <i>A sátán fattya</i>	101
Vári FABIÁN László: Már ma éjjel	103
Szőcs Géza: Egy német történet (részlet egy filmnovellából)	105
Csender Levente: Repülj, madár, repülj...	107
Dávid Gyula: „láttam... felnőtt rabként a FÖLDMÉLYI BÁBELT” – Páskándi Géza börtönévei és börtönversei	109
Dragomán György: A fehér király (részlet)	112
Dóczy Péter: „...sose volt, hogy az élet megdöglik” (részlet)	116
Máriás József: Földvári Golgota	117
Kurcz Ádám: A Goli otok és a lógorok – Utalások Jugoszlávia internálótáboraira Gion Nándor műveiben	119
Kontra Ferenc: Bezdáni hajósok	122
Gróh Gáspár: Két hazában hontalanul – Dobos László: <i>Földönfutók</i>	125
Kulcsár Ferenc: Megszabadított-szépek	128
Jezsó Ákos: Tíz perc	129

–/ DOSSZIÉ

Az anyanyelv száműzetése

Balázs Géza: Trianon és a magyar nyelv	132
Kányádi Sándor: Noé bárkája felé	136

„Az elvarázsolt Szigetvilág sok ezer szigete ott terül el szanaszét szórva a Behring-tengertől csaknem a Boszporuszig. Láthatatlanok, mégis léteznek, és szigetről szigetre ugyancsak láthatatlanul, de folyamatosan ide-oda kell szállítani a rabokat, akik szintén láthatatlanok, ám mégiscsak van testük, térfogatuk és súlyuk. [...] Egy egész jól bejáratott rendszer! Nem sebtében hozták létre, évtizedekig dolgoztak rajta.”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin:
A GULAG szigetvilág, Soproni András fordítása)

DOSSZIÉ

A HALÁL

FÉSZKÉBŐL

Ónérc-bánya a Butugicsag-hegységben, Uszty-Omcug település közelében Magadantól 270 kilométerre északra, Koljima, 1942–1943. Az 1940-es és 1950-es évek fordulóján a Butugicsag-hegységben uránércet bányásztak és dúsítottak (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

A természetellenes rend¹

Szolzszenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című Gulag-kisregénye

HETÉNYI ZSUZSA

Szolzszenyicin nevét immár nemzedékek sora társítja az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregényével, amelyet az irodalomtörténészek is egyöntetűen az író legkiemelkedőbb alkotásaként tartanak számon. Az 1959-ben elbeszélésnek íródott, és csak 1962-ben megjelent mű eredeti címe „Scs-854” volt – az író egy korabeli fényképén a Scs-282-es számot viseli rabruháján.

A főhős, Ivan neve emblematikusan orosz. S a címben tovább mélyül az allegorikus értelmezés lehetősége: egy nappól van szó, s ez az egy nap nemcsak a végtelen rabság egyforma napjai közül az egyik, hanem a térnek és időnek, a kronotoposznak a kiemelése az emberéletben elképzelhető határok közül. Ivan Gyenyiszovics számára megszakadt a múlttal való kapcsolat: feleségére alig emlékszik, összezavarják a szönyegfestéssel szerzett jó pénzekről szóló otthoni hírek, s évente engedélyezett két levelében már nincs is miről írnia. Ivan Gyenyiszovics számára nemcsak visszafelé, előre is zárt az idő: szabadulását nem tudja elképzelni, tisztában van azzal, hogy mások is újabb büntetéseket kaptak, amikor lejárt az idejük, s már haza sem vágyik, mert többé már nem képes felidézni a kinti életet. Ez az egy nap a történelmi idő számegegyesén is csak azért felel meg egy konkrét 1951-es januári napnak, hogy tisztában legyünk azzal: a Sztálin-éra alatt történik mindez. Mint Szántó Gábor András rámutat, éppen az idő kettős ábrázolása vezethet el Szolzszenyicin alapvető mondandójához, amely a földi hamis törvény és az isteni igaz törvény szembeállításán alapul.

A műben fontos motívum, hogy a tábori lámpák és a fényszórók rendre elhomályosítják, túlragyogják a csillagokat. Még a Nap is mintha oszlopok között látszana, és a fogoly első gondolata azt kérdi, nem húznak-e vajon majd oda is szögcsapót. A Nap járását ugyanis már nem veszik figyelembe a földi dolgok szabályozásához. Rendeletbe adták, hogy a Nap nem délben, hanem egy órakor áll a legmagasabban – a szovjet kormány átírta az időt, megváltoztatta a nagyapák hagyományozta szabályt. Vasárnap is dolgozni kell, nincs már meg az isteni törvényben pihenésre rendelt hetedik nap. A harmincas években a gyárakban bevezetett, szocialista vívmányként elkönyvelt ötnapos munkahét révén az egész Szovjetunióban általánosan felszámolták a vasárnap és az egyházi ünnepek megtartásának ritmusát – hiszen öt nap munka után egy nap pihenő járt.

Suhov időszemlélete egészen más. Számára a Nap és a Hold járása szabják meg az élet és a természet rendjét, valamint Isten égben őrülő malmai; mint a népi hiedelem elmeséli, az öreg

Szolzszenyicin 1953-ban, rabruhában

Holdat az isten csillagokra aprítja fel, azzal pótolja a lehullottakat. A farkasnapocskáról szóló ősi történet állandó természeti törvényekkel, félelem szülte mitikus, naiv istenhittel örök körforgásként magyarázza a világot. Istenben mennydörgéskor kell hinni, és ha a Hold nem látszik, akkor nincs is. A kesztyűbe rejtett fűrészdarabot is csak egy kis fohászkodó imádsággal előhívott szerencse segít bevinni a táborba. Az imádsággal azonban nem szabad visszaélni, nem attól változik a sors – Suhov az imákat az elutasított kérvényekhez hasonlítja (a szakirodalom ebben Suhov ateizmusát látta).

Suhov istenhite nem tételes, tanult vallásosság, és nem is a baptista (eszméiben és nevével is Dosztojevskij idéző) Aljoska magatartásához hasonló ájtatos, bibliaolvasásba merülő megszállottság, amely jóssággal és készséges alázattal párosul. Sem a pokol, sem a menny nem foglalkoztatja Suhovot. Ösztönös hívőnek alkotja meg az író, akinek számára Isten maga a természetes világrend, s mindenféle rend innen ered, a munkáé, a tisztessége, a túlélése, és legfőképpen a szilárd értékeké. A szakirodalom felveti Suhov és Platon Karatajev párhuzamát (Tolsztoj: *Háború és béke*), holott ez a párhuzam inkább Aljoskára vonatkozhatna. Azonban Suhov hite, Karatajevével szemben, nem is specifikusan pravoszláv hit. Nem hirdet békességet és belenyugvást, sőt, semmit nem hirdet, nem prédikál, inkább szükségű, szótlán. Nem népi primitív szent, de valami mégis Karatajevhez közelíti. Az írói szándék éppen az, hogy a kollektív oroszország egy tagjaként mutasson fel egy hús-vér, de allegorikussá emelt alakot.

A Suhov által tisztelt természeti rend alig észrevehetően felülkerekedik a novella vége felé. A Nap felemelkedve kiszabadul az oszlopok közül, bíborvörös fénye szinte már melegít. Suhovnak a nap végét csak a napszállta jelzi, nem a kongatás – a munkaidő után is dolgozik, mert sajnálná a kárba vesztett habarcsot. Munkája lázadás, mert individuális cselekedet: csak azért tud tovább dolgozni, mert van saját, titokban rejtegetett vakolólápátja, amit nem ad le. A rabok tudják, hogy az égben őrölő malmok forgatják a földi időt: már az őket lágerbe juttató emberek is „letűntek”, ki maga is táborba, ki a halálba. „Láttam én már karón varjút” – mondaná erre a magyar népi bölcsesség. A lámpások fénye elhomályosul a holdfényben, a csillagok tűnődökölnek. A híres befejező mondatokban az ember alkotta időmérés is erőtlennek bizonyul a Nagy Körforgással szemben: „Eltelt egy felhőtlen, majdnem boldog nap. Büntetése így pergett le az első perctől az utolsóig, háromezerhatszázötven ilyen nap. És még három nap ráadás – a szökőévek miatt.” (Wessely László fordítása)

A lemeztelenített tér nincs megnevezve. Ez a tér-idő szerkezet és az egy központi szereplő körül zajló cselekmény sokkal inkább megfelel az író által eredetileg megnevezett novella műfajának, mintsem a kisregényének. „Hólepte, üres térség...”, „csípős, gonosz szél fújdogál kelet felől”, „szembe a széllel, szembe a vöröslő, felkelő nappal.” „Jobbról, balról, ameddig a szem ellát, hólepte síkság, egyetlenegy fa sem nő az egész sztyeppen” – így látjuk ezt a téliideji sivatagot, ahol a díszletek is filozófiai teret sejtetnek.

A magyarban Közszolgálati telepnek nevezett rettegett munkahely az 1962-es orosz szövegben Szocbitgorodok, azaz szocialista lakóváros volt. Jelenlegi változatában (az 1991-es orosz kiadásban) Szocgorodok, azaz szocialista város, ami az elbeszélés allegorikus értelmezését teszi lehetővé: ez maga a szocializmus. Milyen is az? A mű legelején olvassuk: „Az a szocváros pedig kietlen pusztaság, csupa behavazott meredély, és mielőtt bármihez kezdenének, gödröket kell ásni, oszlopokat állítani,

és önmagukat szögesdróttal elkeríteni, nehogy megszökjenek. Azután jöhet az építkezés.” [Saját ford. – H. Zs.] A szocializmus magunk teremtette fogolytábor egy kietlen pusztaságban, sugallja Szolzsenyicin ezzel a képpel, és e háttér előtt az egész cselekmény egzisztenciális eseménynek is tűnik.²

A műben a természet is csupasz, ellenséges: tél van, a fagy ugyanúgy átjárja a foglyok minden porcikáját, ahogyan a külső világ (rendszer, lágerrendszer, lágerrend) behatol az élet minden szférájába, és nem hagy ellenőrzés nélkül egyetlen pillanatot sem. Miközben az embert a félelem és a túlélési ösztön magányossá teszi, állandóan kollektívába kényszerítve, kényszer-napirendben és menetoszlopokban, összeterelet tömegben oldódik föl maradék egyénisége. A táborban nem szabad egyedül járnia. Brigádban eszik, dolgozik és kel-fekszik a rab. A brigád ambivalens életkeret: kényszerközösség, de mégis közösség. A főnökség helyett szemmel tart, hiszen ha egyet-

Foglyok kelnek át a befagyott Varnek-öblön a Razdelny fokon lévő bányába vezető úton. A hófúvások során cölöpökre kifeszített kötél biztosította az utat. A láthatáron Varnek település; az „OGPU” (Állami Politikai Igazgatóság) Vaygach-expedíciója, 1930–1936 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

„Furcsa. Furcsa, ha az ember így elnézi a sivár, csupasz sztyeppet, az elhagyott zónát és a holdfényben sziporkázó havat. A kísérő őrség már elfoglalta a helyét, tiszteletnyitávolságra egymás mögött, lövésre kész fegyverrel. Sorakozik a rabok fekete nyája, s köztük ugyanilyen fekete buslátban az Scs-311-es fegyenc, akinek arany váll-lapok nélkül szinte elképzelhetetlen volt az élet, az angol tengernaggyal komázott, s most itt Fetyukovval cipeli a saroglyát. Az ember sorsa alakulhat így is meg úgy is...”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 116.)

len ember késlekedik, mindenki bűnhődik miatta. Ugyanakkor munkaközösséget is alkot, a munkában pedig egyéniségekké válhatnak tagjai, Ivan Suhov például akár a brigádvezetőnek is adhat tanácsot. A közösség hierarchiája belső is: aki gyenge, segítséget kaphat, aki segít, emberi mivoltában felemelkedik, a besúgót, a sunyit pedig kiközösítik. „A brigád mint egy nagy család.”, „A brigáderos édesapa.” Az író Suhov szemével a hagyományos orosz paraszti munkaközösségeket is láttatja a brigádban.

Érdeemes belegondolni, mit olvashatott ki a hatvanas évek szovjet olvasója ebből a novellából. A korabeli kritikusokhoz hasonlóan tévedhetett, s akár a munka (szocialista?) himnuszának vélhette a munka megtartó erejének, az orosz paraszt munkaszerezetének pszichológiailag hiteles belső ábrázolását. Suhov zavartan olvas felesége leveleiben a szőnyegfestéssel megkereshető könnyű pénzekről – szerinte annak a pénznek, amiért nem izzadt meg az ember, nem is lehet örülni. Szolzsenyicin a paraszti fizikai munka etikáját fogalmazza meg hőisével. Ez a tevékenység egyértelműen rímél Szolzsenyicinnek az életrajzában említett írás-etikájára, az életben tartó elhivatás szinte eksztatikus, ugyanakkor kötelességszerű gyakorlására. Ilyen értelemben magának az építésnek, a falemelésnek szimbolikus értelmet is tulajdoníthat az olvasó (s tudható, hogy Szolzsenyicin valóban dolgozott kőművesként a táborban, hogy az író Suhov prototípusával a háború alatt találkozott, így realizmusa minden ponton „hiteles” és „igazol”). Suhov nem a falért, nem az épületért dolgozik, hanem saját lelki egészségéért, saját épüléséért, saját örömére. Így érezheti magát embernek, és szabadnak is.

Az egyik epizód jól megvilágítja, hogy Szolzsenyicin filozófiai, sőt, vallásfilozófiai síkon értelmezi az építést. Suhov már említett szükségességére jellemző, hogy a süket Szenykával dolgozik együtt a legszívesebben, aki „mindenkinél okosabb, szó nélkül is megért mindent”, „együgyű”. A süketségnek ez a felfogása hasonló a *jurogyivij*, a „szent félkegyelmű” népi értelmezéséhez: aki bolond, annak összefüggéstelen mondatai mögött isteni kinyilatkoztatás sejlik, aki süket, annak fejében bizonyosan „bölcsebbek a gondolatok”. Szenyka „egész életében hallgat”, de a novellában kétszer is megszólal. A kimondhatatlan dolgok tudásának szent aurája veszi körül, a szavak hiába valóságának titka tragikus életéből fakad. Négyeszer esett német fogságba, túlélte Buchenwaldot, onnan került orosz táborba. Suhovval ők ketten jutnak legmesszebb vagy legmagasabbra az euforikus falemelési lázban, ők maradnak fent legtovább, a szabott időn túl – s a süket éppen ekkor szólal meg. Az építés szent folyamattá, a gyógyító, megtartó erő révén szimbolikussá válik, s ez a fal talán Salamon örökké épülő spirituális templomának a fala is, az emberiség javára munkálkodók közös építményében egy kicsi rész. Ugyanakkor ez a munka reálisan értelmetlen, bevégezhetetlen. A Höerömmű torzója és az építkezésen uralkodó reménytelen összevisszaság („félbehagyott épület”, „szétszórt házelemek”, „összetört kapcsoló”, „hulladék”) a szocialista építés Babel-tornyának is tűnhet, amelyet – mit sem sejtve, a célokat nem is látva – építenek a hatalom által iderendelt rabszolgák, egymás hulláin átlépve. Közismert, Szolzsenyicin műveiben is gyakran feltárt tény, hogy a szocialista presztízspépítkezéseken a legtöbb esetben a lágerek népe, rabok milliói dolgoztak.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* narrációs módszere többre-
tegyű. Az elbeszélő hangja még a harmadik személyű narrációban is átcsap Suhov belső monológjaiba, mondataiba, egyfajta közvetett népies szkak-elbeszélésbe. „Családja is kétszer ír évente, de az ember nem ismeri ki magát az életükben.” „...hogya a parasztok ne a saját falujukban dolgozzanak, ez sehogy se fér a fejébe. Háziipart üznek talán?” E két hang egymásba fonódását a magyar fordításban különösen nehéz érzékelni, mert Wessely László pontos és hű fordítása (amelyben a lágerszavak magyartásához egy volt magyar recski foglyot kellett megkérnie, mert ő csak az orosz szavakat ismerte, saját lágertapasztalatából) nem tudja átadni azt az elliptikus szintakszist, ritmikus egységekbe rendezett folklór elemekben (ismétlések, jelzőhátravetés) gazdag népi nyelvet, ami az elbeszélés sajátja. Nem sikerült a helyenként biblikus ünnepélyességbe átcsapó, a hősi bilinákra is emlékeztető régies, anaforikus „és”-sel kezdődő mondatok ritmusát sem átmenteni.

Az egybefonódó hangok ellenére Suhov egy percig sem szócsöve az írónak, gondolatai nem elvontak. Annál negatívabb alakoknak mutatja Szolzsenyicin az elméleti vitákat folytató Cezart, a versíró lógós Vdovuskint és általában a volt értelmiséget (Fetyukov, a brigád sakálja, Der, a pallér). Mind könnyű munkát kapnak, mind lógósok. A szakirodalomban gyakran tárgyalt irodai jelenetben Cezar, a volt filmrendező Eisenstein filmjéről beszél. Itt nem Cezar esztétikai nézetei és nem is az író erről alkotott véleménye fontos, hanem Suhov helyzete. Egy hidegről bejött, átfagyott fizikai munkás ácsorog az ajtóban, és várja, amíg a jóllakottabb, meleg irodában tétlenkedő társának odaadhatja az ebédjét, s azt reméli, talán kap belőle szolgálataiért. Eisenstein itt nem esztétikai vitatéma, hanem az életben maradáshoz teljesen szükségtelen úri huncutság.

A hideg-meleg, kint-bent (anyag-lélek) ellentét motívumma növe uralja a művet. A két hőmérő – a kinti, amelyik csak nem akar mínusz 41 fokot mutatni, hogy a lágérben maradhassanak, és a benti, az orvosi rendelőben, amelyik szintén megáll 37,2-nél – emblematikusan jelzik ezt az élet-halál ellentétet. „Kint huszonzét fok volt, Suhovban harminché. Majd eldőlt, melyik az erősebb.” A plusz 41 fokos láz szabadulást jelentene a munka alól, de a betegnek halált. A 41 fok emlegetése, csakúgy, mint az ellenséges hidegben lecsupaszodott létezés, a redukált keretű kronotoposz Zamjatin két művére is utal, a *Mi*

Kolima, 1938 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

”

„Egyesek így okoskodnak: aki csomagot kap, olyan, mint a jól megtömött zsák, szedj ki belőle mindent, amit lehet! De ha jól meggondolja az ember, a csomag éppoly könnyen elfogy, amilyen könnyen jön. Megecsik, hogy a csomagérkezés előtt még a rendszeresen csomagot kapó rabok is szívesen tesznek valami szolgálatot egy különadag kásáért. Csikket is kunyerálnak. Aki csomagot kap, annak le kell adni a sápot a smasszernek, a brigadérosnak, különösen, ha lógós. Mert ha nem, a legközelebbi küldeményt úgy eldugják, hogy esetleg hetekig se kerül fel a listára. S hogyan adna a csomagőrző raktárosának, ahova mindenkinek le kell adnia a csomagját, és ahová holnap reggel Cezar is elmegy, hogy leadja a csomagját tartalmazó zsákot (a parancsnok rendelte el így, hogy ne lopjanak, és nehogy zavarjon a motozásnál) – ha annak a raktárosnak nem ad jócskán, az morzsánként többet vesz el belőle magának. Egész nap ott ül a raktárban az a patkány, ott ül a má-

sok élelmiszerével összezárva, hogyan ellenőrizhetné az ember? Aztán hogyan adna az apróbb kis szolgálatokért, hogyan adna Suhoznak? Aztán a fürdősnek, ha csekélységet is, de adni kell, hogy rendes fehérműt tegyen félre a számára. Meg a borbélynak – ha sokat nem is, de legalább három-négy cigarettát adni kell, aki ezért majd papírba törli a borotvát és nem a meztelen térdedbe. No meg a kulturális-nevelési osztályon, mert csak így tesz félre a leveledet. S ha kedved támad egy napot itt ellógni a zónában, elheverészni, a doktornak is adni kell. No meg a szomszédnak is, aki veled közös éjjeliszekevényen eszik, mint a sorhajókapitány Cezarral – hogy lehetne nem adni? Hisz az számon tart minden egyes falatot, és nincs az a lelketlen ember, aki ilyenkor fukarkodna, és ne adna.”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 147–148.)

c. regényre és a *Barlang* c. novellára. Itt megvalósult az a világ, ahol (mint Zamjatyin antiutópiajában) az emberek számokat viselnek. (Szolzsenyicin igen nagyra becsülte Zamjatyint, akit a Nobel-díj átvételkor elmondott beszédében a cenzúra alatt „befalazott” íróként említ, Ahmatovával együtt.) Nemcsak a hőmérők, de a tárgyak általában felnagyítva, illetve jelentőségükben egy-egy pillanatban kizárólagossá válva jelennek meg. A saját készítésű kanál, a saját vakolólapát, a talált fűrészdarabka, a szájjvédő rongy, a dédelgetett cipő mind személyessé teszik az életet, és a rabságban az egyéniség elemei, a birtoklás kivételes érzését adják.

Lukács György tanulmánya (1965) szinte a szocialista realizmus győzelmének értékelte Szolzsenyicin novelláját, amikor azt hangsúlyozta, hogy a műben az élet valóság-hű részletét adja az író, aki ezzel elősegíti a szocializmus sztálini korszakának kritikáját és eljövendő korszakának megújulását. Szolzsenyicin realizmusáról valóban fontos beszélni, de egészen más értelemben. Az író teljes életművén észrevehető (és egyre inkább), hogy mindig a valóságból vett élmény, történet és alak szolgál kiindulópontul művei megírásához. Maga utal rá, melyik alaknak ki volt a prototípusa, hol, mikor találkozott vele, s ezeket az érveket, mint realizmusának ékes bizonyítékait nemcsak akkor sorolta elő, amikor a megvadult írószövevény és pártkritikusok mindenféle cenzúrát szolgáló érveit verte vissza, hanem saját esszéiben és nyilatkozataiban, összegyűjtött műveinek párizsi kiadásához írott előszavában is. Az író legendás kartotéktrendszerében számon tartotta minden egyes hősét és összes találkozásukat, alakjainak nevét is a valóságból gyűjtötte. Az életmű előre haladtával egyre több dokumentumot illesztett műveibe, ami eleinte, *A GULAG szigetcsoport*ban még tanúságtétel, de később már fellazítja a szépirodalmi műfajt. Szolzsenyicin ezt a műfajt polifonikus regénynek nevezi, azonban a szónak nem abban az értelmében, ahogyan Mihail Bahtyin Dosztojevszkij regényeiről szóló elméletében kifejtette. A műfajok és a hősök sokféleségét és sokfelőliségét akarta az író e szóval jelölni. Az „igaz” és „valódi” diszkrepanciája, a szépirodalom és a dokumentarizmus belső feszültsége az egész életműre jellemző. A szövegek elemzése jól mutatja, hogy legtöbbször bennük rejlik a motívumokból kibomló szimbolikus vagy parabolikus értelmezés lehetősége, ami a szolzsenyicini irányzatosság legfőbb irodalmi eszköze.

1 *A pokol tornácán*. Szolzsenyicin című tanulmány részlete (Forrás, 2001/9, 64-80).

2 A magyar fordításban, illetve az eredetijéül szolgált 1962-es orosz szövegben, sőt, az ennek nyomán készült németországi kiadásban más eltérések is mutatkoznak a legújabbban publikált változattól. Ebbe visszakerültek az olyasféle mondatok, hogy „a kocskísérők akkoriban gépészekkel [=államvédelmiskkel – H. Zs.] járták a vonatokat”, ezt a cenzúra kihúzta a brigádéros történetéből. Újra szerepel az esti beszélgetésben az a történet, ahogy a kapitány a jaltai egyezmény aláírására érkezett amerikai küldöttség körbe kellett vezetnie Szevasztopolban, s a számára berendezett üzletet megrohmozták az emberek, mert évek óta nem láttak fehér kenyeret és vajot. Kilgasz neve Kildigsz az új szövegben.

„*Suhov lassan a zupa végére ér, nemigen figyel, kik vannak körülötte, erre most nincs szükség: semmire se kell vadásznia, s eheti a jogosan szerzett vacsorát. Az is feltűnik neki, hogy szemben, a másik asztalnál a felszabadult helyre odatelepszik egy J-81-*

es, magas, öreg fogoly, a J-81-es, Suhov tudja, hogy a 64-es brigádban van, és mikor a csomagkiadónál sorba állt, beszéltek, hogy ma a 64-es volt a közszolgálati telepen a 104-es helyett, és reggeltől estig, melegedés nélkül húzta a drótsövény kerítést – építette saját magának a zónát.

Erről az öregről Suhov már hallotta, hogy évtizedek óta járja a táborokat meg börtönöket, egyetlen amnesztia sem vonatkozott rá, s ahogy letelt az egyik tíz év, máris rányomták a következőt.

Suhov most megnézte közelebbről. A táborban meggörnyedt háta közül szinte kiemelkedett az öreg egyenes háta, és mintha a padra még tett volna valamit maga alá, úgy ült ott, kimagasodva. Tar fején már régen nem volt mit nyírni – az aranyélettől kihullt a haja.

Az öreg tekintete nem fürkészte, mi történik az étkezőben. Suhov feje felett valahova messzire, a semmibe nézett. Csorba fakanalával tempósan kanalazta az üres zupát, fejét nem dugta be a tányérba, mint a többiek, kanalát magasra a szájához emeli. Szájában egy foga sem maradt: megkeményedett ínyével rágja a kenyeret. Arca elgyötört, de nem a rozoga rokkantak gyöngegsége gyötörte, sötét kőből faragott arc ez. Nagy, fekete repedésekkel barázdált keze elárulja, hogy a hosszú esztendő alatt nem sokat sikerült neki »lógóskodni«. De látszik, nem törődött bele a nyomorult sorsba, mint sokan: a harminc dekáját nem a piszkos, összefröccsentett asztalra rakja, mint a többiek, hanem tisztára mosott vászondarabra.”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 141.)

Testvérhatalmak, testvérregények

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* és a *Sorstalanság*

NÉMETH TAMÁS

Hertész Imre egy publikálatlan interjúban így vallott az orosz lágerirodalom ikonikus szövegéről, Szolzsenyicin kisregényéről: „Az *Ivan Gyenyiszovics egy napját* akkor olvastam, mikor a *Sorstalanságot* írtam, és láttam, hogy tulajdonképpen testvérmű. [...] nagyon jó könyv, de nem adott hozzá semmit a *Sorstalansághoz*, mert akkor már megvolt a regény koncepciója.” Hozzáférhető naplói ezt alátámasztani látszanak: bár olvasmányélményeiről már a legkorábbi feljegyzésekben is gyakran beszámolt, olykor ráadásul – a számára legfontosabbak, így Dosztojevszkij, Camus, Kafka egy-egy műve kapcsán – elemző alaposággal, Szolzsenyicinről sem a *Sorstalanság* keletkezésének évtizedében, sem később nem esik bennük szó.

A két mű közötti kapcsolat tehát nem genetikus, hanem szellemi természetű. Szolzsenyicin és Kertész (s mellettük, persze, mások, mint a magyar író számára különösen fontos Tadeusz Borowski) ugyanarra a kihívásra, a totális struktúrák ábrázolására hasonló művészi megoldásokat dolgoztak ki. Hogy regényük tere a „koncentrációs univerzum” vagy a Gulag-szigetvilág – ebből a szempontból majdhogynem lényegtelen.

A szóban forgó megoldások közül alighanem az elbeszélői nézőpont rokonsága a legszembetűnőbb. Ez nem jelenti egyben az elbeszélők rokoníthatóságát is, hiszen a *Sorstalanság* narrátora egy kamaszfiú, aki saját élményeiről számol be egyes szám első személyben, míg az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* elbeszélője nem azonosítható egyértelműen, és az eseményeket harmadik személyben adja elő. A nézőpont azonban mindkét esetben a táborlakóé, a légerek zárt világát így mindkét mű belülről jeleníti meg, erőteljesebben bevonva, mintegy az események részesévé avatva ezzel az olvasót is.

Köves Gyuri, aki egy naplóba illő fordulattal kezdi elbeszélését („Ma nem mentem iskolába”), a napló alapvető műfaji sajátosságát, az elbeszélte események és az elbeszélés időbeli közelségét (helyesebben: annak látszatát) végig fenntartja. A *Sorstalanság* hatása nem kis részben abban rejlik, hogy a narráció nem engedi érvényesülni az utólagos tudást, vagyis mentes marad az eseményekre később ráakódott értelmezésektől és ítéletektől. A cselekmény egyes kulcselemei pedig azáltal is

Tipikus tábor az ún. „Halott Út” vasútépítkezéseinél (1949–1953), 500 fogolyra tervezve. A képen két sorban 7 barakk látható egy közöttük haladó ösvénnyel a vasúttól a tábor bejáratán át az étkezdébe (baloldalon). A bal alsó sarokban lévő két kis épület valószínűleg pékség és fürdő. A jobb oldalon a tábor adminisztratív és őrségi épületei (L-alakban), illetve anyagok és szerszámok számára épült raktárak láthatók. Nyugat-Szibéria, a Jenyiszej folyó nyugati régiója, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

kiemelt hangsúlyt kapnak, hogy elbeszélésükben a múlt idő jelenbe oldódik („Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útítársaink égnek”), sőt, olykor – a második személyű alakok beiktatásával – az olvasó is kvázi szereplővé lesz. („Egy drótkerítés mögött azoknak a takaros zöld barakkoknak egyikéhez érhetsz, melyeket ez ideig – ha a Kistábornak vagy polgára – jószerint csak a távolból csodálhattál meg.”)

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* ismeretlen narrátora hasonló hatást ér el azzal, hogy az eseményeket végig a (táborban élő, nem pedig a tábor túlélő) főhős szemszögéből látatja, sőt, az ő hangján beszél el. A foglyok reggeli átkutatásánál ezt olvassuk: „A hideg behatolt az ing alá, és most már el nem kergeti onnan az ember. Hiába voltak a rabok jól bebugyolálva. S hogy sajog Suhov háta! De jó lenne most a kis kórházi ágyon feküdni és aludni!”¹ A brigadéros bemutatásánál pedig – a *Sorstalanság* fentebb bemutatott eljárására ismerve – ezt: „Suhovnak semmi dolga a táborparancsnokkal, semmi dolga a TTO-val, a munkavezetővel, a mérnökökkel: mindenütt a brigadéros áll ki helyette, a brigadérosnak acélból a melle. De ha csak rezdül a szemöldöke, vagy felemeli kisujját, szaladj és csináld. A táborban bárkit becsaphatsz, csak Tyurint ne csapd be. Akkor élni fogsz.” A példák láthatóvá teszik, hogyan érvé-

nyesül a többnyire harmadik személyű beszéd ellenére a *fogoly* Suhov nézőpontja. Ezt a tábort is belülről látjuk tehát, s a kisregény narrációjából majdnem teljesen hiányoznak az értékelő mozzanatok is (de csak majdnem, Szolzsenyicin ugyanis nem szorítja teljesen háttérbe a kívülálló pozíciójából megszólaló reflexiót sem, amely a Kertész-regényben kizárólag a zárlatban kap szerepet).

A tapasztalat közvetlenségének illúzióját kelti a nyelvhasználat is. Mind Köves, mind Suhov a *hatalom nyelvét* beszéli, s ezzel elfogadja a hatalom által kínált jelentéseket, melyek csak az olvasói többlétezés tükrében lepleződhetnek le hazugságként. Amikor például a *Sorstalanság* hőse az Auschwitzba való megérkezést beszéli el, lényegében a náci fajelméletet juttatja szóhoz: „Az arcuk se volt épp igen bizalomgerjesztő: szétálló fülek, előremeredő orrok, beesett, apró, ravasz fényű szemek. Csakugyan, zsidóknak is látszottak, minden tekintetben.” Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* elbeszélője pedig nem ritkán szóltatja meg a múltat előszeretettel retusáló szovjet ideológiát: „A TTO-ba induló brigadérosok odacsődültek az oszlophoz, és az egyik fiatalabb, a Szovjetunió volt hőse, felmászott az oszlopra, és letörölte a hőmérőt.” A leghétköznapibb szavak (mint *érték, igazság, gazdagság, otthon* stb.) is új jelentéseket kapnak, hagyományos jelentésstruktúrájuk a tábor viszonyai közt felszámolódik, a lágerrek foglyai így egyben a nyelv foglyaivá is válnak.

Maga a kimondás, az elbeszélés azonban, mint arra fentebb utaltam, paradox módon mégis a hatalom nyelvét bizonytalanítja el: az olvasói elvárásokkal ütközve a jelentések ironikussá válnak, vagyis aszilván jelentéstulajdonításra épülő ideologikus nyelv végül nem bizonyul kikezdetlennek. Aligha véletlen, hogy a hazugságok keltette feszültség olykor mindkét műben a (tragi)komikum fölényében oldódik fel: „Az ügyiratok szerint Suhovot hazaárulásért zárták be. S valóban, be is vallotta, hogy igenis, csak azért

adta meg magát az ellenségnek, mert a hazát akarta elárulni, s a hadifogságból is csak azért tért vissza, hogy a német hírszerző szolgálatától kapott feladatát teljesítse. De hogy miféle feladatot, azt se Suhov, se pedig a vizsgálóbírója nem tudta kifundálni. Így hát a végére egyszerűen odaírták: »feladat.«”

Érdeemes megfigyelni, hogy a tanúságként értett elbeszélés kiemelt szerepe ellenére Kertész és Szolzsenyicin szövegét egyaránt radikális kultúrpeszimizmus jellemzi. A kultúra értelmezési keretei használhatatlannak bizonyulnak (Köves az iskolai ünnepeken hallott latin mondást – „Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk.” – felidézve arra a többértelmű megállapításra jut, hogy Auschwitz nem tartozik hozzá a műveltséghez), a hagyományos viselkedésminták pusztán kulturális maradványokká válnak (a lágerben otthonra talált, annak viszonyaihoz tökéletesen alkalmazkodott, könnyen megalázkodó Suhov nem hajlandó sapkában enni), a művészet, minthogy a táborok totális világában nincs más lehetősége, a rendszer szolgálatába áll (a festőművészek a rabok számaikat festik, s az eszközöket az ún. kulturális-nevelési osztályról hozzák). Beszédes kivételek persze, ha ritkán is, akadnak: az elhunytakért mondott *Kaddisznak* a *Sorstalanságban* még inkább közösségformáló ereje van, míg az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* Aljosája már konkrétan a hitben találja meg az ellenállás lehetőségét („Vasárnaponként összeül a többi baptistával, és súgnak-búgnak. Mít nekik a tábor? Fel se veszik!”).

Nyilvánvaló persze, hogy az említett kivételek korlátozott érvényűek. Köves nem élheti át a közösség élményét, mert nem ismeri az ima szövegét, Suhov számára pedig érthetetlen a baptisták konoksága. Az ellenállás formáit mindkét regényben feloldhatatlan idegenségük teszi zárójelbe, a főhősök így akadálytalanul fogadják be a láger-narratívát. Mivel pedig, mint láttuk, övük a domináns látószög, ez egyben a táborról abszolút

A „Sopka” nevű tábor maradványai. A Butugicsag-hegység vonulata Uszty-Omlug település közelében, Magadantól 270 kilométerre északra, Kolima, 1995 (Fotó: Tomasz Kizny)

(szó szerinti és metafizikus) zártságának, az idő kiterjedés nélküliségének tapasztalatát is előtérbe helyezi. A párhuzam itt is szembeötlő: „Próbáltam előre nézni, de hát kilátás csak a holnapra esett, a holnap meg ugyanez a nap, vagyis hát megint egy pont ugyanilyen nap” (*Sorstalanság*); „A táborban szinte észrevétlenül repülnek a napok. De a büntetés ideje az sehogy sem halad, egyáltalán nem fogy.” (*Ivan Gyenyiszovics egy napja*)

Mindez azt is jelenti, hogy mind a Kertész-, mind a Szolzsenyicin-mű legalább annyira a személyiséget felőrlő hétköznapi napok, mint a történelmi traumák regénye. Köves Zeitzban ébred rá, hogy „a rabságnak is vannak hétköznapijai, sőt, hogy az igazi rabság csupa szürke hétköznapi tulajdonképpen.” Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* teljes egészében egy ilyen nap igazi szürkeségét, kisszerűségét, aljasságát – és nem utolsósorban boldogságát beszéli el. A meghökkentő befejezésben, amelyben a „felhőtlen, majdnem boldog nap” kiterjesztésével rendkívüli módon kitágulnak a kisregény időbeli határai, a legtisztább formában érhető tetten Szolzsenyicin iróniája.

Figyelemre méltó, hogy a már idézett interjúban Kertész a boldogság kidolgozásában és jelentésében látta a két mű alap-

vető különbségét. Aligha okoz ez meglepetést a *Sorstalanság* emlékezetes, szintén a boldogság fogalma köré épülő zárata fényében: „utamon, máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság. Hisz még ott, a kémények mellett is volt a kínok szünetében valami, ami a boldogsághoz hasonlított. Mindenki csak a viszontagságokról, a »borzalmakról« kérdez: holott az én számomra tán ez az élmény marad a legemlékezetesebb. Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem nekik legközelebb, ha majd kérdik. / Ha ugyan kérdik. S hacsak magam is el nem felejttem.”

Az utolsó fejezetben, Köves hazaérkezésével a narráció szükségyszerűen teret enged az utólagos tapasztalatnak, s ezzel párhuzamosan háttérbe szorítja a hatalom nyelvét. Kétségtelenül lényeges különbség ez Szolzsenyicin művével szemben, melyben e nyelv éppen a zárlatban ér zenitjére. Ezt a befejezést nem kezdi ki az irónia: a boldogság jelentésstruktúrája, ahelyett, hogy meginogna, továbbépül. Köves ezzel valóban a táborvilág radikális újraértésének, egy saját narratíva kialakításának igényét jelenti be – lehet-e ennél nagyobb tétje egy elbeszélésnek?

1 Az *Ivan Gyenyiszovics egy napjából* idézett részletek Wessely László fordításai.

Vasadi Péter KÉT FOGOLY

”

Úgy csúszkáltunk az Alpok alatt a négynapos, szüntelen esőben, hogy már a sátorlap is szivacsként csorgatta a hideg hólét. Zubzony, köpeny mint egy-egy harang, megállt a sáron, mikor fagyott. S közben a hullámzó dörgés, ahogy a tonnás páncélosok fröcskölve közeledtek. Már nem beszéltünk. Mutogattunk egymásnak. Fa alatt állni annyi volt, mint kisebb vízesésben. Se szó, se hang közöttünk. Saját adag szennyes vizével küszködött mindegyikünk. Aki fölkiáltott, vagy föl akart kiáltani, nyelte a vizet. A folytonos köpködés. Káromkodás már régen hangtalan; bent vonaglott, mint egy giliszta. Íme egy rendezett visszavonulás ... A többit, hogy itthon beköptek, szívattak, be-beidéztek minket, megszoktuk. Elfogadtuk. ... Űtőér lettem, amely lüktetett vigyázó ujjak alatt (látszólag) engedelmesen. Fölfüggesztettek, mint steppelt lepedőt a szárítókötélen. Nem volt álomlovaglás. Inkább bóklászás fűgumós terepen, amelyről tudtuk, aláaknáztattuk.

De ott, a drót mögött azt a gyermekarcot (a meglőtt haldoklómon kívül) soha nem felejttem, mert nem lehet; hát nem tudom. Hisztérikus esőben egy német SS lovon vezette mind a hét gyermeket. Ő volt az első, egy kislány. Csuklójánál kötve a többihez. Megálltam a sártésztás caplatásban. Mintha megütöttek volna. Bénán bámultam őt. Tízéves lehetett. Arcán a ráncos pergamenbőr. Szemében tág pupillás közöny. Egy aggastyánfej a régi mosógép-gégecsőhöz hasonló nyakon, a csontsovány test, testecske szinte zörgött, mint zsák érett dió. Dülöngélt a gázkamra felé. A gyűlölködő eső verte őt is, engem is. Néztük egymást kimondhatatlanul. Aztán tovább rángatták. Elbukdácsolt facipőiben. Kísértem szemmel. Késő este, a szalmazsákon kezdtem el föl-fölhörrenne sírni. Halálvágy. Üresség. Pokol.

Hol vagy, Kicsim?
Vársz-e rám.
Hol lehetsz.

A pokol körei

Valóságos és fiktív terek Szolzsenyicin

A pokol tornáca című regényében

REGÉCZI ILDIKÓ

Ipari komplexum a vorkutai szénmedencében, 1956 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Alekszandr Szolzsenyicin rendkívül gazdag életművének esztétikai megítélése kiterjedt diszkusszió tárgyát képezi, azonban szociografikus hűséggel megírt, a lágerélet, illetve a kényszermunkatábor különböző formáit megjelenítő prózai munkáinak és publicisztikai tevékenységének ideológiai jelentősége vitathatatlan. Azokban a szovjet évtizedekben ad hírt (kezdetben, a '60-as években a Szovjetunió cenzurális viszonyai között egyensúlyozva, majd a hetvenes évek elejétől – *A GULAG szigetvilág* körüli botrányos KGB-hajszától végképp ellehetetlenítve – immár az emigráció lét-helyzetében) a sztálini korszak lágerrendszeréről, az „arhipelag” jórészt ismeretlen tereiről és – mint egyik orosz kritikusa írja – a szovjet társadalom félelmeiktől és rémlátásoktól gyötört tudatalattijáról,¹ amikor a nyugati világ számára mindez még teljes mértékben feldolgozhatatlan.

A láger, a kényszermunkatábor léte a szovjet időkben azon a különös tudati konstrukción alapul, amelyben mindegyik a világ és az antivilág (a *mi* és az *ők*) kettőssége érvényesül – e két oldal elkülönítésének biztos mércéjéül pedig az ideológiai hűség/hűtlenség, a kommunista propaganda elfogadása/elutasítása (vagy az utóbbiak feltételezése) szolgál.

A hatalmi nyelvben fellelhető mitizáló törekvés sokat elárul a korszak ideológiai szándékairól: a szovjet propagandában „a nép ellenségei” fékezhetetlen természeti erők kíséretében jelennek meg, meg kell védeni ellenük *a mi világot*.² Hasonló veszélyt jelent a szovjet hatalom kozmogóniája alapján – a *mi*, vagyis a *jó* perspektívájából nézve – a formátlan külvilággal kapcsolatba kerülő, mássá lett „saját közti idegen”.

Az a szemlélet, amely ezt a kettősséget elutasítja, vagyis a *jó-rossz, itt és ott* duális oppozíciót meghaladja, egyértelműen az „antiszovjet propaganda”, az „államellenes bűncselekmény” vétkét vonja maga után.

A pokol tornáca (*В крпуге невраом*, 1968) című regény főszereplője éppen egy „saját közti idegen”, Innokentyij Vologyin, aki azáltal lesz a rendszer árulójává az 1950-es év előestéjén, hogy kapcsolatba lép az *ők* szférájával, vagyis telefonon jelzi az amerikai nagykövetségnek, hogy egy szovjet ügynök az atombombgyártás fontos technológiai alkatrészeit készülni átvenni New Yorkban. A regény egyik legfontosabb helyszíne pedig a *saraska* (a kényszermunkatábor speciális fajtájáról van szó), ahol az elítéltek, elsősorban a reáltudományokban jártas értelmiségiek

tudományos kutatómunkát végeznek a rendszer közvetlen céljainak szolgálatában – jelen esetben azért is, hogy a telefonáló hangja alapján azonosítható legyen az árulók személye. A regény címe közvetve Dante *Isteni Színjátékára*, a műben szereplő különleges pokolbeli körre utal, amelyet a bölcsek számára tartanak fenn. Közvetlenül pedig a Gulag első körét, vagyis az egyes táborfajták között „enyhébbnek”, „élhetőbbnek” számító saraska világot idézi fel.

A kettős struktúrában gondolkodás, az *itt és ott* dichotómiája alapján működtetett rendszer fenti jellegzetességei könnyedén felfedezhetők Szolzsenyicin szövegvilágában. Az „ott” már a regény felütésében kiemelt szemantikai helyzetbe kerül: „Telefonáljon vagy ne telefonáljon? Okvetlenül most? Vagy nem lesz késő *ott*?”³ Innokentyij Vologyin az amerikai követségre értett *ott*-ja kerül szembe az *itt* félelmet generáló világával. A Nyugat és Oroszország *ott*-ra és *itt*-re osztott világa egy térképen is megjelenik: az egyik fogva tartott, Rubin piros ceruzával jelöli a kommunista csapatok előrenyomulását, amelynek eredményeként Kína „tömör vörös folttá”⁴ válik.

Azonban nem csupán a politikai be rendezkedés alapján kettéosztott világ

viszonylata érhető tetten a szöveg egyes részeiben, de az *itt* világának hasonlóan differenciált látása is. Az *itt*-nek nevezett, hermetikusan zárt szovjet rendszeren belüli *ott*-tá válik a börtön, amely egyszerre hordozza a szégyenletes kizártságot, az életből kiesettség nyomasztó érzését s ugyanakkor a rendszeren kívülség szabadságát is. Az előbbi állapot erősödik fel például Prjancsikovban, amikor Abakumovhoz rendelik, és a marfinói zónából kikerülve Moszkva „tovatűnő,

másik alternatívája, amit Bobinyin fogalmaz meg a regényben: „És egyáltalán, értse meg, és azoknak is, akik maga fölött állnak, azt üzenem, hogy csak anynyiban erősek, amennyiben *nem* vesznek el az emberektől *mindent*. Mert az olyan ember, akitől *mindent* elvesznek, már nincs a hatalmukban, az újra szabad.”⁶

Az *ott*-tal kapcsolatba kerülő személy (mint például a férjeiket, társaikat a börtönökben meglátogató asszonyok)⁷ számára egyfajta alternatív tér jön lét-

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

tovavillanó, fényes látványa” kavarja fel érzéseit. S ezt a szégyenletes idegenséget éli át Jakonov is – immár a „szabad” világban –, amikor zaklatott kóborlása során a börtönmúlt kísértete kerülgeti. A fenti képsor zárása és a fejezethatárral elválasztott börtönepezód kezdete – illetve ezek különös egybecsengése, egymással feleselő szólalombokból felépülő konstrukciója⁵ – azonban egy másfajta viszonylatot is kirajzol. A szabad Jakonov és a fogva tartott Szologgyin ugyanannak a reggeli tájképnek a szemlélői, mégis egészen más érzelmi beállítódással vesznek részt a táj befogadásának aktusában. Míg Jakonov elutasító, addig Szologgyin képes „gyönyörködni” a „csodában”, lelkiileg szabadon adja át magát az esztétikai élménynek. Ebben a beállításban válik érthetővé a szovjet világ rendjéből kizárt börtönlét megélésének a fentebb említettekhez képest

re: Moszkva „szomorú geográfiáját” a börtönök hálózata és azok az útvonalak rajzolják ki, amelyek ezekhez a viszonylagos szabadság más-más minőségét megtestesítő intézményekhez vezetnek. Vagyis az ideológiai és a hatalmi centrum spirálisan távolodó köreiből maga a tér érzékelése is változó képet mutat: a kettős tagoltságú tér helyett bonyolult térvizonylatok konstituálódnak, amelyek inkább az útvesztő, mintsem a világos geográfiájú térség – a hatalom által közvetített – képzetének feleltethetők meg. Az egyértelművé tett geográfiai értéktartományok bonyolódása, a tér szimbolikus hatalmi feltöltésének felülírása, az objektív térelemekhez kötődő mentális tartalmak átrendeződése mindenhol bekövetkezik, ahol az uralkodó ideológiával való konfliktus vagy pusztán az ezen ideológiával szembeni kétely megszületik.

Mint például Innokentyij és Klára kirándulása során, ahol úgyszintén a *másként* látás, a haza terének *másfajta* érzékelése artikulálódik. Innokentyij szavai („Más lett Oroszország énnékem, mások a temető, a házak...”)⁸ Jeszenyin *Szovjet-Oroszország* című versét vonják dialógusba, ami által az elidegenedő tekintettel vizsgált haza lírai pozíciója hangsúlyozódik. A kirándulás során hasonló nyomkeresés zajlik, mint Jakonov barangolásakor. Miként Jakonov a térbeli mozgástól, a topografikus nyomokat felismerő tekintettől vár feloldódást, úgy Innokentyijék útkeresése is az „összegabalyodott” értelem kitisztulásának van alárendelve.⁹ Az út metaforikus érvényének revelációjával maguk a szereplők is rendelkeznek: „Átmenjenek? Ne menjenek? Innen és túl más-másképp visz az út, és emiatt a beszélgetés is, sőt az egész kirándulás is más lesz.”¹⁰ A „két Rozsgyesztvo”, „két part”, „két sors” opozícióit megjelenítő kirándulás során a „nyomok” (a temető, a szétvert templom, az obeliszkes sír, a „szétdobált brigádudvar”) részben hasonló tapasztalatot rögzítenek, mint a végzetes magára maradottság élményének generálói – Jakonov bolyongásakor.

A hatalom által konstruált, értéktelített vagy értékhányosként megjelenített zónák viszonylatában a fenti személyes orosz-élmény megélése már csak az intim tér keretei között lehetséges.¹¹ Legfőképpen a vidéki saját ház,¹² illetve a hozzá tartozó udvar tekinthető a regény térszerkezetében a védettség zónájának. Innokentyij Tverben,¹³ a nagybátyjánál tett látogatása során érzékeli, hogy az ablakokat védő táblák és az azokat leszorító vaspánt a léleknek is védettséget biztosít: „...a bezárt ablaktáblák mögött felengedett a lélek óvatos ébersége”.¹⁴ Jakonov pedig a saját házat a saját törvénnyel azonosítja. Szerinte a ház olyan terep, amely lehetővé teszi a hivatalos élet felfüggesztését: „A négy fal és a *tető* szilárdan elkeríti a szeretett hazától.”¹⁵ (Kiemelés tőlem – R. I.) Figyelemre méltó, hogy Jakonov belső monológja szóhasználatában is megidézi azt a szlavofil elgondolást, amely szerint a ház a nemzeti élet egyik szent pillére, olyan fészkek (*zueszdo*), amely a család sértelettségét biztosítja az idegen, veszélyt hozó külső erők ellenében – a védelmet nyújtó *tető* alatt.¹⁶ A lakhely archaikus modelljének ártértelemzett, axiológikus irányultságot nyert felfogásában tehát elsődlegesen a *tető* jelképezi a védelem funkcióját.

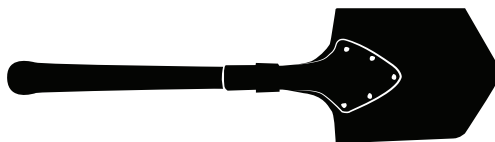
A Fehér-tenger partján fekvő Belomorszk város látképe a Balti–Fehér-tengeri csatorna utolsó, 19. zsilipéről, 1993 (Fotó: Tomasz Kizny)

A térvizonylatok poétikájának szlavofil alapvetése ugyanakkor a szöveg egy másik képében is manifesztálódik. A nincstelenség, a jogfosztott helyzetükben a – korábban Bobinyin szavai által is megidézett – sajátos szabadságot megélő rabok a „hajdani papi szeminárium” „egyemeletes bárkájában”¹⁷ tartózkodnak. A *bárka* képe az időtlenség és a reális földrajzi terektől eloldott állapot kifejezésén túl egyben egy olyan közösségi tér megjelenítője, amely – az intim élet megélése nélkül, mivel a közösség minden tagja egyformán osztozik a közösséget ért hatásokban, élményekben – ugyancsak a *házhoz* kapcsolt tartalmat foglalja magában, azaz a védelem eszköze az átmenetiség idején. A börtön egyrészt tehát a hidegség térreuma-ként aposztrofálódik; a narrátor keserű

tapasztalatai társulnak minden térelemének leírásához (pl. „nevezetes kopott lépcsőfokok”, „a lépcsőn, ahol a fogoly ugrása ellen sűrű háló volt kifeszítve”, „a hosszú-hosszú folyosóin, amelyben fülledt volt a levegő a villanytól, és hideg volt az ezredesi váll-lapok aranyától”).¹⁸ Másrészt viszont a kicsiny elfoglalt tér az általános pusztulás, a szellemi értelemben vett dermedtség közepette mégis az értelmet hordozó élet lehetőségének paradox megőrzője.

A regény szövegében megjelenített terek és a szereplők e terekhez fűződő érzései mellett még egy fontos körülménnyel kell számot vetnünk. Szolzsenyicin regénye felvállaltan önéletrajzi elemekből is építkező szöveg – többek között jól ismertek az egyes szereplők prototípusai is: az egyik központi alak, Gleb

Nyerzsin „mintája” maga Szolzsenyicin. A mű azokat az éveket is megidézi, amelyeket a szerző a marfinói saraskában töltött. A korlátozott fikcionalitású szövegben megjelenített tér – az első kör, a saraska világa – ebből következően kettős természetű. Amellett, hogy az irodalmi transzformáció eredményeként metaforikus jelentést nyer, konkrétságát, könyörtelen realitását is megőrzi.¹⁹ Az elszenvedett élettörténet, Szolzsenyicin lágerbeli élete e térrel alapvetően összefonódik, ezért a tér szemlélésekor e különleges, a személyes trauma nyomát hordozó szöveg – valamint az életmű egésze – esetében is számot kell vetnünk az emlékezetet felerősítő, a metaforizáció aktusában megképződött térvizonylattal és a konkrét emlékezet, a konkrét térelem reális jelentőségével.

A foglyok és száműzöttek temetője; a háttérben a 9-10. számú bánya, a láthatáron pedig az 1. számú bánya, a „Kapitalnaja”. Vorkuta, 1955. A halott foglyokat a tundrán temették el, és sírhelyükön egy cölöpöt vertek a talajba a halott fogolytábori számával. 1956-ban a táborokból kiszabadult foglyok megtalálták bajtársaik sírját és keresztjeiket állítottak (Fotó: Stanislav Kialka)

1 Латынина, Алла: *Солженицын и мы* = Латынина, Алла: *Комментарии. Заметки о современной литературе*, Москва, Время, 2009, 542.

2 Irina Gutkin: *A szavak mágijája* (ford. Szabó Mária) = *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*, szerk. B. G. ROSENTHAL, Bp., Európa, 2004, 301–302.

3 SZOLZSENYICIN: *A pokol tornáca*, Bp., Magvető, 1990, 12. – A regényből vett idézetekre a továbbiakban e kötet oldalszámaival hivatkozom.

4 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 38.

5 Vö. Голубков, М. М.: *«В круге первом». Опыт монографического анализа: жанр, проблематика, сюжет и композиция, система персонажей*, <http://www.portal-slovo.ru/philology/37205.php> (letöltés: 2015. 01. 20.) – Golubkov megfigyelése Georges Nivat írásában még egy oppozíciós szállal egészül ki: a Jakonov és Szollogyin figyelmét is felkeltő reggeli napfény fontos elemmé válik Sztálin életmódjának leírásában is. A Naptól való tartózkodás, fényének, hevének Sztálin számára elviselhetetlen volta egyúttal a tágas, szabad tér (простор) elutasításának is szimbóluma. (Нива, Жорж: *«Круги» Александра Солженицына = Солженицын: мыслитель, историк, художник. Западная критика 1974-2008, Сборник статей, Сост. Э.Э. Эрикссон, младший, Москва, Русский путь, 2010, 607.*)

6 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 110.

7 Moszkva elsődlegesen a női sorsokon keresztül megrajzolt képe – Szolzszenyicin más szövegeihez hasonlóan – e helyütt is a hivatalos Moszkva ellenében létező feminin város élő, valós alakját rögzíti. Vö.: „Szolzszenyicin szemmel láthatóan női lehelettel ruházta fel Moszkvát” – írja Galina Tyurina a *Красное колесо (Vörös kerék)* című tetralógia kapcsán. (Тюрина, Галина: *Тема Москвы в «Красном колесе» = Жизнь и творчество Александра Солженицына: на пути к «Красному колесу». Материалы Международной научной конференции. Москва, 7-9 декабря 2011 года, Сост. Л. Сараскина, Москва, Русский путь, 2013, 297.*)

8 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 332. Az orosz eredetiben: «Ах, родина, и что ж ты тут нашёл?.. Какой я стал чужой...» (Солженицын, А.: *В круге первом*, Т. 1-2., Москва, ИНКОМ НВ, 1991, Т.1., 277.), vagyis szó szerint: „Oh hazám, mire is lettem itt?... Milyen idegenné lettem...”

9 Michael Nicholson Szolzszenyicin rövidebb szövegei kapcsán jegyzi meg: „... az út nem *odüsszeiát*, hanem *zarándoklatot* képvisel. Nem az út a fontos, hanem az útközben átélt megvilágosodás.” (Николсон, Майкл: *Дом и «дороженька» у Солженицына = Между двумя юбилеями 1998–2003. Писатели, критики, литературоведы о творчестве А. И. Солженицына. Альманах, Составители: Н. А. Струве, В. А. Москвин, Москва, Русский путь, 2005, 275.*)

10 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 337.

11 M. M. Golubkov megfogalmazása szerint a fent említett kirándulás-epizód és a tveri nagybácsinál tett, a továbbiakban tárgyalt látogatás „az igazi, élő Oroszország kronotoposzának” tekinthető. (Голубков, М. М.: *«В круге первом». Опыт монографического анализа: жанр, проблематика, сюжет и композиция, система персонажей*, <http://www.portal-slovo.ru/philology/37205.php>, дата обращения 2015. 01. 20.)

12 A ház alakjának jelentőségéről Szolzszenyicin életművében lásd továbbá: Николсон, Майкл: *Дом и «дороженька» у Солженицына = Между двумя юбилеями 1998–2003. Писатели, критики, литературоведы о творчестве А. И. Солженицына, Альманах, сост. Н. А. Струве, В. А. Москвин, Москва, Русский путь, 2005, 274–286.*

13 A város megnevezése – ahogyan a regényben szereplő földrajzi viszonylatoké általában – az ősi megjelöléssel történik (Tver neve 1931 és 1990 között: Kalinyin), ami a régi Oroszország keresésének további momentumaként értelmezhető. Vö. Шешунова, Светлана: *Творчество А.И. Солженицына и проблема топонимической реставрации = Путь Солженицына в контексте Большого Времени. Сборник памяти: 1918–2008, сост. Л. И. Сараскина, Москва, Русский путь, 2009, 402–403.*

14 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 481.

15 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 610.

16 Щукин, В.: *Спасительный кров. О некоторых мифопоэтических источниках славянофильской концепции Дома = Из истории русской культуры. Т. V (XIX век), Москва, Языки русской культуры, 1996, 594.*

17 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 410.

18 SZOLZSENYICIN: *i. m.*, 227.

19 A dokumentarista és a művészi elv együtteséről, kölcsönhatásáról lásd többek között: Иванова, Е. В.: *Реальность и вымысел в творчестве Солженицына = Солженицынские тетради. Материалы и исследования. 2., Гл. ред. А. С. Немзер, Москва, Русский путь, 2013, 98–114.*

A Gulag természeti és társadalmi összefüggései Szolzsenyicin és Salamov művei alapján

TÓTH GÁBOR

A Gulag a modern egyetemes történelem egyik legtöbb tudományos és személyes reflexiót kiváltó témája. A jobb megértés érdekében elsőként kísérletet kell tenni a kifejezés jelentésének pontos meghatározására, valamint az általános történelmi háttér felvázolására. Eszerint a *Gulag* kifejezés egy mozaikszó, melyet a *Javító-munka-táborok Főigazgatósága* intézménynév eredeti orosz megfelelőjének kezdőbetűit összeolvasva kapunk: Glavnoje upravlennyje ispravitelno-trudovih lagerej. A Gulag a bolsevik forradalmat követően világhatalmi státuszát fokozatosan megszilárdító, és a „kommunizmus” általános filozófiai eszméire hivatkozva kegyetlen személyi kultuszon alapuló diktatúrát kiépítő Szovjet-Oroszország történetének egy olyan fejezete, amelynek értelmezése és adekvátabb megértése a történelmi összefüggések világosabb áttekintése mellett természetföldrajzi, szociológiai, pszichológiai, gazdasági és filozófiai-etikai következtetések levonását is megköveteli.

A 20. századi orosz Gulag-irodalom egyik meghatározó alakja Varlam Salamov, aki Ryszard Kapuscinski szerint ízig-vérig orosz szerző volt – talán nem függetlenül attól, hogy soha nem járt Oroszországon kívül. Írásai a lehető leghitelesebben adják vissza az orosz ember gondolatvilágát, érzéseit, és eközben az ország természeti és társadalmi jellegzetességeit is részletesen bemutatják. Novellái szinte mindegyikében megjelenik a test fizikai állapota és az ezzel összefüggő mentális gyötrelmek közvetlen ös-

szefüggése. A test fizikai szenvedése és nélkülözése erősebb, ősbibb és alapvetőbb, mint a lélek gyötrelmei. A pszichikai és érzelmi zavarok csak másodlagosak: következtetni engednek az embertelen fizikai feltételekre. Az író által talán legfőbb morális kategóriaként hangsúlyozott állhatatosságot és kitartást mindenekelőtt a test magatartásaként kell értelmezni. A lélek ereje is ebből fakad, ezért az erre való törekvést erkölcsi parancsnak kell tekinteni. Az emberi lény szellemi mivolta a légerekben alacsonyabb szinten áll a létezés fizikai-biológiai oldalával szemben.

Az emberi létmód és a természet viszonyára vonatkozó gondolatok Salamov írásművészetében elsőrendű fontosságúak, és sajátos formában jelennek meg: első pillantásra úgy tűnik, hogy szó sincs harmonikus összefonódásról vagy egységről: a természeti világ lényegét tekintve lelketlen, közönyös, rideg és ellenséges – függetlenül attól, hogy az író melyik évszakban tárja az olvasó elé a Gulag lakóinak életét. Salamov írásművészetének különleges vonása, hogy az emberi lényt túlhatalmával és közönyével folytonosan fenyegető és eltipró természetet olyan univerzális létszférának tekinti, amelynek törvényszerűségei mindenre és mindenkire szükségszerűen érvényesek: műveiből végső értelemben az ember és a természet egysége olvasható ki.

A Gulag-tábor – alapvető működési elveit tekintve – maga is a természet része, melynek objektív rendjét az egyénnek minden esetben el kell fogadnia: a megértő tudomásulvétel az egyetlen helyes és követendő attitűd, amely arra utal, hogy végső soron hozzátartozik ehhez a tökéletesen megszervezett rendszer szerint működő egészhez. A természet törvényeinek való alávetettség az ember részéről a beletörődés mellett tiszteletet, illetve csodálatot is kiválthat, hiszen egy nála magasabb rendű, „legyőzhetetlen” erővel áll szemben.

Látható, hogy Salamov gondolkodásában a természeti világ és a táborok lényege általánosságban analóg elvet követnek: mindkettő egy szigorú és megváltoztathatatlan logika szerint működik. Ebből kiindulva érthető, hogy a szerző az északi szárazföldi területeket egységesen borító erdőségekben és az itt élő fákban fedezi fel az egyedüli és igazi magasztosságot és méltóságot. Ezt a légerek életét tárgyaló írásaiban morális szintre emeli, és az állhatatosság és a tisztesség szimbólumaiként ábrázolja. A természet szemlélete oly módon gyakorol hatást a személyiségre, hogy az egyén számára reményt és erőt ad a humánium újbóli életre keltéséhez és az élet emberhez méltó folytatásához. Ennek elsődleges forrása a szubjektum elfordulása a külvilág nyomasztó és kegyetlen körülményeitől. Így az individuum – a reálisan elkerülhetetlen szenvedés ellenére – egy bizonyos fokú belső lelki szilárdságot és békét sajátíthat el.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna egyik zsilipének építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

A vörös fenyő feltámasztása című novella e gondolkodásmód és életszemlélet szép és emelkedett tanúságtétele. A természetben tükröződő tisztaság és szépség az emberi élet minőségét is alapjaiban változtatja meg. „[...] az emberek Moszkvában megtapogatják ezt az érdes, merev ágat, elnézik vakító zöld tűlevelzetét, újjászületését, feltámasztását, beszívják az illatát – de nem mint a múlt emlékéit, hanem mint egy új élet ígéretét.”¹

Az ember által létrehozott „világ” azonban egy ponton lényegesen különbözik az önmagáért való természettől: az emberi döntéseket és cselekedeteket mozgató törekvések háttérében a részvétlenség mellett gonosz, kegyetlen és pusztító szándékok ragadhatók meg, amelyek teljes mértékben hiányoznak az ember nélküli világból, és valamennyi emberi érték megsemmisítésére irányulnak. A létezés e ponton minden méltóságát és értékét elveszíti. A Gulag-irodalom másik rendkívül jelentős – és Salamovnál jóval ismertebb – képviselője, Alekszandr Szolzsenyicin e situációt lényegre törően festi le: „Ezek a parasztfiúk voltak a legjobb munkások, akiket csak el lehet képzelni. Ezeket tízezerrel küldik a csatornához, meghozzá igyekezve, nehogy bárki is egy lágerpontra kerüljön az édesapjával. Elvásztják őket. Itt aztán egyből olyan normát szabnak ki nekik kavicsból és sziklából, amit nyáron sem lehet teljesíteni. Senki sem tudja kiokosítani, figyelmeztetni őket, ők pedig a maguk falusi módján beleadják minden erejüket, gyorsan gyengülnek, és így, kettesével összeölelkezve megfagynak. Éjszaka szánok jönnek, összeszedik a halottakat.”²

Szolzszenyicin írói látásmódja a salamovi világgéppel annyiban tekinthető közösnek, hogy az élet külsődleges javainak és élvezeteinek elutasítása az eredeti változatában háromkötetes

GULAG szigetvilág (1973) című műben – amely a szerző szerint rendeltetését és műfaját tekintve az események ábrázolására tett „szépirodalmi kísérlet” – szintén fontos erkölcsi parancsként jelenik meg. A szubjektum az egyre intenzívebb szenvedés hatására önmaga belső világába húzódik vissza, a külvilág anyagi jellegű létezőitől és viszonyaitól elfordulva a személyesen megélt élet egyszeri és megismételhetetlen közvetlenségére koncentrál. E magatartás képezi a személyként értelmezhető „önmagaság” megőrzésének egyetlen lehetőségét. A humánus egyéb megnyilvánulásait azonban hiába keressük a világhírű 20. századi orosz regényíró művében: a kényszermunka-telepeken szüntelenül megtapasztalt, szinte végletekig embertelen és megalázó körülmények az individuum kivételének gondolt, a világban szellemi, erkölcsi és anyagi vonatkozásban egyaránt kitüntetett státuszát végérvényesen megkérdőjelezzik, és végső soron meg is semmisítik. Látható, hogy Szolzsenyicin jóval sötétebb képet rajzol az emberi természet szélsőséges viszonyok között bekövetkező romlásáról, mint a gonosztól való megszabadulás lehetőségét a hit erejével megőrizni akaró sors- és író társa.

Emellett az író figyelme kiterjed a munkatáborok társadalmi és gazdasági hátterének alapos elemzésére is. Részletesen tárgyalja a földrajzi helyzetet, az infrastruktúra és az emberi tényezők összefüggéseit. A sztálini Szovjetunió közlekedési rendszerének szerkezete közvetlenül összefügg a Gulag-táborok földrajzi elhelyezkedésével. A lágerek és a környezetükben létesített telepekből kifejlődő városok közötti kapcsolat vonatkozásában a vasúthálózat (elsősorban a Bajkál-Amur vasútvonal megépítése) kapta a legnagyobb szerepet. Egyértelmű, hogy a táborok működtetése és a termelés folytonos növelése megkövetelte a távolsági közlekedés fejlesztését: a foglyok egyre nagyobb tömegeit kellett a központi, városi régióktól egyre nagyobb távolságba szállítani, hogy ott kényszermunkát végezzenek. Maga Szolzsenyicin nagy gondot fordít e tényezők taglalására, és ily módon a folyamat egyes mozzanatait konkrét, sok helyen tudományosan igazolt adatokkal magyarázza. „Ennek a babonás Szigetvilágnak ezer meg ezer szigete hatalmas területen van szétszórva, úgyszólván a Bering-szorostól a Boszporuszig. Ahogy a szigetek láthatatlanok, mégis léteznek, ugyanúgy láthatatlanul, de szakadatlan szállítmányokban kell odajuttatni a láthatatlan rabok millióit, akiknek azonban testük, térfogatuk és súlyuk van.”³

Alapvető tézisként emelhető ki, hogy az ország közlekedési hálózatának fejlődése és az elítéltek számának hatványozott növekedése a rabok életkörülményeinek gyors romlásával járt együtt. Az egyéni szinten megtapasztalt szenvedések közvetve mégis hozzájárultak az ország egészének gyarapodásához. A gyéren lakott, fejlettebb térségektől távoli, rossz közlekedési kapcsolatokkal ellátott periférikus régiók – főként a tajga borította, az „örök fagy” birodalmába eső középső és távol-keleti tájakat kell itt kiemelni – összekapcsolása a fejlettebb, iparosított körzetekkel a „munkatábor-világ” egyik legfőbb társadalmi és gazdasági eredményeként tartható számon. Az elszigetelt északi és keleti országrészek kizárólag a „Gulag-szigetek” révén, az ott felhasznált és kizsákmányolt munkaerő áldozata által tudtak bekapcsolódni a Birodalom vérkeringésébe.

A lágerekben uralkodó életkörülmények legfontosabb tényezője kétségtelenül az éghajlat volt. A legkegyetlenebb viszonyok Jakutföld és Kamcsatka vidékén, valamint a Kolima folyó környezete által körülhatárolt területen telepített „kényszermunkahelyeken” uralkodtak. „A dombok alját mocsár borította, [...] az ember lábát elnyelte a süppedős moha. Télen

Kedzetleges eszközökkel aranyat mosó foglyok, külszíni aranybánya, Kolima, 1938
(Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

minden eljegyedett. [...] Az erős fagyban az emberek zihálva szedték a levegőt.²⁴ E tájegységek a Föld legszélsőségesebb éghajlatú zónái közé sorolhatók: az itt dolgozó foglyok olyan hőmérsékleti viszonyoknak (fél évnél is hosszabb, rendkívül hideg tél és néhány hétig tartó, forró nyár) voltak kitéve, melyek az európai ember számára rövidtávon is alig tűrhetőek, hosszabb ideig pedig elviselhetetlenek. E tény azért is érdemel figyelmet, mivel a kijelölt építkezési területek vagy bányák körül létrehozott táborokban zömében az európai Oroszországból származó elítéltek dolgoztak.

Oroszország európai részének, illetve Szibéria középső és keleti felének északi sarkkörön túli területei ugyanakkor nem pusztán természetföldrajzi értelemben sorolhatók a Föld legszélsőségesebb vidékei közé, hanem társadalmi-gazdasági viszonyaik alapján is. A legnagyobb szibériai folyamok (Ob, Jenyiszej, Léna, Angara) mentén fekvő – az iparosodás kezdete előtt sok esetben állandó lakossággal sem rendelkező – települések elérése szárazföldi vasútvonalak és utak híján szinte lehetetlennek bizonyult. A főként politikai okokból elítéltek megbüntetését szolgáló hatalmi gépezet tette lehetővé, hogy a civilizáció alapvető eszközei és vívmányai elérjék az itt található városokat, melyek a rabok létszáma miatt gyorsan növekedtek. Kétségtelen, hogy ebben az összefüggésben is felfedezhető egy abszurd és kegyetlen paradoxon: a sztálini politika „országépítő” és a „szocialista nép boldogulását” előmozdító programjának kiterjedése – legfőképp az ország legfejlettebb részeit az urbanizáció és az iparosodás révén meghatározó ugrásszerű fejlődés – az indokolatlanul és értelmetlenül elítélt, illetve elpusztult áldozatok egyre növekvő millióival járt együtt. Ehhez köthető

az a tény is, amely szerint a technológia tökéletesedése és egyszerűbbé válása a rabok szemszögéből a szenvedés és az embertelenség mértékének megsokszorozódásában nyilvánult meg.

Az eddigi gondolatmeneteket egészítheti ki az a tény, hogy a lágerrek brutális terrorja az ország egészére döntő hatást gyakorolt. A II. világháború után világhatalommá váló Szovjetuniót jellemző társadalmi légkört a minden állampolgárt egyformán átható félelem és bizalmatlanság határozta meg. Szolzsenyicin írásművészete ennek kapcsán is szuggesztív erővel tárja fel az egyes ember – és közvetve az egész ország – lelkiállapotát: „Országunkat ugyanígy hatották át fokról fokra a Szigetvilág mérgei. [...] A sokszentendős félelem és árulás közepette az épségben maradtak csak külsőleg, testileg maradnak épek. Ami belül van, elrothad.”²⁵ E pesszimista attitűd azonban nem jelent végleges lemondást az emberi élet értékeiről, mivel hosszú távon – az adott helyzetbe való beletörődés és állhatatos kitartás révén – mégis a túlélést segíti: elsődleges célja a lélek és a szellem függetlenségének megőrzése.

Az olvasó, akár mindenre kiterjedő részletes alaposággal, akár csak egyes részkérdéseket kiemelve tanulmányozza e két nagyhatású szerző műveit, feltétlenül betekintést nyer a Gulag abszurd világába, még ha működésének belső lényegét – éppen annak irracionalitása miatt – „kívülállóként” maradéktalanul nem is értheti meg.

1 SALAMOV: *Szentencia. Válogatott elbeszélések*, Európa, Bp., 2005, 300.

2 SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetvilág*, Európa, Bp., 2009, 291.

3 Uo., 429.

4 SALAMOV: *i. m.*, 11.

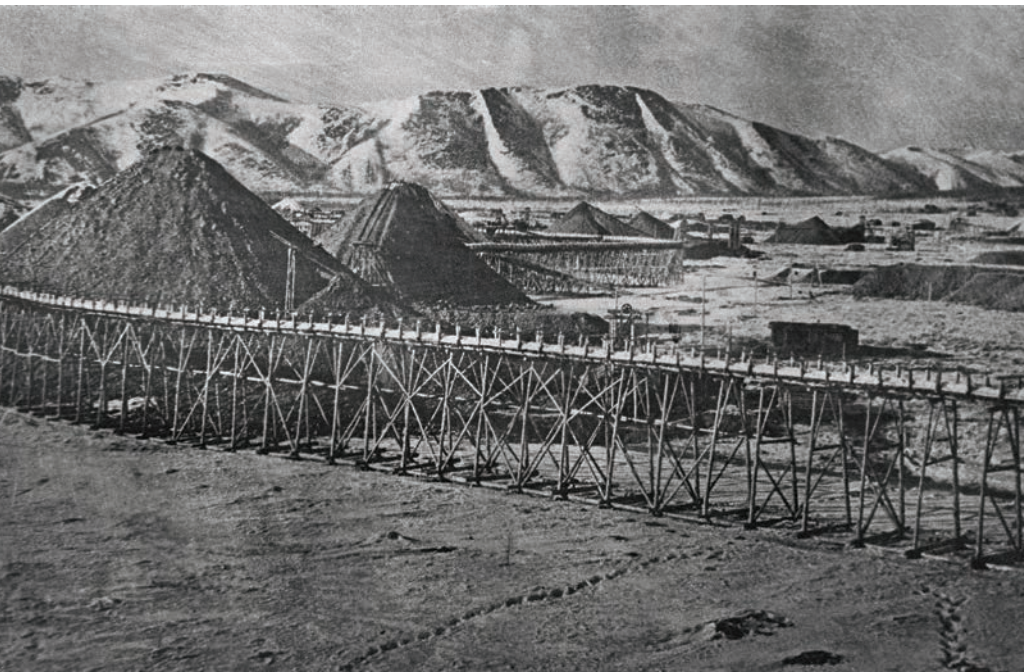
5 SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetvilág*, 446., 452.

Varlam Salamov és az „antiirodalom”

GORETITY JÓZSEF

Aranybánya Susuman település mellett, Magadantól 600 kilométerre északra, Kolima, 1943 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

letartóztatták, trockista ellenforradalmi tevékenységgel vádolták, és öt évre Kolimára száműzték, kényszermunkatáborba. 1943-ban azonban újabb tíz évre elítélték, szovjetellenes agitáció vádjával, állítólag amiatt, mert az orosz emigráns, Nobel-díjas író, Ivan Bunyint az orosz irodalom klasszikusának nevezte. A táborból Sztálin halála után szabadult, rehabilitálására 1956-ban került sor. Visszatérhetett Moszkvába, megromlott egészségi állapotban, de telve reményekkel, hogy a hruscsovi „olvadás” időszakában minden jobbra fordulhat.

Közben 1954-től írni kezdte legismertebb és legjelentősebb művét, a *Kolimai elbeszéléseket* (amelyet 1973-ban fejezett be és rendezett össze hat ciklusba), de nyilvánvalóan a hivatalos publikálás minden esélye nélkül. A hruscsovi szovjet rendszer – Tvardovszkij erőfeszítéseinek köszönhetően – azt ugyan lehetővé tette, hogy Szolzsenyicin világhírűvé vált kisregénye, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* megjelenjen a Novij Mir című folyóirat 1962/11-es számában, de további „lágérirodalom” – így Salamov *Kolimai elbeszélései* – közléséről már szó sem lehetett (habár az elbeszélései ugyanúgy ott voltak Tvardovszkijnál, a Novij Mir szerkesztőségében): a hatalom hozzáállása egyértelmű és cinikus volt: ha lágérirodalmat akartatok, tessék, most megkaptátok. Salamov egyre elégedetlenebb lett Ivan Gyenyiszovicsal, a Gulag-téma illetően feldolgozásával. Túlságosan „finomítottak”, „irodalmiasítottak” találta. Ahogyan Salamov nem tudott megbékélni a klasszikus orosz irodalom – véleménye szerint – hamis, túlságosan művi eszméivel és regényhőseivel, elsősorban „népi” alakjaival, ugyanúgy nem tudott mit kezdeni Szolzsenyicin „népi” hőseivel sem. Salamov egyik mai méltatója, az író Andrej Rubanov sze-

Uarlam Salamov (Vologda, 1907 – Moszkva, 1982) valahogy mindig „kényelmetlen” volt az orosz (szovjet) hatalom, társadalom és irodalom számára. A több nemzedékre visszamenően papi családból származó Varlam – akinek apja, Tyimofej Salamov hittérítő volt az Aleut-szigeteken – kamaszkorában összeütközésbe került a családjával, mert nézeteit alapvetően a népi forradalmi mozgalmak (például az ún. „népakaratosok”) ateista ideológiája határozta meg (kedvenc olvasmánya a terrorista író, Borisz Szavinkov *A fakó ló* című regénye volt, amelyben a terrorista akció és az apokaliptikus látomás ötvöződik). 1924-ben, tizenhét éves kamaszként elhagyta szülővárosát, Szetunyba települt, ahol bőrkikészítő munkásként kereste kenyerét, miközben sokat olvasott és tanult – egyetemi felvételi-re készült. 1926-ban Moszkvába utazott, szovjet jogot hallgatott a Moszkvai Állami Egyetemen, de tanulmányait nem fejezhette be – 1928-ban kizárták az egyetemről, mert a személyi lapján „eltitkolta” a származását: apját rokkantként tüntette fel, de nem jelölte meg, hogy pap. 1929-ben elérte a sztálini represszió első hulláma: illegális trockista tevékenységgel és a Lenin-végrendelet záradékának terjesztésével vádolták, és mint „kártékony elemet”, háromévi javító-nevelő kényszermunkára ítélték, amelyet a viserei kényszermunkatáborban töltött le (ennek az időszaknak irodalmi lenyomataként született meg 1970-71-ben a *Visera – Antiregény* című műve, amelynek első publikálására csak 1989-ben került sor). Miután visszatért Moszkvába – ahogyan ő maga vélte: megedződve, a nézeteit nem feladva – újságíróként dolgozott, bekapcsolódott az irodalmi életbe, publikált néhány kisebb elbeszélést, és 1936-ban az *Oktyabr* című folyóirat közölte egy hosszabb írását, a *Dr. Austino három halálát*. A viszonylagosan nyugodt értelmiségi lét azonban nem tartott sokáig: 1937-ben újra

Láncfalpas traktor tisztítja az utat a Magadantól 580 kilométerre fekvő Omszukcsan javító-munkatáborhoz, Kolima, 1950 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

rint Ivan Gyenyiszovics nem más, mint a *Háború és béke* népi hősenek, Platon Karatajevnek szánalmas másolata, szimulákruma – valami efféle viszonyt tulajdonít Salamovnak a Szolzsenyicin-hős iránt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Szolzsenyicin, állítása szerint, hiába invitálta írótlarsát *A GULAG szigetvilág* társszerzőségére, Salamov nem vállalta. Úgy tűnik, két alapvető, egymással szöges ellentétben álló ok miatt: egyfelől a Szolzsenyicin Gulag-feldolgozásában észlelt túlságos irodalmiasság miatt, másfelől pedig – egy Szolzsenyicinhez 1964 novemberében írott levele tanúsága szerint – amiatt, mert a hozzájuk érkező lágerelbeszéléseket „művészetellenes badarságnak” látta, rossz írásoknak, amelyek nem többek a pusztá tényfelidézésnél (már amennyiben a leírtak megfeleltek egyáltalán a tényeknek). Salamov az álláspontjával „kényelmetlenné” vált tehát az egykori rabok számára is, akik Szolzsenyicin példáján felbuzdulva, jól-rosszul, sorra írták meg lágerélményeiket. Egyre „kényelmetlenebbé” vált Varlam Salamov a hivatalos szovjet politika és irodalompolitika számára a Hruscsov-érát követő brezsnyevi „pangás” időszakában, amikor a sztálini repressziókról és lágerekről nem volt ildomos, sőt, kifejezetten újra veszélyes lett beszélni és írni: Szolzsenyicint például, akinek *Ivan Gyenyiszovics*át 1963-ban még Lenin-díjra terjesztették fel (amit végül is nem kapott meg), 1974-ben a sztálini lágerekről szóló írásaiért (elsősorban *A GULAG szigetvilág* külföldi publikálásáért) valósággal kiebrudalták a Szovjetunióból, és megfosztották állampolgárságától. Varlam Salamov írásait

fel. Lehet, természetesen, azon elmélkedni, mennyire önszántából, vagy mennyire a KGB hatására írta (vagy csak írta alá) Salamov ezt a levelet, az azonban bizonyosnak mondható, hogy Salamov a *Kolimai elbeszéléseket* nem irányzatos, politikai írásoknak tartotta, következésképpen politikai célú felhasználásuk joggal háboríthatta fel. Salamov a sztálini lágereket nem a szovjet vagy a kommunista eszme, hanem az egész 20. századi emberi civilizáció csődjének tekintette – túl kommunista és antikommunista eszméken, amelyek ebből a nézőpontból számára egy és ugyanazt jelentik.

A „peresztrojka” és a „glasznozty” idején, amikor a '80-as évek második felében végre hivatalosan is megjelenhetett a terjedelmesnek éppen nem mondható Salamov életmű, a *Kolimai elbeszélések* közel sem jelentették a legnagyobb szenzációt, az „elsikkasztott orosz irodalomra”, Bulgakov, Platonov, Paszternak, Nabokov, Mandelstam, vagy éppen Szolzsenyicin addig a Szovjetunióban betiltott műveire sokkal nagyobb kereslet mutatkozott. Ráadásul Salamov írásait sokan dokumentum-irodalomként kezelték, és mint ilyenek, beleveszték a sztálinizmussal foglalkozó dokumentarista és memoáriróadalom végtelen tengerébe. A Szovjetunió szétesését és a rendszerváltást követően az új, vadkapitalista Oroszországban pedig, különösen a diadalmenetben hazatérő Szolzsenyicinnel való összehasonlításban, aki világhírnévre tett szert, Nobel-díjat kapott, meggazdagodott, és profétaként tanította az otthon egzisztenciájukat veszített, de gyors anyagi sikerekre vágyó oroszokat, „hogyan építsük fel Oroszországot”, Salamov nem tűnt túl érdekesnek. Nem fért bele a sikerorientált, a fogyasztói társadalom elveit (vagy elvtelenségét) hirdető trendbe, mondhatni, ebben a kontextusban igazi „lúzernek” hatott. Ült két évtizedet a sztálini lágerekben, túlélte, megbetegedett,

Őn- és uránbányához vezető hegyi keskenyvágányú vasút elhagyott vonala, amelyet a kolimai táborrendszer foglyai építettek 1937-54 között. A Butugicsag-hegység vonulata Uszty-Omszuc település közelében, Magadantól 270 kilométerre északra, Kolima, 1995 (Fotó: Tomasz Kizny)

írt, de semmire nem vitte: szegényen, betegen élt parányi lakásában, ahonnan bevitték az öregek otthonába, majd onnan átszállították egy pszichiátriára, útközben megfázott, és meghalt. Egyébként is, kit érdekeltek már a sztálini táborok...

Mára, habár Varlam Salamov bekerült az iskolai tananyagba, az életműve katasztrofálisan alulértékelt: leginkább tematikai alapon, a lágérirodalom részeként, félig-meddig tényirodalomként tárgyalják, elsősorban társadalmi-politikai (sztálinizmus-ellenes) jelentőséget tulajdonítva neki, majd hogyan figyelmen kívül hagyva elbeszélései esztétikai értékét, és alig-alig említve a költészetét, amelyet pedig ő maga élete utolsó éveiben magasabbra értékelt a prózájánál.

Kétségtelen, hogy nem egyszerű megfelelni azoknak az irodalmi elveknek és elvárásoknak, amelyeket Salamov az elméleti írásaiban (pl. *A prózáról*, vagy *Az „új próza” manifestuma* címűekben) az irodalmi művel szemben támaszt. Egyfelől Salamov feleslegesnek és elvetendőnek tartott minden „esztétizáló” írást – az irodalmi műnek kell legyen valamilyen, a pusztaszepségen túlmutató célja. Nem szívélhetette, sőt, egyenesen károsnak ítélte az irodalmi műben a „csináltságból”, az idealizálásból adódó hamisságot – ezen az alapon erősen bírálta a 19. századi klasszikus orosz irodalmat, minden humánusságot, erkölcsi javulást, „haladó emberiséget” hirdető formájával együtt: „A 19. századi orosz humanista írók lelkét nagy bűn terheli, a 20. században az ő zászaljuk alatt kiontott emberi vér bűne... Valamennyi terrorista tolsztojánus és vegetariánus volt, valamennyi fanatikus az orosz humanisták tanítványa.” – írja a *Manifestumban*. A művészi kitaláció nem vezet sehová, Kolima durván és szánszalom nélkül gúnyt űzött a „szépirodalmi mesékből”. Ebből természetesen az következik, hogy ideális esetben az irodalomnak tényekre kell építenie. Salamov azonban pontosan ugyanúgy megveti a pusztaszebségből álló irodalmat, a dokumentarizmust, a szociologizmust, az etnografizmust, mint az önmagáért való szépségre törekvő irodalmat. Mert bár a *Manifestumban* azt állítja, hogy az irodalomnak dokumentaristának kell lennie, ugyanakkor megszenvedettnek is. *A prózáról* című esszében pedig a dokumentum értékű részletekkel – amelyek egyébként elengedhetetlen feltételei a *Kolimai elbeszéléseknek* – szemben azt az igényt támasztja, hogy legyenek egyúttal jelek, sőt szimbólumok. És valóban, Salamovnál a kolimai borzalmak tényeinek felvonultatása nem egyszerűen csak az embertelen körülmények és helyzetek naturális ábrázolása, hanem a részletek a világ abszurditását bizonyító jelrendszerré is összekapcsolódnak. A kolimai „ellenvilággal” nem az élet tényeit akarja szembeállítani, hanem a kultúrát: ha a hagyományos irodalom nem állta ki Kolima próbáját, akkor Kolima sem állja ki annak a kultúrának próbáját, amely az emberi értelemben és az ember lelki-szellemi erejében vetett hitre épül. De Salamov ezt úgy teszi, hogy elvet minden pátoszt, elvet minden irodalmi didaxist és próféciát. Pontosán tudja: az írónak állandóan szem előtt kell tartania, hogy ezerféle igazság létezik. Ennek az irodalomnak kulcskérdése az elbeszélő alakja. Akár önéletrajziaságot és szubjektivitást sejtető első sze-

mélyű, akár objektivitást sugalló harmadik személyű elbeszélőről van szó, mindig hangsúlyozottan átlagember, egy a sok közül, olyan, mint a lágertársai. Szenvedetlenül, apró részletek felsorakoztatásával, jelzők nélküli, „kopogós” mondatokban meséli el már-már naturalista részletességgel, mintegy a világ „legtermészetesebb” eseményeiként a kolimai borzalmakat, megmutatva ezzel a világ abszurditását is. Bemutatja, hogy az embert viszonylag gyorsan és könnyedén a pusztaszebségre lehet süllyeszteni. Ugyanakkor az elbeszélő mintha több is lenne, mint átlagember: birtokában van a Szónak, amellyel minderről hírt ad, és amely lehetővé teszi, feltámasztja az együttérzésre és az emberi gondolkodásra való képességet. Ilyen értelemben a Szó a legtitokzatosabb és a legnagyobb erő az ember (az elbeszélő) kezében: valahogy úgy, ahogyan a szintén a lágerek poklában odavesztett költő, Oszip Mandelstam emlékére írott *Cherry brandy*, vagy a *Szentencia* című elbeszélésben láthatjuk. Varlam Salamov a megfogalmazott irodalmi elvekből és követelményekből, mindenekelőtt a Kolima borzalmaival megmértetett kultúra és a kultúra értékeivel megmértetett Kolima dialektikus folyamatára épített tényirodalom és irodalmias irodalom állandó megütöztetéséből a *Kolimai elbeszélésekben* többrétegű, sokértelmű „anti-irodalmat”, „deliteraturizált” irodalmat hozott létre – azt a bizonyos „új prózát”, amelynek megteremtőjévé és hirdetőjévé vált, és amely valóban unikálissá teszi művészetét.

Oszip Mandelstam MOSDOM ÉJJEL KINN

”

AZ UDVARON

Mosdom éjjel kinn az udvaron –
villog az ég csillag-morzsáléka.
Fénye: só a szekerce-vason,
Hidegszik a színg telj dészsa.
Minden ajtón gyanakvó lakat,
zord szigorral les rám a kopár táj –
tisztább szabály aligha akad
a friss vászon tiszta igazánál.
Kezd a csillag olvadozni már,
mint a só, a fagy-fekete vízben.
Sósabb a kín, tisztább a halál,
s kiteszik a rettenet mezítlen.

■ Lator László fordítása

El nem évülő tartozás

Beszélgetés Lengyel Józsefről az író leányával, Lengyel Tatjánával

MÓROCZ GÁBOR

Az olvasók kedvéért röviden összefoglalom, amit mindenképpen tudni kell az Ön édesapjának életéről, pályafutásáról. – Az 1896-os születésű Lengyel József polgári származása ellenére már igen fiatalon a radikális baloldali mozgalmakkal rokonszenvezett. Az I. világháború utolsó időszakában a „forradalmi szocialisták” elnevezésű csoport tagja lett, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjához csatlakozott. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején – az Ifjú Proletár című lap szerkesztőjeként – fontos közéleti szerepet vállalt. A kommün bukása után, 1919 őszén politikai okokból el kellett hagynia az országot. A húszas években előbb Ausztriában, majd Németországban élt. 1930-ban a Szovjetunióba költözött; dramaturgként és újságíróként tevékenykedett. Bár nem követett el semmit a rendszer ellen, a sztálini terrorhullám – számos magyar emigráns társával együtt – őt is utolérte. 1938-ban letartóztatták; előbb börtönbe került, majd 8 évi munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték. 1946 végén, 8 év és 10 hónap letelte után szabadult. Ám megpróbáltatásai még nem értek véget: 1948-ban újból letartóztatták, börtönbe vitték, utána Szibériába internálták, ahol „örök száműzöttként” egy kolhozban csőszként, szénégetőként és erdőkerülőként dolgozott. Két évvel Sztálin halála után, 1955-ben szabadult. Ezután hazatért Magyarországra, ahol még húsz évig élt, és a kádári hatalom által is megbecsült, jó nevű íróvá vált. Sikereit jelentős részben önéletrajzi ihletésű prózai munkáinak köszönhetette. A Gulagról ő írt elsőként a magyar írók közül. – A szikár tények felsorolása után először azt kérdezném Öntől, hogy miként hatottak az édesapja családi viszonyaira ezek a küzdelemmel és küszködéssel teli évtizedek?

Elöljáróban csak egy dolgot említenék, ami jól mutatja, milyen nehéz sorsa volt édesapámnak 1919 után. Az emigrációból nem jöhetett haza, mert az életét kockáztatta volna. Így özvegy édesanyjával, akinek egyetlen gyermeke volt, nem találkozhattott többé Magyarországon. Igaz, a húszas évek első felében külföldön, Olaszországban – mindössze két alkalommal – még láthatta egymást anya és fia. Ám ezt követően soha többé nem találkoztak, pedig a nagymamám még élt a második világháború utolsó évében is (hogy pontosan mikor halt meg, azt a mai napig nem tudjuk). Levelezni sem tudtak egymással. A nagymamám a halála előtti időszakban azt sem tudta, hogy a fia – aki akkoriban a Gulagon raboskodott – él-e egyáltalán. És az én születésemről sem kapott hírt. A végrendeletében feltételes módban írt: „ha van a fiamnak gyermeke, akkor ő örököljön...”

Lengyel József édesanyja után ejtsünk néhány szót az író feleségéről, az Ön édesanyjáról...

Lengyel József útleveléhez készítettett arcképe (1948)

Édesanyám, Kizevalter Nyina Szergejevna eloroszosodott német családból származott. Rendkívül művelt, intelligens aszszony volt, foglalkozását tekintve zenetanárnő és ritmika-, azaz mozgásművészet-oktató. A szüleim 1932-ben ismerkedtek meg és házasodtak össze – vagyis két évvel azután, hogy apám a Szovjetunióba érkezett.

Önnek milyen gyermekkori emlékei vannak az édesapjáról?

Sokáig egyáltalán nincsenek emlékeim róla. Amikor megszülettem, apám már a norilszki munkatábor foglya volt. Én valamikor 1947 elején találkoztam vele először.

1938 és 1946 között nem is tudták, hol és milyen körülmények között élt?

Pontos körülményekről akkor természetesen nem nagyon lehetett tudni, de édesapám úgymond abban a szerencsében részesült, hogy levelezhetett a családjával. Mert volt olyan, „aki levelezés joga nélkül” 10 évi lágert kapott, és ezt közölték is a családjával. E megfogalmazás a végrehajtott halálos ítélet eufemizmusa volt. Apám azt írja egy helyütt a naplójában: „Aki levelezés joga nélkül került lágerbe, az soha élve vissza nem ke-

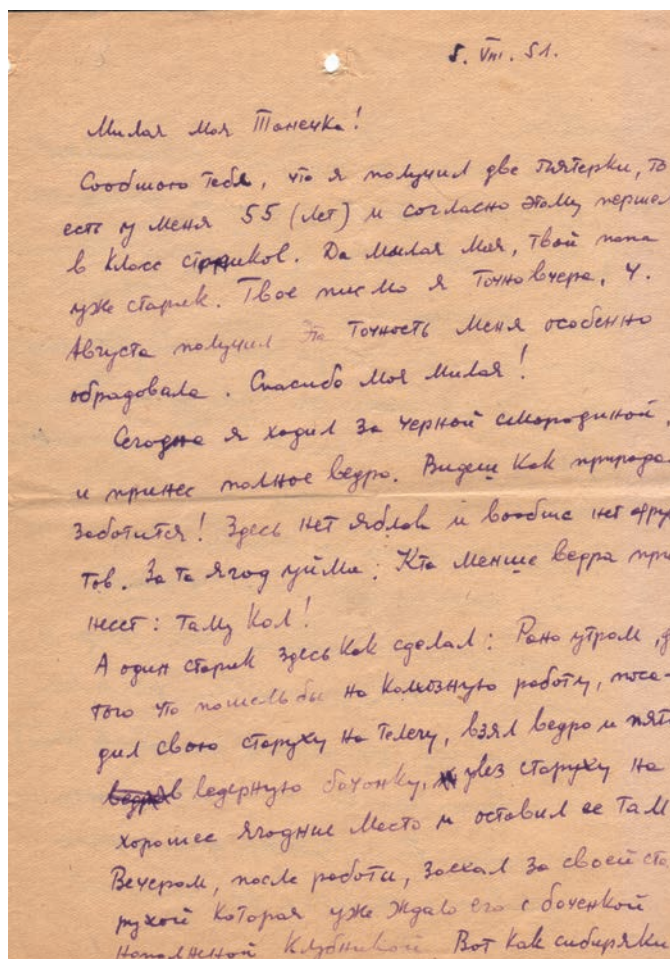
rült. Egyetlenegy se... Egyszer majd kiderül ez is, mint sok minden, ami még titok.” Igaz, a levelek rendszertelenül érkeztek. Előfordult, hogy több hónapos, sőt, féléves csúszással kapták meg egymás leveleit. Megtörtént az is, hogy édesapám egyszerre kapta meg édesanyám három, különböző időpontban írott levelét. Megemlíteném, hogy édesapámnak – az előírásoknak megfelelően – oroszul kellett levelet írnia, holott ez nyelvtudásának hiányosságai miatt sokáig nehezen ment neki. Korábban elsősorban német nyelven beszélt édesanyámmal. Németül kiválóan tudott; oroszul viszont jóformán csak a munkatáborban tanult meg.

Térjünk vissza a gyermekkori emlékekhez...

Az 1947-es esztendőben viszonylag gyakran találkoztunk. Akkor ő az úgynevezett 101. kilométeren lakott. Ezt a fogalmat kevesen ismerik idehaza. Tudniillik a légerbűntetést letöltött embereknek megtiltották, hogy olyan helyeken telepedjenek le, amelyek 100 km-nél közelebb vannak Moszkvához, Leningrádkhoz, a Szovjet Köztársaságok fővárosaihoz és a nagyvárosokhoz. Alekszandrov 113 kilométerre van Moszkvától, azaz a legközelebbi olyan város, ahová szabad volt költözniük. Akkor néhány légerből szabadult honfitársa már ott élt (például rövid ideig Czóbel Ernő, Wessely László, akiknek akkor sikerült hazakerülni, Mathejka Jánosné, Rita, akit apámmal egy időben másodszor is letartóztattak és száműztek, a poliglott Sorger Ignác, aki eltűnt és további sorsa ismeretlen). Apám eleinte rendszeresen bejárt Moszkvába, fordításokat hozott és vitt. Sokszor nálunk aludt. Mikor aludt, nem lehetett felkelteni. Ha valaki elkezdte rázogatni, azt agresszióknak vette, és támadóan lépett fel. Ez a munkatáborban eltöltött évek egyik pszichés következménye lehetett. Velem sokat foglalkozott, írt is oroszul egy mesét, nevelési szándékkal, melynek hosszú orosz címe volt: *Mese a beszélő babáról, a teveször takaróról, a szürke farkasról és egy Tanja nevű iskolás lánykáról*. Magyarul – átdolgozva – *Születésnap előtt* címmel jelent meg. De ez az idill nem tartott sokáig. Egyszer, úgy 1948 elején éppen együtt teáztunk, amikor kopogtak az ajtón. A körzeti rendőrbiztos volt. Nem lehet tudni, rutinbejáráson volt-e, vagy valaki feljelentette édesapámat. Akkor apámnak 24 órán belül vissza kellett térnie Alekszandrovba. Ezt követően megint nem találkozhattam vele hosszú ideig. Tulajdonképpen 1964-ig, mert amikor 1955-ben Szibériából Moszkvába jött, illetve amikor – kínai útjáról visszatérőben – Moszkván is átutazott 1960-ban, csak röpké pilálatokra találkozhattunk.

Édesapja – számos sorstársától eltérően – miért nem tért vissza 1947-48 körül Magyarországra? Nem akart hazatelepülni?

Dehogynem, nagyon szeretett volna. Mint sokan a magyarok között, ő is 1947 tavaszán adta be a hazatérési kérvényét. Édesanyám, bár nagyon szerette, úgy döntött: mi nem tartunk vele. Mindenekelőtt azért, mert akkor még élt az édesanyja. Nagyon összetartó család volt a miénk, és sok hozzátartozónk élt a Szovjetunióban. Ugyanakkor abban az időben még csak nem is remélhettük, hogy valaha is viszontláthatjuk őket, ha elmegyünk. És még egy komoly indoka volt édesanyámnak. Ő tanár volt, de nyelvtudás nélkül nem tudott volna elhelyezkedni a szakmájában. Bizonytalan jövő várt volna minket. Igaz, végül apám sem térhetett haza, a kérelmét még 1948 tavaszán visszautasították, ám őt erről „elfelejtették” értesíteni. Ő még ősszel is reménykedett a hazatérésben, anyámnak például így írt egyik levelében: „úgy szeretném látni a hazámat”.

Mi történt az édesapjával azután, hogy 1948 elején visszatért Alekszandrovba?

Amit feltétlenül meg kell említenem: ekkor ismerkedett meg Olga Szergejevna Ancipo-Csikunskájával. Olga Szergejevna egy magasrangú szovjet diplomata felesége volt. A férjét 1938. január 28-án letartóztatták; még aznap reggel az asszonyért is jöttek. A férjet kivégezték; Olgát bírósági tárgyalás nélkül, mint hazaáruló családtagját, öt évre ítélték. Ezt az időt le is töltötte a kazahsztáni Akmolinszkban, egy ALZSIR-nak nevezett légerben, ahol a hazaárulók feleségeit tartották fogva. 1943-ban kiengedték a légerből, de a háború végéig Kazahsztánban kellett maradnia. Később Alekszandrov lett a bejelentett lakóhelye. Apám korábban is hallotta, hogy van egy nő, aki felárat fizet a háziasszonyának a bejelentésért, miközben Moszkvában lakik a barátainál, de csak 1948 januárjában találkoztak először, mert Olgának is vissza kellett térnie Alekszandrovba. Olga nagyon szép nő volt. Őt jeleníti meg apám Jelenaként *Szembesítés* című regénye utolsó, 7. fejezetében. Sorstársak voltak, nem csoda, hogy közel kerültek egymáshoz. Mikor anyám az egyik vasárnap meglátogatta apámat, rögtön megérezte, hogy valami nincs rendben, bár Olga Szergejevna egész napra elment valahová. Anyám kérésére apám elmondta, mi történt. Intim kapcsolatuk ezzel megszűnt, de anyám még ezután is segítette férjét, élelmiszert, pénzt vitt neki; teljesítette moszkvai megbízásait.

A köztük lévő jó viszony évekkal, évtizedekkel később is megmaradt?

Igen. A szüleim életük végig szerették és tisztelték egymást.

Az 1948-as esztendő nem egyszerűen a magánéleti változások éve volt Lengyel József életében. Mint ismeretes, a történelem, a politika továbbra is meghatározta a sorsát – és nem pozitív értelemben...

Nyilván arra gondol, hogy novemberben másodszor is letartóztatták. Akkor tömegesen tartóztatták le a volt politikai foglyokat. Veszélyes elemeknek tartották őket. Apám rövid ideig az alekszandrovi börtönben volt. Olga Szergejevna táviratot küldött anyámnak apám letartóztatásáról, ugyanis a rabok csak a feleségüktől vagy háziasszonyuktól fogadhattak el csomagot. Anyám azonnal jött, beadott egy csomagot, illetve élelmiszert és pénzt hagyott ott, hogy a háziasszony később majd bevihesse a börtönbe. Akkor került sor az első személyes találkozásra anyám és Olga Szergejevna között; több órán keresztül beszélgettek, egész életre szóló meghitt viszony alakult ki köztük. Nagyra becsülték egymást.

Apámat aztán a vlagyimiri börtönbe szállították. Ott rövid vizsgálati fogság után, 1949 februárjában örök száműzetésre ítélték. 1949 márciusában – börtönvagonban – visszakerült Szibériába. Letelepedési helyének Makarovót, a Kanszktól 50 kilométerre eső falucskát jelölték ki. Már jóval Sztálin halála után, 1954 júliusában harmadszor is letartóztatták Kanszokban, valószínűleg azért, mert engedély nélkül hagyta el a faluját. Ekkor újabb, 3 évi – lágerben letöltendő – szabadságvesztésre ítélték. De rövidesen kiengedték.

Hogyan tudta ezt a rengeteg szenvedést elviselni, túlélni?

Ha egyedül van, valószínűleg nem marad életben. Olga Szergejevna önként követte őt száműzetésébe, és végig mel-

lette állt. Édesapám a negyvenes évek végén súlyos beteg lett. Olga áldozatkész helytállása segítette túlélni, de nemcsak túlélni. Apám Gulagról szóló írásainak legnagyobb része, amelyeket a magyar olvasók *Igéző*-ciklusként ismernek, akkor, Makarovóban született.

Pontosan mikor ért véget az író száműzetésének korszaka?

1955 márciusában. Ezt követően apám és Olga együtt hagyták el Szibériát. Moszkvában a szüleim közös megegyezéssel elváltak, majd édesapám feleségül vette Olgát. Nyáron apámat bűncselekmény hiányában rehabilitálták, és Olga Szergejevna-val együtt 36 év távollét után augusztusban hazatértek Magyarországra.

Mint említette, írói szempontból rendkívül termékeny volt Lengyel József számára a szibériai száműzetés időszaka. De hogyan tudta hazajuttatni a Szovjetunióban írott munkáit?

A határon sikerült átcsempésznie 2557 oldalnyi kéziratát és feljegyzését. Ennek is külön története van. Apám az utazás előtt betette egy kartondobozba Olga Szergejevna régi varrógépét, körberakta régi újságokba becsomagolt kéziratokkal, és a doboz tetéjére néhány kiló zöld babkávét helyezett. Akkor a Szovjetunióban sokkal olcsóbb volt a kávé, mint Pesten, kilószámra vitték. A vámos kinyitotta a dobozt és megkérdezte, hogy ez micsoda, amire apám őszintének látszó választ adott: „Nézze, idős ember vagyok, nem tudom, hogy alakul odahaza a sorunk. Ez a varrógép Szibériában is segített rajtunk, mert a feleségem nagyon ügyesen varr, a kávéról pedig azt mondják, hogy jól el lehet adni Pesten. De nem ragaszkodom a kávéhoz, ha nem szabad átvinni a határon.” A vámos jószívű volt, és csak legyintett... – Az átcsempészett anyagban egyébként olyan írásai is szerepeltek, amelyeket még Németországból hozott, illetve Moszkvában vetett papírra. Ugyanakkor a kéziratok között ott voltak az újabb alkotásai is, így a *Sárga pipacsok*, a *Norilszk kettő*, a *Nefejejcs* és az *Acta Sanctorum* (utóbbi a *Kicsi mérges öregúr* első fogalmazványa).

Önben akkoriban milyen kép élt az édesapjáról, az emberről és az íróról?

Mint már utaltam rá, kiskoromban csak édesanyám elbeszéléseiből ismertem apámat. De a róla készült fénykép mindig ott volt előttem. Tudtam azt is, hogy író. A harmincas években kiadott könyvecskéit bármikor levehettem a polcra.

Azt is tudta, hogy édesapja magyar?

Hogyne tudtam volna! Kezdetől fogva tudtam, már csak azért is, mert a mi családjunkban nem apám volt az egyetlen magyar. Nagynéném férje, Tóth Viktor hadifogolyként került Oroszországba, ahol festőművész lett. Viktor bácsi hosszú éveken át rendkívül közel állt hozzám, és nagy hatást gyakorolt rám szellemi értelemben. Nagyon érdekelték az egyetemi tanulmányaim. Sokat beszélgettünk, vitatkoztunk, politizáltunk. A lágerekről is beszéltünk, hiszen Viktor bácsinak ebben az „élményben” is volt része. Mondhatom, hogy kora ifjúságom idején Viktor bácsi apám helyett apám volt.

És milyen nyelven beszélgettek a nagybátyjával?

Természetesen oroszul, mert akkoriban én egyáltalán nem tudtam magyarul, ő viszont már 1915-ben Oroszországba került, és kiválóan megtanulta az orosz nyelvet.

Mikor kezdett el magyarul tanulni?

Egyetemista koromban. Hogy fiatal felnőttként elkezdtem magyarul tanulni, lényegében Viktor bácsinak köszönhető. Amikor 1962-ben a Novij Mir című folyóiratban megjelent Szolzsenyicin hatalmas feltűnést keltő műve, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, természetesen Viktor bácsihoz rohantam, hogy megbeszéljem vele olvasmányélményemet. Valósággal áradoztam a műről. És akkor Viktor bácsi levette a könyvespolcra édesapám 1961-ben megjelent *Igéző* című kötetét, amelyet apám nem sokkal korábban küldött el neki. A kezembe adta, és azt mondta: „Íme, apád könyve. Ugyanarról szól, mint Szolzsenyicin kisregénye.” Persze megkérdeztem: össze lehet-e hasonlítani a két könyvet, mire Viktor bácsi azt mondta: „apád semmivel sem ír rosszabbul, sőt, talán még jobban is, mint Szolzsenyicin”. Akkor eldöntöttem: mindenképpen megtanulok magyarul. Méghozzá minél előbb. Már csak azért is, hogy eredetiben olvashassam édesapám műveit.

Mikor járt először Magyarországon? Még az édesapja életében, vagy csak a halála után?

Természetesen még életében. Az első magyarországi látogatásomnak szomorú előzménye volt. 1963-ban meghalt Tóth Viktor. Nehezen tudtam feldolgozni a halálát, mert, mint említettem, nagyon sokat köszönhettem neki. Miután elhunyt, jobban éreztem egy apa – az apám – hiányát, mint korábban bármikor. Levelet írtam neki. Nagyon kedvesen válaszolt, meghívott Magyarországra. Ez 1963 végén történt. Akkor véletlenül tudomást szereztem arról, hogy van egy magyar nyelvtanfolyam Moszkvában. Csatlakoztam a kurzushoz. Majd 1964 nyarán három hónapot töltöttem apámnál. Szigligetre is elvitt. Ott láttam, milyen nagy tisztelettel és csodálattal viseltetnek iránta a fiatalabb pályatársak, Juhász Ferenc, Nagy László, illetve felesége, Szécsi Margit és mások. Sajnos akkor még nem beszéltem magyarul, bár elég sok szót tudtam, és mind többet értettem mások beszédéből. Apám Tihanyba is elvitt, hogy bemutasson Illyés Gyulának. Akkor mi még oroszul érintkezünk, de amikor a következő évben ismét eljöttem hozzá, már magyarul beszélgettünk. Nekem talán csak egyszer mondta, de mások előtt gyakran hangoztatta: örül annak, hogy jól megtanultam magyarul. Ezt halála után sokan mesélték nekem.

Említette, hogy Tóth Viktor milyen nagyra értékelte édesapja írásművészetét. Ezzel nem állt egyedül abban a korszakban. Am mostanában Magyarországon viszonylag keveset emlegetik az irodalomtörténészek Lengyel József nevét. A posztmodern prózapoeitika felől közelítve az ő „újrealistának” nevezhető írásai nem tűnnek igazán izgalmasnak. (Ez természetesen nem, vagy nem feltétlenül a művek hibája.) Igaz, azért ma is vannak olyan értelmezők, akik az Elejétől végig, egyik legkiválóbb – önéletrajzi ihletésű, Gulag tematikájú – prózai munkáját az Ivan Gyenyiszovics egy napjához mérhető remekműnek tartják. Hogyan lehetett ezt a kisregényt viszonylag hamar, már az 1960-as évek elején megjelentetni Magyarországon?

Azért nem ment olyan könnyen az *Elejétől végig*, illetve más, hasonló témájú írásainak a kiadása. Erről sokat lehet tudni a noteszeiből. Elsőként egy ideológiai szempontból viszonylag semleges prózai alkotása jelent meg: a *Reggeltől estig*, amely egy száműzött férfi egy napjáról szól. Gyönyörű írás, de csak a különösen érzékeny olvasók érthették meg igazán, hol is játszódik a cselekmény. Ezt újabb művek követték az Élet és Irodalomban, a Kortársban, valamint az akkor indult Új Írásban. Végül 1961-ben megjelent *Igéző* című kötete, amelyben már 6 ilyen témájú novella szerepelt, többek között a *Hóhem és frejer*, illetve a *Norilsk kettő*. 1962-ben további művek jelentek meg a ciklusból (*Nefelegcs*, *Sárga pipacsok*, *Kicsi mérges öregúr*). Ezek már nagyobb feltűnést keltettek. A sztálini időszak börtönviszonyait bemutató *Kicsi mérges öregúr* közlését a Kortárs akkori főszerkesztője, Király István „kerekperec” visszautasította, Illés Lajost, a közlést vállaló Új Írás főszerkesztőjét pedig figyelmeztetésben részesítették, mondván: a továbbiakban mellőzze a hasonló írások publikálását. 1962 szeptemberében Lengyel József írásai egy írószövetségi vita témájává váltak. Az Open Society Archives Lengyel-anyagában van egy feljegyzés, amely arról tudósít, hogy az orosz munkatáborokról szóló novellák közlése miatt a hírhedt vulgármarxista történész, Andics Erzsébet feljelentést tett Aczél Györgynél. De a politikai szempontból „problémás” alkotásokat nyíltan nem tiltották be, csak késleltették a megjelenésüket. Sokszor az író maga is utólag értesült arról, hogy az agit-prop osztályon milyen belső döntések születtek a műveiről. Erről a levelezéséből, a feljegyzéseiből tudok, hiszen ekkor nem éltem Magyarországon.

Az *Elejétől végig* kézírata néhány hete már ott volt az Új Írás szerkesztőségében, amikor 1962 novemberében a Novij Mir című szovjet folyóiratban megjelent az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, amelyet a Szovjetunióban nyomban lefordítottak négy világnyelvre. Idehaza nagy tempóban készült a magyar fordítás. És akkor Illés Lajos azt gondolta, hogy a tilalom már nem érvényes, és úgy döntött: közli az *Elejétől végig*et.

El kell ismerni: Illés remekül időzítette a kisregény közlését...

Igen, hiszen az *Elejétől végig* két hónappal a Szolzsenyicin-mű megjelenése után, 1963 januárjában már olvasható volt az Új Írásban, és hamarabb vált ismertté a hazai olvasó számára, mint az *Ivan Gyenyiszovics* magyar fordítása, amely '63 februárjában jelent meg a Nagyvilágban. De rögtön meg is támadták az író: megjelent egy penetráns cikk, amelynek a szerzője valósággal ócsárolta Lengyel József írását, mondván, hogy a mű hőse a láger kapuin kívül is csak lágert talált, ellentétben Szolzsenyicin pozitív hőseivel, akik szocialista várost építenek. Tatay Sándor és apám régi barátja, Hevesi Gyula azonban a védelmére keltek.

Lengyel József nyomozati dossziéja

Illés Lajos egy kései emlékező írásában beszámol arról, hogy fegyelmet kapott ezért a tettéért... És azután – nyilván nem célzatosság nélkül – megemlíti, hogy amikor ő így járt, Lengyel Józsefet Kossuth-díjjal tüntették ki...

Valóban: 1963-ban kapta meg a rangos állami elismerést, az *Igéző* című kötetéért. De szeretném, ha kissé árnyalnánk az Ön által felvázolt képet. Egyrészt Illés Lajos utólagos megjegyzéséből bizonyos ironia is kihallható. Másrészt Illés Lajosék, ahogy apám írja a naplójában, „egy buta ajánlást” is rákényszerítettek („A kommunista mozgalomnak ajánlotta Nekeresdi György, aki tudta, hogy a forradalom újra kiharcolja az emberi méltóságot”). Pedig az elbeszélést Goethe soraival vezeti be az író: „Wer nie sein Brot mit Tränen aß”. Megjegyzem: ez a „buta ajánlás” a mű egyetlen későbbi kiadásában sem jelent meg többé. De annak érdekében, hogy akkor, 1963 januárjában napvilágot lásson a legfontosabb műve, vállalnia kellett ezt a kompromisszumot. És a mű befejezését is külön kellene említenem...

Azt a befejezést, amelyet afféle „vörös farokként” szokás számon tartani... Idézem a mai olvasó számára már igencsak hiteltelennek tűnő szövegrészt: „Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely tökéletesen elévül... minthogy igazság és párt újra egy testté válik.” Vagyis a mű a sztálinizmus embertelenségének leplezése után annak az illúzióknak is hangot ad, hogy a kommunista párt képes tanulni a múlt „hibáiból”, és ismét betölti vagy betöltheti pozitív hivatását...

Csakhogya az idézett mondat először nem szerepelt a szövegben. A kezdetben *Kenyér* címet viselő prózai alkotás eredeti befejezése a következőképpen hangzott: „Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely úgy évül el tökéletesen, hogy bevalljuk a hosszú napok történetét, és a kenyér történetét, amikor az ember előző nap eszi meg a mait és ma a holnapit.” Itt említeném meg, hogy a legutóbbi, 2016-os kiadású Lengyel József-kötetben, az orosz nyelvű *Elévült tartozás*ban visszaállítottam a korábbi záró sort. Azt hiszem, így cselekedtem helyesen.

Az is igaz, hogy Lengyel József néhány évvel később már nem volt ennyire kompromisszumkész. Szembesítés című, rendszerellenes eszmei tendenciákat is hordozó – és 1971-ben, hosszas vita után is csak zárt kiadásban megjelenő – regényét ilyen szinten már nem engedte cenzúrázni; mindössze néhány, szinte jelentéktelennek nevezhető szövegmódosításba egyezett bele. Azt a tartalmi szempontból döntő jelentőségű részt például az akkori kulturális élet meghatározó szereplőinek erőteljes nyomásgyakorlása ellenére sem hajlandó kivenni a szövegből, amely szerint több ponton is hasonlóságot lehet felfedezni a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió légereinek működése között...

Igen, de ehhez tudni kell azt is, hogy ő, aki már korábban is kritikusan viszonyult a „létező szocializmushoz”, 1968-ban, a csehszlovák események hatására teljesen kiábrándult a pártból, és lényegében a kommunizmusból is. Hatvanas évek végi naplójegyzeteiben leírta, hogy többé már nem érzi párttagnak magát. Hivatalosan ugyan nem kérelmezte a párttagsága megszüntetését, ám a kötelező tagdíjat utolsó éveiben egy darabig szándékosan nem fizette. Azt gondolta, hogy ennek következtében egy idő után a tagság automatikusan megszűnik. Ám ennek ellenére a párt továbbra is a tagjának tekintette. Az MSZMP vezetése számára fontos volt, hogy fenntartsák a látszatot: Lengyel József, „a kommunista mozgalom nagy öregje”, szenvedéssel teli múltja ellenére továbbra is hűséges a pártához. Holott ő az utolsó éveiben

már nem volt hajlandó együttműködni a magukat kommunistának nevező politikusokkal.

Közvetlenül a halála előtt sem békült meg a hatalom képviselőivel?

Olyannyira nem, hogy egyértelművé tette: halála esetén nem ohajt hivatalos állami temetést. Ám végakarátát nem teljesítették.

Ön jelenleg Budapesten él. Mikor települt át Magyarországra?

Édesapám halála után két évvel, 1977-ben.

És mióta kutatja édesapja hagyatékát?

Az 1990-es évek óta. Korábban ezt nem vagy csak nagyon korlátozottan tehettem (volna) meg. A rendszerváltozás előtt ugyanis még nekem sem engedélyezték, hogy a hagyaték zártnak nyilvánított részéhez – apám naplóihoz és levelezéséhez – hozzáférhessek.

Esetleg szólna néhány szót a hagyatékáról?

A Gulagra hurcolt, majd Szibériába száműzött Lengyel József 1938 és 1955 között édesanyámhoz írt leveleit már '77-ben át-csempésztem Magyarországra, és elhelyeztem a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Publikálásuk csak a pártállam összeomlásakor vált lehetségessé. Az 1989-es Újhold Évkönyvben jelentek meg, Lengyel Balázs jóvoltából. – Nagyon izgalmasak apám szibériai jegyzetei, amelyek még sok meglepetést tartogatnak a kutatók számára. – Szintén a Kézirattárban található a hagyaték legfontosabb része, Lengyel József 34 db kéziratos notesze (gépelte változatban több mint 1500 oldal). E nagy terjedelmű anyagnak csak egy töredékét publikálta Major Ottó a '80-as évek végén. Éppen ezért nagyon is indokolt lenne, hogy megjelenjen a kordokumentumként kiemelkedő értékű napló teljes, autentikus szövege – megfelelő színvonalú jegyzetapparátussal ellátva. Ugyanakkor nagy eredménynek tartom, hogy a közelmúltban sikerült kiadatnom édesapám naplójegyzeteinek egy jelentős részét is – orosz nyelven. A korábban már említett, általam szerkesztett és fordított *Elévült tartozás* című könyvben olvasható.

Milyen írások szerepelnek még ebben a gyűjteményes kötetben?

„Édesapám orosz könyvében” – én csak így nevezem – benne van Lengyel József összes Gulag-tárgyú szépprózai alkotása (e művek zömét még Szibériában kezdte el írni); néhány publikálatlan szibériai jegyzete, valamint *Szembesítés* című regénye. Az illusztrációk között orosz és magyar levéltárakban, illetve a saját tulajdonomban lévő dokumentumok egyaránt szerepelnek.

Milyen volt a kötet visszhangja?

Elmondhatom, hogy kedvező fogadtatásra talált. Részben talán ennek is köszönhető, hogy mostanában egyre több művelt orosz emberben tudatosul: Szolzsenyicin, Salamov és Gyemidov mellett Lengyel József is meghatározó szerzője a Gulag-irodalomnak – többek között prózai munkáinak egyedi természetábrázolása miatt. És itt az *Elejétől végig*en kívül a *Norilsk kettő*, a *Sárga pipacsok* és a *Nefejejs* című elbeszéléseit is feltétlenül meg kell említenem. E műveket világirodalmi rangúaknak tartom. Jó lenne, ha ezt Magyarországon is (újra) elismernék az irodalomtörténet-írás képviselői.

Lengyel József ELEJÉTŐL VÉGIG

■ (részletek)

”

A börtönben – pedig hát nem is először láttam ilyesmit – nem ettem meg a kenyeret; el se fogadtam az ételt. Azt se tudtam, élni akarok-e még, vagy csak meghalni. De mások szívesen elfogadták az én kenyereimet is – úgy látszik, élni kell és lehet, még ha huszonöt vaságyon és köztük és alattuk kétszázhetvenöten akarnak is élni.

Aztán kihallgatás előtt két hétig olyan helyen éltem, ahol az emberek párájától és fűtőtestektől forró, hermetikusan lezárt helyiségben a reggel még friss kenyeret délre fehér penész lepte be, és a hideg vízből gőz párologott, és a teavíznek nem volt gőze. Sok minden volt itt megfordítva – amitől némelyek szívészélhűdést kaptak, mások megőrültek. Én csak sáfránysárga lettem, és fekélyek támadtak a karomon, a lábaimon. Mikor visszakerültem a normális cellába, volt társaim nem ismertek rám. Igaz, párás félhomály volt itt is, villany égett éjjel-nappal, pirosas holdudvaros fényvel szakadatlanul, észbontóan. Gondos, jó kezek, gyakorlottak és erősek, nyúltak a derekam, térdem, a vállam alá, vittek, lefektettek. Egy nap és egy egész éjjel egyedül birtokoltam az egész ágyat.

Ez volt a legtöbb, legjobb és legáldozatosabb, amit kétszázhetvenöt egymásra zsúfolt ember tenni tudott...

Megint nem kellett a kenyér. Csak feküdni, szemet behunyni, nyugodtan számot vetni, félálomban úszni, nem mozdulni...

És meggyógyultam. Másnap nálam is betegek kerültek az ágyra.

Nekem hárman adták oda napi cukorporciójukat, összesen hat szem kockacukrot. És kényszerítettek, addig nem hagytak nyugton, míg meg nem ettem kenyereimnek legalább a felét.

Kenyérral nemigen volt baj. Kenyeret mindig kaptunk. Ha úton voltunk is és zárt vagonokban, és akkor is, mikor másfél hónapig egy hajóúrrban szállítottak bennünket. A vízzel kezdődött a baj, itt a hajóúrrban, a világ egyik legvízdúsabb folyóján. Megkaptuk az útiporciót, kenyeret és sós halat – ám vizet csak kétszáz grammot egy napra...

Kinn valahol háború, nagy háború indult. Nekünk, a drót-sövény mögött, erről nem volt szabad tudni, de persze tudtuk, és még inkább éreztük. Mert reggelente az átlátszó zöld káposztalevesben ritka lett a káposztalevél is, ebédet nem kaptunk, és az esti krumplileves földszagú volt, zavaros, és krumpli alig akadt benne. A kenyér, a megcsappant kenyéradag lett most az élet és halál, minden.

A legnépesebb táborok a rokkantak és munkaképtelenek táborai lettek, és a legnagyobb brigádok a favágók és a sírásók

brigádja. Csak a favágók kaptak napi hetven dekát, akik előszörban a tábor körül égő nyolc máglyát látták el tüzelővel, aztán a pékséget, aztán a konyhát, aztán a barakkokat és végül a kórházat. És mi is hetvenet kaptunk, mi, a sírásók. Munkaadónk a kórház volt.

Még éjjeli a sötétség, mikor felkelünk, és túlságos a hideg, hogy megmosakodjunk. A téli pirkadatban kikísérnek bennünket a táborból. Megyünk: szálas, kemény arcú lettek, széles hátú oroszok, keskeny vállú kínaiak, nagy fejű, görbe lábú burjátok és örmények, zsidók, mindenféle népek. Egymás nyomában taposva a havat, lassan cammogunk a közeli erdőbe. Óriási cipőink talpa és kérge elhasznált autókerekek gumijából készült, felső része régi vattás ruhák maradványából. Csak cammogni lehet bennük. Nehezek, hidegek, és mintha örökké nedvesek volnának.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933, máglyákat égetnek a talaj felolvasztásához (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Az erdőben ágakat, korhadtt törzseket, otthagyt gerdákat kaparunk ki a hóból. Kivonszoljuk őket a jöttünkben kitaposott útra. Az apróbb ágakat az emberek a hátukon cipelik, a nagyobb darabokat ketten vállra veszik, a legnehezebbekre kötelet erősítenek, és úgy vonszoljuk sokadmagunkkal a kitaposott úton, vissza a temetőig.

Felaprítjuk a fát, nagy máglyát rakunk, körülüljük a tüzet.

A burjátok rögtön előveszik sárgarézből készült pipáikat, vigyázva megtöltik őket fűrészporból és durva szemű mahorkadohányból készített keveréssel, lassan rágyújtanak, és hallgatnak.

Szerettük a burjátokat. A brigádvezető is burját, nagyon igazságos ember. A burjátok sohase csaltak, nem loptak, a

munkában nem keresték a könnyebbjét. Igaz, hogy nem is voltak olyan könnyen osztozkodók, mint az oroszok. Soha, egy szippantásra való dohányt se adtak, se egymásnak, se a többieknek. De nem is kértek, nem is fogadtak el soha semmit.

A többi népek mindegyikében voltak mindenfélék, jók is és rosszak is. A legjobbak azért mégis a kínaiak. A kínai, ha kérnek tőle, mindig ad, maga nem kér, ha kínálják, elfogadja, és örök barátságot sugárzó szeme köszöni az ajándékot.

Így ülünk pipázva, hallgatva, melegedve, míg a máglya alatt felenged a csontkeményre fagyott föld. Aztán gyorsan eltakarítjuk a parazsat, üszköt, és ahol az imént a máglya égett, elkezdünk ásni. Egy-két ásónyom mélyre puha a föld. Csákánnyal, feszítővassal még tovább mélyítjük a gödröt. Mikor a fagyott talaj már nem enged mélyebbre hatolni, tüzet rakunk a gödörben, és aztán újra melegsünk. Mert most, hogy a nehéz munkában kiizzadtunk, még inkább fázunk. Újra leég a máglya, újra nekilátunk. Ásunk, csákányozunk. A harmadik máglyát – mikor már hanyatlóban a rövid téli nap – a burjátok útmutatása szerint úgy rakjuk, hogy lassan égjen reggelig, hogy mindjárt ásni lehessen a még meleg földet. Két nap kellett, hogy egy jó nagy sírt megássunk. Másodnap értünk le a lágy, fagyatlan földre. Ekkor nagy barlangokat vájtunk a megfagyott réteg alatt, hogy nekünk több kenyérünk, az utolsó útról érkezőknek több férőhelye legyen. Csak így lehetett kiravaszkodni a normát, a hetven deka kenyeret.

Mi csak ásunk. Temetni a szanitécek temetnek. Ha csak lehet, nem nézünk oda, mikor a gödröt megtöltik holttestekkel. Nem nézzük, de akaratlanul is látjuk, ahogy egy szál ingben, a legrongyosabb kimustrált kórházi ingben, hozzák őket kocsiszám. Kopersót csinálni nincs ember, de deszka sincs. A halottak karóvékony lábára madzaggal keskeny táblácska van rákötve, olyasféle, amilyent raktárnokok kötnek a kulcsokra, hogy tudják: melyik kulcs milyen ajtót nyit. A táblácskán a halott neve tintaceruzával és „ügyének” száma. Az ügy, íme befejeződött, a szám azért elkíséri. Bár a halottak akkor se törődtek az ügyszámmal, mikor éltek; ezer közül aligha akadt egy is, aki tudta volna, milyen szám kapcsolódik a nevéhez. Most már nemcsak a számmal nem törődtek, de nem is fáztak az egy szál ingben.

Mi féltünk rájuk nézni, szörnyű volt, ha felcsúszott az ing és látszott halott férfiségük. Féltünk tőlük, féltünk az ő sorsuktól. Mi a barlangvájással, a hetven deka kenyérrel reméltünk kifogni a halálon. Pedig, ahogy körös-körül fagy az ember, a halál egyre közelebb settenkedik a sírásókhoz.

*

Az éhség egyik formája, hogy az ember napokig semmit se eszik és meghal. Így hal meg a leomlott házban az ember, így hálnak meg tehetetlen öregek nagy városok magányos szobáiban.

A másik forma nem ilyen magányos halál. Bányao mlás, árvíz. Ha a mentő kéz idejében érkezik, még minden jóra fordulhat. Az ilyenfajta éhség gyors és határozott. Olyan, mint a középkori rajzok Haláltáncának kaszás csontváza. Suhint vagy nem suhint, de mégiscsak egyből elvágja az élet fonálát.

De van éhség, mely maga is fonál, pókháló, pókhálóból készült kötél. Szakadozó és újra erősödő, körülgubózó, minden oldalról támadó. És rettenetes, hogy látod. És szörnyűséges, hogy még átlátszó, és látni, ahogy egyre sűrűsödik. Ez a lassú éhenhalás, „Unterernährung”. „Atropia”. „Végelgyengülés”.

Az ilyen éhező egész nap eszik és iszik. A barakkban egész nap sorban állnak a tűzhely körül, és főznek, főznek.

Óriási edények, köcsögök, három-négy-ötliteres vödörök – melyeket nagyságuk miatt „Pullmankocsinak” meg „Bunkernek” neveznek – várják, míg sorra kerülhetnek. Készül a kenyérleves – azaz a napi kenyéradag sok liter vízzel felöntve és erősen megsóva. Vagy olajpogácsa, melyet vízben péppé főznek. Az olajpogácsát a fuvarosok csempészik be az istállókból, és pénzért vagy kenyérért árulják. Van, aki tíz deka kenyeret ad egy kiló olajpogácsáért. Azt akarja, hogy tele legyen a hasa... Krumplihéjat is vederszám főznek.

A krumplihéjat, káposztalevelet csak harcok árán lehetett ládában, kiskocsin a szemétdombig vinni. Útközben csoportosan nekiesnek a szemétládának és verekedve-henteregve osztozkodnak a zsákmányon. A láger vezetősege megparancsolta, hogy a krumplihéjat kocsin vigyék az istállóba. Megtámadták a kocsit is. Ekkor elrendelték, hogy fedezet védelmében vigyék az árnyékszékhez, a pöcegödörbe. Oda is lemásznak érte, a mély gödrökbe, kiválogatják, ami használható, vízzel leöblítik és megfőzik.

Vannak, akik a krumplihéjevéstől dagadtak meg, vannak, akik csak sót szórnak a forralt vízbe. Ezek pusztulnak a leggyorsabban.

Kora tavasszal megkezdődik a fűvés. A fű a tábor területén sohase bír fél centinél magasabbra megnőni. Már hajnalban ott járnak, pontosabban négykézláb mászkálnak, félig fekvő csúszkálnak a fűszedők. Körömmel csipegetik a füveget, és rakják a nagy „Pullman”-jukba – jó néhány órai munkába kerül egy ilyen edény megtöltése. Mert amíg szedik, meg is lopják magukat – azaz nyersen eszik a fűvet; különösen a laboda apró hajtásait.

Végre tele a „Pullman”. Egy kis vizet rá, egy csipet sót, ha van, és sorba állni, ahol épp tüzelnek... csillogó szemmel nézni, hogy pöfög a fővő étel a tűzön, sapkával megfogni a vörösen izzó edényt, gyorsan kirántani a tűzből. Azt lehetetlen

megvárni, míg a kályha tetején akad hely, hát beteszik a kályhába. Aztán fel a priccse... és magányosan, a falnak fordulva enni... Aki korán reggel kezdte a fűvet csipegetni, estére még egy „Pullman”-ra valót összegyűjthet.

Egy kedves, okos, fiatal művészettörténészt, ideges ujjú, finom alkatú embert láttam így, fűszedés és fűvés közben néhány hónap alatt lassan elhülyülni, és végül meghalni.

A fűvés az intellektuelek közt divatozott leginkább. A vagányok raboltak. A krumplihéjra inkább a kínaiak, turkmének, kazahok vetették magukat. Az olajpogácsát és az üres sós vizet az oroszok kedvelték. Persze, ezek durva általánosítások. Én mindhármát megpróbáltam, de úgy döntöttem, jobb a szűkülő gyomor, mint az ilyen étel.

Legjobban öreg parasztok tartották magukat, akiket valami etikai undor tartóztatott minden „tisztátlan” ételtől. Közülük maradtak a legtöbbben élve.

Részlet Hans Holbein Haláltánc-sorozatából, fametszet, 16. század

„Semmi sem marad elmondatlan”

Töredékek a GULAG – GUPVI táborrendszerek történetéről

BANK BARBARA

1917 végén Vlagyimir Iljics Lenin, a „szigorú forradalmi rend megalapozása” érdekében „a részek, huligánok, ellenforradalmárok és egyéb személyek anarchista kísérleteinek könyörtelen elnyomását” követelte. Majd Lenin az elméletét továbbfejlesztette 1918 elején az egyik cikkében, ahol egyetlen nagy közös célt hirdetett: az orosz föld megtisztítását minden kártékony „rovartól”. A megtisztításnak különféle módozatait is felvázolta ugyanebben a cikkben, miszerint „dutyizzák be őket, tisztíttassanak velük klozetokat, elzárás után adjanak nekik sárga cédulákat, lőjék agyon a semmirekellőket; van választék is: börtönbüntetés vagy kényszermunka a lehető legsúlyosabb fajtából”.²

Nem sokkal később az államosított kolostorok mellett megeltek a börtönök, és létrehozták az első táborrendszert a Szolovki-szigeten. Itt alkalmazták először az úgynevezett normarendszert is. Definíciója szerint „a szovjet lágrendszer elsősorban a politikai jellegű megtorlás eszköze, a másként gondolkodók, elégedetlenek elszigetelésére, megtörésére, megsemmisítésére szolgált, másodsorban (emellett) pedig az elítéltek munkaerejének felhasználására jött létre.”³ A rendszerben kezdetben orosz, majd szovjet állampolgárok, politikai és köztörvényes elítéltek végeztek kényszermunkát. Idővel, ahogy a politikai okok és a gazdasági érdekek már kiegészítették egymást, úgy kerültek az egyre gyarapodó, bővülő táborrendszerbe már nemcsak szovjet, hanem a szovjet törvények és a szovjet bíróságok által elítélt külföldi állampolgárok tömegei is.

Az elítélt külföldi állampolgárok száma pedig folyamatosan növekedett a második világháború után, a szovjet hadsereg által megszállt területeken, ahol

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

a szovjet katonai bíróságok vagy halálos ítéleteket hoztak, vagy évtizedekig tartó kényszermunkára ítélték a vádlottakat. A tárgyalások csak formálisak voltak, az ítéleteket pedig a szovjet katonai bíróságok hozták.

A GULAG táborokba került magyarok számáról megközelítő adatokkal rendelkezünk. Egy 1947-ben adott szovjet jelentésben 8200 fő szerepel. De ez nem a végleges szám, ugyanis 1948-ban és 1949-ben is ítélték el javító-átnevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre embereket. A magyar állampolgárként elítéltek száma 14 ezer fő körül volt.⁴ Ez nem jelentette azt, hogy hadifogoly és internált státusból ne lehetett volna a GULAG táborrendszerbe kerülni ítélettel.

Elítélt magyar hadifoglyok 1946-tól folyamatosan, 1950 nyaráig kerültek a GUPVI rendszeréből, vagyis a hadifogolytáborokból, a GULAG büntetőtáborába. Az elítélt hadifoglyok további sorsáról az MVD 1946. augusztus 31-én kelt 219. számú direktívája határozott, amelynek értelmében a háborús bűnösöket a GULAG vorkutai táborrendszerbe küldte kényszermunkára. Kezdetben – a kiszabott büntetési idő letöltésének helyére vonatkozóan – három csoportot különböztettek meg. Vagyis a „más

bűncselekmény” miatt elítéltek közül az I. és II. munkaképességű foglyokat a GULAG noriljszki büntetőtáborába, a munkaképteleneket a tomszki és a poniszki táborokba szállították.⁵ A harmadik csoportba tartoztak a GUPVI hadifogolytáborokban kisebb bűncselekményeket elkövetők, akiket a helyszínen letöltendő büntetésen kívül kényszermunkára is elítélhették. Ebben az esetben a kényszermunka büntetés letöltését a karabaszki (Karlag) és a mariuszki (Sziblig) javító-nevelő munkatáborba rendelték el.

A legrosszabb viszonyok a visszaemlékezések szerint a három leghírhedtebb táborkörzetben, a kolimaiban, a noriljszkiben és a vorkutaiban voltak.

1947. november 21-én, az MVD rendelete egyszerűsítette a szabályozást, és megfogalmazta, hogy valamennyi elítélt hadifoglyot és internáltat egységesen a vorkutai büntetőtáborba kell szállítani.⁶ A GULAG vorkutai táborrendszerében a vorkutai büntetőtábor javító-nevelő munkatáboroként működött – különböző elnevezések alatt. Varga Éva Mária – orosz levéltári kutatásai alapján – négy kategóriába sorolta a vorkutai GULAG táborrendszerbe zárt, magyar nemzetiségű személyeket. Az első csoportba azok a magyarok tartoznak, akik a két világ-

háború között a Szovjetunióban éltek. Ők az 1930-as években kezdődő politikai tisztogatások áldozataivá váltak. A második csoportba sorolhatóak azok a személyek, akiket tiltott határátlépés miatt ítélték el. Ezek elsősorban zsidó származású, baloldali érzelmű emberek voltak, akik 1940–1941-ben hagyták el Magyarországot a zsidótörvények miatt. Ebben az esetben is az NKVD különleges bizottságai hozták meg az ítéletet. A harmadik csoportba tartoznak azok az elítélt személyek, akiket többnyire Magyarországon fogtak el. A vádpontok között legtöbb esetben a háborús bűncselekmények és a kémkedés szerepelt. Az ebbe a kategóriába besorolt személyek többségét az 1926. évi szovjet büntető-törvénykönyv 58. §-ának pontjai alapján ítélték el.⁷ Az elítélt hadifoglyok a negyedik kategóriába sorolhatóak. Ide tartoznak azok, akik már hadifogságban voltak, és akiket elsősorban az 1943. április 19-i rendeletre hivatkozva, háborús bűntettek elkövetése miatt ítélték el.

Sztálin halálát követően a GULAG táborrendszert lassan számolták fel, a magyar elítélteket 1956–1960-ra átadták a magyar hatóságoknak, ám a saját, „másként gondolkodó” szovjet állampolgáraik részére egyik-másik tábor fennmaradt a '80-as évek végéig.

Szabadulások – Elítéltek

Az 1953-ban – Sztálin halálát követően – megjelent amnesztiarendeletek értelmében 1398 magyar állampolgár, a börtönökben levők közül pedig 144 fő szabadulhatott. 1953-tól az illetékes szovjet szervek a külföldi állampolgárok repatriálását együtt kezelték, ami annyit jelentett, hogy a hadifogságban elítélt személyek hazajuttatása a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyekkel együtt történt. 1955 őszén adta ki a Legfelsőbb Tanács Elnöksége az utolsó rendeletét, amely a még a táborrendszerekben levő magyar állampolgárokat érintette. Ekkor 607 fő szabadult két szakaszban. 1955. október 24-én a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 5096/X. 24./1955. számú határozata döntött a „Szovjetunióból hazaengedett magyar állampolgár bűnözők ügyével kapcsolatban”.⁸ Ebben beszámoltak arról, hogy a Szovjetunió hazaengedi táboraiból a háborús és egyéb bűntettel elítélt magyar állampolgárokat. A hazaengedett személyek közül azokat, akik a Szovjetunióban már amnesztiarendelet alá estek, egy bizottság név szerint felülvizsgálta, és a javas-

lata alapján a belügyminiszter döntött a további sorsukról. A kommunisták által csak „hazaengedett bűnözőknek” tartott emberek másik csoportját azok alkották, akik nem estek amnesztia alá; ők magyar börtönökben folytatták büntetésük kitöltését. 1955. november 18-án 96 magyar állampolgárt adott át Csapon a szovjet belügyminisztérium képviselője, akiket a szovjet belügyi szervek különösen veszélyesnek ítélték, így „az általuk elkövetett súlyos bűncselekményekért elítélt bűnösöket” a magyar kormány rendelkezésére bocsátották. Ugyanezen a napon további 120 olyan magyar állampolgár érkezett Csapra, akiket a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, az 1955. szeptember 7-i törvényerejű rendelet értelmében, a határidő (az ítélet – B. B.) letelte előtt szabadított, majd két nappal később Csapon ugyancsak 238 magyar állampolgárt adtak át a magyar szerveknek a szovjet büntetőintézetekből. Ezen a napon további 153 magyar állampolgár került a magyar belügyi szervek felügyelete alá, akiket „különösen veszélyes bűnözőnek” nyilvánítottak a szovjet belügyi szervek. Az átadott foglyok többségét a jászberényi börtönbe vagy a budapesti Gyűjtő Fogházba szállították, ahol további őrizetben tartották őket, és csak az 1956-os forradalom idején szabadulhattak.

Hadifoglyok és Internáltak (Fő)Parancsnoksága

Lavrentij Berija belügyi népbiztos, közvetlenül a Lengyelország elleni szovjet támadás megindulását követően – előrevetítve százezrek és milliók sorsát –,

1939. szeptember 19-én elrendelte a Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatósága (GUPVI) felállítását. Stefan Karner történész kutatásai szerint a GUPVI táborvilág összesen kb. 340 fő-táborból és 4000 melléktáborból állt. A fő- és melléktáborokon kívül léteztek még speciális munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök.

Stark Tamás kutatásai alapján, a hadifogoly- és internáltügyi táborrendszernek a háború első napjaiban (vagyis igen korai szakaszban) történő felállítása bizonyítja, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget a civil és a katonai foglyok között; továbbá azt is, hogy a háború jó alkalom a szovjet érdekszféra kiterjesztése mellett a munkaerő-szükséglet kielégítésére. Külön figyelemre méltó, hogy az elhurcolások hátterében ott volt a kollektív büntetés és az etnikai tisztogatások célja is. Varga Jenő professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia Világ-gazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója vetette fel azt az elképzelést, miszerint az ellenséges, legyőzött országok ne csak anyagi kártérítést fizessenek, hanem a munkaerejükkel közvetlenül is járuljanak hozzá a háború utáni újjáépítéshez.⁹

„Tényleges hadifoglyok”

A Honvédelmi Minisztérium illetékes osztálya felmérte a háborús katonai veszteségeket, melyek szerint 1941. június 26. és 1943. december 31. között 18 852 katona halt hősi halált, és a sebesültek száma 40 551 fő volt. Szemtanúk által bizonyíthatóan fogságba esett 2747

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933, kőgát építése (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

katoná, 80 549 honvéd pedig eltűntként került nyilvántartásba. 1941. június 26-tól, Magyarország hadba lépésétől 1944. november 1-jéig a Veszteségi Lajstromok alapján 65-70 ezerre becsülhető a hadifoglyok száma. 1944 novembere és 1945. február eleje között körülbelül 250 ezer ember került szovjet hadifogságba, a háború befejezéséig ez a létszám megkétszereződött. A Honvédelmi Minisztérium jelentései alapján, a háború utolsó bő fél évében a Vörös Hadsereg összesen körülbelül 510-530 ezer főt ejtett fogságba.¹⁰

Kollektív bűnösök – „Málenkij robot”

Lavrentyij Berija Sztálinnak írott 1944. november 24-i jelentésében már a munkaképes német nemzetiségűek elhurcolásának előkészületeiről, illetve megkezdéséről számolt be. A 2., 3., 4. Ukrán Frontokhoz kiküldött NKVD-s tisztek addigra már felmérték, hogy mely területekről nagyjából mennyi személyt lehet elszállítani. Berija eredetileg csak férfi munkaerővel számolt, később azonban az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án kiadott, 7161. számú határozatában már a női lakosság elszállítása is szerepelt. A délkelet-európai németység munkára hurcolását hárman irányították: Apollonov vezérezredes, az NKVD belügyi csapatok főigazgatóságának vezetője, Mojszej Szladkievics altábornagy, az NKVD belügyi csapatainak helyettes vezetője, és Ivan Gorbatyjuk vezérőrnagy, az NKVD frontok mögött működő biztonsági csapatainak parancsnoka. A megszállt területeket 10 zónára osztották, ebből két zóna esett Magyarországra. Az egyik valószínűleg a 2. Ukrán Front, a másik pedig a 3. Ukrán Front által ellenőrzött területet jelentette.¹¹

1944. december 22-én adta ki a Magyarországon harcoló 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa a 0060-as szigorúan titkos parancsát, amelyben elrendelték a német származású munkaképes személyek összegyűjtését közvetlen a front mögötti közmunkára, illetve szovjetunióbeli kényszermunkára. Ez a férfiaknál a 17 és 48 év közötti, a nőknél a 18 és 30 év közötti életkort jelentette, de végrehajtoi nem törődtek a korhatárokkal, hiszen 16-tól 65 éves korig vitték a lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat. A német származásúak elhurcolására – az addig megszállt országrészben – 1944. december 22-étől 1945. február 2-ig került sor. Kb. 60-65 ezer embert hurcoltak el e parancs alapján Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára, akiknek mintegy egy-

harmada nem élte túl a borzalmas körülményeket és a túlfeszített munkát.

Hadifoglyok és internáltak – Civil foglyok

A magyar foglyoknak közel harmada civil volt. A polgári lakosság elhurcolása két nagyobb hullámban történt. Az első közvetlenül a hadműveletek befejezésével kezdődött úgy, hogy egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjet katonák rendszerint a romok eltakarítása ürügyén gyűjtötték össze az embereket, majd elhurcolták őket.¹² Általában Budapestet szokás példaként említeni, ugyanis Malinovszkij marsall a főváros elfoglalását követően 138 ezer hadifoglyról tett említést. Mivel a valódi hadifoglyok száma a német katonákkal együtt kb. 40 ezer főt tett ki, így nagy valószínűség szerint a hiányzó létszámot a budapesti, illetve a főváros környéki polgári lakossággal pótolták. Elvontabban szemlélve azt is lehetne állítani, hogy a Szovjetunió és hadserege nemcsak a vele szemben álló haderő ellen viselt háborút, hanem a megszállás alá eső társadalom ellen is. Az elhurcolások második hulláma egy-két hónappal később kezdődött. Ez már sokkal szervezettebben előkészített akció volt, de nem terjedt ki az ország egész területére.

Az elfogott magyarokat szovjet katonák és magyar rendfenntartók kísérték a fronttól 25-30 km-re levő felleveő táborokba. Magyarország területén mintegy 80 ilyen tábor állítottak fel. A felleveő táborok mögött üzemeltek a gyűjtőtáborok. Az ország területén ebből a típusból 10 működött: Baján, Kecskeméten, Szegeden, Gyulán, Debrecenben, Jászberényben, Cegléden, Vácott, Gödöllőn, Székesfehérvárott. Ezekben a gyűjtőtáborokban 20 ezernél több foglyot őriztek kizárólag szovjet katonák. Innen a foglyok útja a Románia területén levő úgynevezett tranzittáborokba vezetett. Brassóban, Temesváron, Szomborban, Bjelc-ben és Iasi-ban is voltak ilyen tranzittáborok, ám a két legnagyobb átmenőtábor Máramaroszigeten, illetve Focșani-ban állították fel. Ezek a leghírhedtebb táborok közé tartoztak, amelyekben rengeteg ember halt meg.

Az átmenőtáborokból a hadifoglyok és a polgári internáltak többhetes, marhava-gonokban való „utazást” követően kerültek a Szovjetunió valamelyik büntetőtáborába. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) a szovjet területeken, valamint a magyarországi harcokban, az 1945. március-áprilisi visszavonulás során né-

met területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges létszámát is figyelembe véve, összesen 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba került magyarok számát. Ehhez még hozzá kell venni az országból munkaszolgálatra szállított svábokat. Az ezen felül fogságba esett, elhurcolt magyarokról csak hozzávetőleges adatok vannak. A KSH jelentésében nincs szó a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról. A szovjet belügyminisztérium adatai szerint, 1945. október 31-én 541 530 fogoly volt a Szovjetunióban. A szám azonban csak az 1945 őszi nyilvántartásban lévőkre vonatkozik, nem tartalmazza – tartalmazhatta – azoknak a nevét, akik korábban estek fogságba, és 1945 októberében már nem voltak életben. Ezen kívül ez a szám nem fedi az átmenőtáborokban és a szállítás következtében elhunytak számát sem. Szállítás közben a foglyok 10-20%-a meghalt. A haláleseteket senki nem regisztrálta.

„A Szovjetunióba szállított magyarok sorsa közvetlenül a második világháború után az ország legfontosabb kül- és belpolitikai kérdései közé tartozott. Akkor még nem lehetett tagadni azt a tényt, hogy meghatározatlan időre magyar állampolgárok százezrei kerültek a Szovjetunió munkatáboraiába.”¹³ A magyar kommunista párt és az ellenőrzése alá tartozó sajtó úgy próbálta elferdíteni a tényeket, hogy az elhurcolt polgári személyek sorát egyszerűen „hadifogolyüggyként” kezelte, elhurcolt civilekről – mintha ilyen kategória nem is létezett volna – egyszerűen nem beszélt.

A Szovjetunióból visszatért foglyok rendszerint „hadifogoly” igazolványt kaptak, névsoraik megjelentek a Hadifogoly Híradóban, segélyezésükkel pedig a Népjóléti Minisztérium „hadifogoly osztálya” foglalkozott, a kommunista párt hadifogoly irodájával együttműködésben.

1948 őszi, a szovjet–magyar kölcsönös barátsági és együttműködési egyezmény megkötése után, a magyar kommunista kormány lezártak tekintette a hadifoglyok kérdését. Arra hivatkoztak, hogy már csak a szovjet bíróságok által elítélt „háborús bűnösök” maradtak kint.

A magyar hadifoglyok és polgári internáltak többsége a GUPVI táboraiába került. A magyarok hozzávetőlegesen 2000 táborban szóródtak szét.

Azerbajdzsánban 44, Belorussziában 131, a Baltikumban 158, Észak-Oroszországban 119, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Közép-Oroszországban 627, Leningrád térségében 53, az Urál-hegységben 276, Szibériában 64 táborban

voltak magyarok. Ezeket az adatokat a visszatérő foglyoktól kapott információk alapján azonosították a Honvédelmi Minisztériumban.

Hazatérés – Hadifoglyok és internáltak

A Szovjetunióból hazaszállított foglyokat 1946 júniusától regisztrálták hitelesen és „precízebben”. Az addig hazaérkezettek számát a legtöbb forrás 100-150 ezer ember közé teszi. 1946 június és 1948 december között a Debrecenben működő Hadifogly Átvevő Bizottság 202 ezer hazahozott foglyot könyvelt el. 1949 és 1951 között körülbelül 20-25 ezren tértek vissza Magyarországra. Az ezt követően, vagyis 1951 után az országba szállított volt foglyok száma nem ismert. 1953 és 1955 novembere között pedig ismét kb. 3000 magyar volt foglyot adtak át a szovjet hatóságok. A magyar források alapján a hazatért volt foglyok létszáma 330-380 ezer főre tehető.¹⁴

A szovjet kormány – némi cinizmustól sem mentes – nyilatkozatot tett, hogy minden magyar hadifogly hazajött 1948 végén. Ehhez képest ettől kezdve 1956-ig körülbelül még 24 ezer magyar érkezett haza a szovjet lágerekből.

1945-ben a magyar hatóságoknak átadott magyar hadifoglyok és internáltak száma 209-219 ezer fő körül mozgott. A belügyi szervek 1946. március végén készített jelentése szerint a Szovjetunió területén 235 799 magyar fogly volt. Ennek a létszámnak 40%-át 20 nagy táborban helyezték el, amelyek létszáma táboronként meghaladta a 3000 főt. A legnagyobb létszámban a 62. számú kijeji táborban és az ehhez kapcsolódó táborrészlegekben voltak magyar foglyok, majd a Donyec-medencében levő tábor-

ban és táborrészlegeiben, illetve a 148. krasznodari lágerben. A hadifoglyok kb. 60%-a 182 más táborban volt szétszórva a Szovjetunió területén.

A magyar hadifoglyok átadását 1947-ig közvetlenül a belügyi szervek intézték, majd ezt a feladatot 1947 májusától a Repatriációsügyi Bizottság vette át, amely a Minisztertanács mellett működött. 1946 márciusától nemcsak a focsani táboron keresztül szállítottak Magyarországra volt hadifoglyokat, hanem a máramarosszigeti táborba is vittek magyarokat.

1946 decemberére a szovjet táborrendszerben levő magyar hadifoglyok száma – az internáltak nélkül – 213 751 főre csökkent. Ez a szám 1947 közepéig nem is változott lényegesen. Egy 1947. április 1-i kimutatás szerint 210 118 hadifogly, illetve 19 293 internáltként nyilvántartott magyar – G csoportba tartozó – volt regisztrálva, a Pest környékén összeszedett 13 ezer főn kívül.¹⁵ 1948. március végére kb. 115 000 magyar fogly maradt a szovjet hadifoglytáborokban és a munkaszászólaljakban. 1948 áprilisában minisztertanácsi rendelet határozott a magyar hadifoglyok repatriálásáról, amit az MVD végrehajtási utasítási parancsba adott. Az eredmény a következőképp alakult: 89 228 hadifogly és megközelítőleg 3229 magyar állampolgár internált szabadult a táborokból.

1949 januárját követően is több mint 12 ezer magyar volt még szovjet táborok foglya. Ebben a számban benne foglaltanak azok, akiket a szovjet elhárítás nem engedett szabadon, vagy kórházi kezelés alatt álltak, és azok, akiknek az ügyük már a vizsgálati, illetve az ítéleti szakaszban volt. Az így visszamaradt magyarok többségét a 62. számú kijeji táborban

tartották fogva, itt 1948-ban 7506 magyar volt.

G. V. német hadifogly a következőképp emlékezett vissza magyar foglytársaira: „A fegyverletételtől szabadulásmig sok szovjet foglytáborot megjártam, de magyar hadifoglyokkal mindenütt találkoztam. A Szovjet 1945 óta számtalanszor megígérte számukra a közeli hazatérést. Mi németek szilárdan megvoltunk győződve arról, hogy magyar bajtársaink jóval mielőttünk, németek előtt hazatérhetnek, különösen azután, hogy a nagyhatalmak 1947 elején a békét Magyarországgal megkötötték. Ma már nyilvánvaló, hogy a Szovjet részéről ezek csak üres ígéretek voltak. A legszomorúbb az egészben az, hogy arról kellett meggyőződnünk: maga a jelenlegi magyar kormányzat az, amely nem akarja a még szovjet hadifogságban levő hadifoglyokat vizsgoltatni.”¹⁶

1950. október 17-én az SZK(b)P KB Politbüro ülésén tárgyaltak a 7900 magyar hadifogly és internált repatriálásáról. 1950. december 4-étől december végéig több mint 2000 volt hadifoglyt szállítottak a budapesti Mosonyi utcai Tolonház, akkor már Állambiztonsági Fogházként működő és az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) által kezelt hadifogly szűrőtáborba. Itt – a kihallgatásokat követően – a volt hadifoglyok nagy részét, 1200-1300 főt, 1951 februárjában a tiszalöki internálótáborba vitték.¹⁷ Ezt követően, 1951 tavaszán, további volt hadifoglyokat szállítottak a kazincbarcikai internálótáborba, amely 1953 szeptemberéig üzemelt.¹⁸ A tiszalöki és a kazincbarcikai internálótábor 1953 őszéig, a táborok felszámolásáig működött. A két táborból ekkor megközelítően 2300 volt hadifogly szabadult.

1 Alekszandr SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetcsoport 1918–1956*, I. kötet, Új Idő Kft., 1989, 10.

2 Uo., 37.

3 Czéh Zoltán: *A Gulag logikája és funkciója. Mi okból jött létre, mi célt szolgált és miért szűnt meg a szovjet lágerrendszer? = GULAG a szovjet táborrendszer története*, szerk. Krausz Tamás, Pannonica Kiadó, 2001, 35–45.

4 Stark Tamás – Menczer Gusztáv kutatásaira hivatkozva – körülbelül 20 ezer elítéltről beszél. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, 2006, 103–104.

5 VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*, Russica Pannonica, 2010, 198–199.

6 A parancs egészségi és fizikai állapotról függetlenül rendelkezik az elítéltekről és az internáltakról.

7 VARGA Éva Mária: *i. m.*, 201. Az esetek többségében a hadbíróságok az ítéleteiket nem a Szovjetunió területén, hanem Magyarországon vagy a Vörös Hadsereg útját követve, a nyugati területeken hozták.

8 ÁBTL 4.1 A-508/b. 5. Hegedüs András, a Minisztertanács elnöke írta alá a határozatot, amely Szigorúan Titkos minősítést kapott.

9 STARK: *Magyar foglyok...*, *i. m.*, 16.

10 Uo., 29.

11 Bővebben: Uo.

12 Az elhurcoltak számáról még mindig vita folyik, a kutatás folyamatosan tart.

13 STARK Tamás: *Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban*, Kortárs, 2002/2–3, 69–81.

14 Uo., 80.

15 A mai kutatások állása szerint és a Vojennije Memoriali (Orosz Hábórus Emlékbizottság) adatbázisa szerint 66 277 elhunyt magyar személy adatait ismerik.

16 *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*, szerk. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifoglyszolgálat a Hungária közreműködésével, Hungária Kiadás, 68. 49. sz. tényállás.

17 Bővebben: BANK Barbara – ÖZE Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. – A Volksbundtól Tiszalökiig*, Budapest – München – Backnang, 2005.

18 BANK Barbara: *Az internálás és kitelepítés dokumentumai = Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*, szerk. GYARMATI György, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004, 121.

Megszállás 1944–1945

SZOKOLAY DOMOKOS

Amikor 1944 augusztusában a Vörös Hadsereg első katonája átlépte az akkori magyar határt, még sokak számára nem volt világos, hogy a háborúnak szovjet részről mi a politikai célja. Bibó István is tévedett, amikor úgy hitte, a Vörös Hadsereg nem „világnézeti hadsereg”. Sztálin 1928-ban már megfogalmazta, milyen tényezők különböztetik meg a „munkásosztály” internacionalista szellemiségű hadseregét a többitől. Elsősorban úgy látta: „...a mi Vörös Hadseregünknek az a sajátossága, hogy a munkás-paraszt hatalom megszilárdításának eszköze, a proletárdiktatúra megszilárdításának eszköze, a munkások és parasztok felszabadításának – a földbirtokosok és tőkésék igája alól való felszabadításának eszköze.” Természetesen akkoriban még e tétel gyakorlati alkalmazását a Szovjetunió területére vonatkoztathatta. Mégis fel kell hívni a figyelmet arra, hogy milyen nagy szerepet szánt Sztálin a politikai programnak – a tulajdon- és társadalmi viszonyok megváltoztatásának –, amikor a Vörös Hadsereg céljairól beszélt.

Az egyébként 1937-ben kivégeztetett M. Ny. Tuhacsevszkij, a szovjet katonai stratégia egyik legnagyobb alakja konkrétan fejezte ki vélekedését az eljövendő háborúk természetéről: szerinte a politika irányítja a háborút és a béke nem más, mint ugyanennek a politikának a folytatása a megváltozott körülmények figyelembevételével. Megállapította, hogy milyen jelentősége van háborús helyzetben a Vörös Hadsereg által ellenőrzött – meghódított – területek szovjetizálásának. Hiszen a hadsereg teljesítménye nem attól fog jelentősen különbözni más hadseregekétől, hogy – netán több nemzeti-

ségű – proletárokból áll, hanem attól, hogy milyen hátországra támaszkodik. Érvelése szerint pedig könnyebb kiterjeszteni és végrehajtani a szovjetizálást, mint már szovjetizált területen visszaállítani a „burzsoá hatalmat”. A politikai földrajzról alkotott képe szerint a Szovjetunió határai mentén egy sor olyan állam jött létre, amelyeket „a tőke és a vallás révén abban a szellemben nevelnek, hogy a szovjet állam lényege nem szocialista, hanem oroszországi, nagyhatalmi” – tehát mind gazdasági berendezkedésük, mind pedig kulturális hagyományaik miatt ellenségesek a szovjet rendszerrel. Arra azonban már nem ő, hanem a történelem válaszolt, hogy vajon mi, és milyen ütemben fog történni ezekkel az államokkal, miután a nagyhatalmi politika a Szovjetunió érdekszférájába sorolta őket, majd pedig megérkezett és hosszú évtizedekre jelen maradt a megszálló Vörös Hadsereg.

Jelképes lehetne az általuk letartóztatott gróf Bethlen István esete is. Egy olyan magyar államférfi, aki egy évtizedig kormányozta Magyarországot, majd ezután is jelentős befolyással bírván vett részt a magyar politikai életben, végül az országot megszálló és tisztogatásba kezdő német szervek elől kellett – Horthy Miklós kormányzó segítségével – búvóhelyet találnia. Bethlen életműve és politikája bár képezheti kritika tárgyát, személye mégis az első világháború utáni Magyarország szuverenitásával és talpra állásával összefonódott szimbólum volt. Letartóztatásának okát az szolgáltatta, hogy az 1944 decemberében a Vörös Hadsereg oldalára – saját megfogalmazásuk szerint – „átállt” Bethlentől tartottak a szovjetek. El akarták szigetelni a külvilágtól, és likvidálni a magyar politikai életből. Céljuk az volt,

hogyan ne tudjon érintkezésbe lépni sem Veress Lajos vezérére, sem pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországra érkező angol és amerikai képviselőivel. V. M. Molotov külügyi népbiztos és helyettese, V. G. Gyekanzov úgy látták, hogy Bethlen István jelenléte a magyar „jobboldal” és „reakció” megerősödését eredményezné, illetve – ekkor még szövetségeseik! – az „angolok kezére játszana”. Sorsával kapcsolatban a végleges döntést a Szovjetunióba való elszállítása után kívánták meghozni.

A Magyarország volt miniszterelnökének őrizetbe vételéről szóló határozatokat 1945. február 26-án hagyta jóvá Ivasutyin altábornagy, a 3. Ukrán Front SZMERS Kémelhárítási Főosztályának vezetője. Egy nappal később Ankinov jogász-vezérőrnagy, katonai ügyész elrendelte a letartóztatást. A Nyikolenko százados által előkészített dokumentumok Bethlent mint Horthy bizalmasát egyrészt – koholt módon – háborús bűnösnek említették, másrészt a szovjet Büntetőtörvénykönyv 58. §-ának 4. pontjában körülírt bűncselekmények elkövetésével gyanúsították. A paragrafus bűncselekményként állapította meg a „nemzetközi burzsoázia” azon csoportjába való tartozást, amelyik a kommunizmust nem ismerte el a történelmi fejlődés következő lépcsőfokának, és lépéseket tett annak megdöntésére. Röviden összefoglalva ez azt jelentette, hogy Bethlen István magyar állampolgárként és miniszterelnökként a szovjet büntetőjogot sértette meg, mert a magyar politikai életben – és Magyarország érdekében – kifejtett tevékenységével „bűncselekményt” követett el a Szovjetunió ellen. Ez az 58. volt az a paragrafus, amellyel a szovjet büntetőjogot állampolgárság és a korábbi jogi, politikai és történelmi állapotok figyelembe vétele nélkül alkalmazhatták a szovjet hatóságok bárkivel szemben. Ez volt az a paragrafus és jogfelfogás, amelynek vezérmotívumai megjelentek a köztársaság védelméről alkotott 1946. évi VII. törvényekben, a koncepciók perék és a kommunista hatalmi térnyerés egyik legfőbb eszközében. Nagyjából tehát két évvel a Kovács Béla kisgazdapárti politikussal történtek előtt, ez alapján hoztak határozatot a szovjetek Bethlen István elhurcolásáról. Ekkorra már az ostrommal elfoglalt Budapesten is más világ kezdődött. A karóráitól és az idő érzékelésétől, mérésétől megfosztott lakosság számára 1945. február 24-én – talán jelképesnek is ítélni lehet – visszatért a pontos időszámítás, amikor elsőként a Nemzeti Színház előtt, majd pedig hat további helyen működésbe hozták a köztéri órákat.

Ezekben a hónapokban Magyarország nyugati felében még a régi órák jártak, és zajlott a háború. A nyilas irányítású magyar kormányzati szervek nyugat-magyarországi városokban székeltek és működtek. Szálasi Ferenc egy propagandakiadvány szerint 1945. január 20. és 21. között még „országjártást” tartott Tét, Abda és Györszentmárton községekre kiterjedően, ahol igyekezett megnyugtató válaszokat adni a hadi helyzetről. 1945. március 7-én a nyilas hatalom Sopron vármegyei letéteményese, Várpalotai Vilmos főispán még utasítást adott ki a nem kívánatos elnevezésű utcák és köztérak átnevezéséről. S Kélet-Magyarországról is nehézkesen terjesztette egyre szélesebbre hatóságát az 1944. december 21-én, Debrecenben megalakított Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd a 22-én létrehozott – Moszkvában összeállított, finomabban fogalmazva jóváhagyott –, Dálnoki Miklós Béla vezette Ideiglenes Nemzeti Kormány.

Az ideiglenes nemzetgyűlési és kormányzati szervek legitimizációját tulajdonképpen a „demokratikus” – bár a demokrá-

ciáról igencsak eltérően gondolkozó – pártok koalíciója (Magyar Nemzeti Függetlenségi Front), a szövetséges hatalmak politikai jóváhagyása és a Vörös Hadsereg biztosította. A Sztálin által vezetett Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 1944. október 27-i határozata és az 1945. január 20-án, Moszkvában aláírt Fegyverszüneti Egyezmény értelmében a Vörös Hadsereg a hadászati helyzettől függően a front mögött 50-100 kilométer távolságban engedélyezte és támogatta a polgári közigazgatás helyreállítását. Ennek értelmében hozták létre a kommandatúrák (katonai parancsnokságok, városparancsnokságok) hálózatát, amely részben a magyar közigazgatás területi elosztása szerint, részben pedig a hadsereg érdekei alapján terült szét az elfoglalt országrészekben.

A katonai parancsnokok feladata elsősorban a hátsó hadtápterületként való megszervezése, a hadsereg kiszolgálása és az ehhez szükséges „rend” helyreállítása volt. Megbízatásuk és működésük azonban nem ért véget a front elvonulásával, sem pedig a háború végével. Különösen az első hónapokban gyakran beavatkoztak a hatalmuk alatt álló városok és települések életébe, működésébe, a helyi politikai életbe is. Egyaránt rendelkeztek „politikai rendőrséggel” és propagandaosztállyal, tolmácsokkal, a magyar viszonyokat ismerő klientúrával. Mindenre kiterjedő és részletes adatszolgáltatásokat kértek be, üzemetek foglaltak le, rekviráltak, ingyenmunkára vezényelték a lakosságot. A Vörös Hadsereg megérkezésével kezdtek el megtelni a hadifogolytáborok, és gyűjtötték össze, majd hurcolták el civil tömegeket.

Ezen folyamatok, illetve az áldatlan közbiztonsági és közellátási állapotok között kezdhettek meg működésüket a magyar állam és közigazgatás szervei, a rendőrség, illetve az ideiglenesen felállított „népi szervek”. A településeken létrehozott nemzeti bizottságok, vagy az üzemi bizottságok bár több helyen a józan ész és a helyi lakosság érettsége, valóban demokratikus megnyilvánulásait jelentették, máshol parttalan hatalmi és személyes konfliktusoknak adtak teret. Míg az első magyar polgárőrségek megjelenése érezhetően javította a lakosság hangulatát, addig a politikai rendőrség oktalanságai, kihallgatási módszerei és gyakori brutalitása, a „kiskirályok” rémuralma kivívta az emberek felháborodását. A népbíróságok működését is sok kritika érte, azok nem tudták a tiszta elszámoltatás eszközeivé válni. A „demokrácia” sajtója sem sokat tett a megbékélésért, nem kívánta – vagy nem tudta – kiszorítani az egyoldalú látásmódot, háborús lelkületet, s az ebből fakadó félelmet és gyűlöletet. A gyűlöletnek új célcsoportjai jelentek meg – kissé leegyszerűsítve –: részben a németajkúak, részben pedig a „reakciók” képeiben.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a szovjetek ellenőrzése alatt, ilyen körülmények ellenére is nagy erőfeszítéseket tett a magyar kormányzat és törvényhozás. A földosztással megindult a tulajdonviszonyok megváltoztatása, munkások, parasztok és értelmiségiek szövetségéről beszéltek, nekifogtak az újjáépítésnek. A politikai pártok versenyt futva készültek az első választásra, hogy immár valós tömegbázist tudjanak maguk mögött felmutatni. Már-már emelkedni látszottak a „demokrácia” romokból felhúzott falai... Holott – gróf Teleki Géza egy demokráciáról szóló előadásából idézve – „a szobának lényege nem a négy fal, hanem az általuk bezárt űr”.

Magyarok szovjet fogságban

GULAG, GUPVI, „málenkij robot”

BOGNÁR ZALÁN

Magyarok elhurcolása a GUPVI lágereibe

„M ai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájdóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.” Ezekkel a sorokkal kezdte Teleki Géza vallás és közoktatásügyi miniszter – Teleki Pál fia – 1945 nyarán a miniszterelnöknek írt egyik levelét, amely kiválóan kifejezi, hogy a második világháború utáni magyar társadalom egyik legfontosabb kérdése a szövetséges hatalmak fogságába került katonai és polgári személyek sorsának tisztázása és mielőbbi hazahozatala volt. Annál is inkább, mivel az akkoriban – a második világháború idején – 172 ezer km² kiterjedésű és 14,7 millió fős Magyarországról mintegy 300 ezer főnek a nyugati és több mint 900 ezer főnek a szovjet (hadi)fogság sanyarú sorsa jutott osztályrészül.

Teleki Géza sem hadifogoly-ügyről, hanem fogoly-ügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem mintegy 300 ezer magyar civil is. Közülük 200-230 ezer főt a trianoni Magyarországról deportáltak, míg a többi, 80-100 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcoltak el – túlnyomó többségüket hadifogoly státuszban, kisebb részüket internáltként,

utóbbiak között pedig nők is voltak szép számmal. Ennek ellenére a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon róluk is csupán a hadifogoly-ügy keretében lehetett szólni.

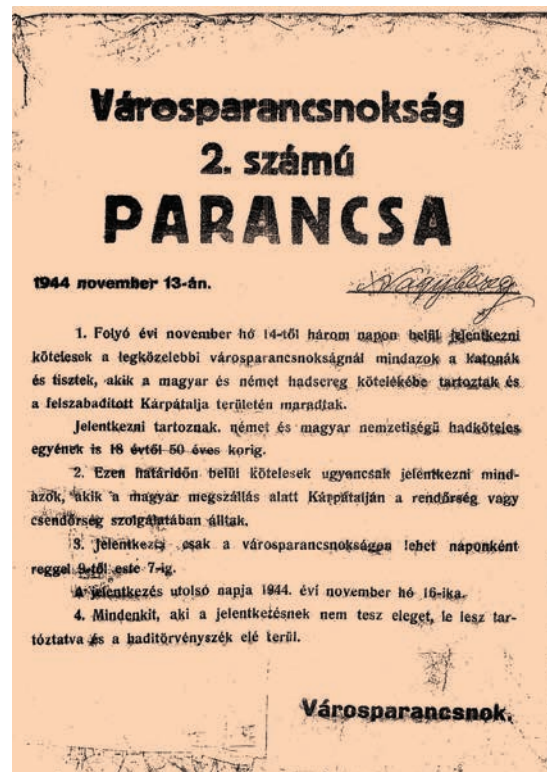
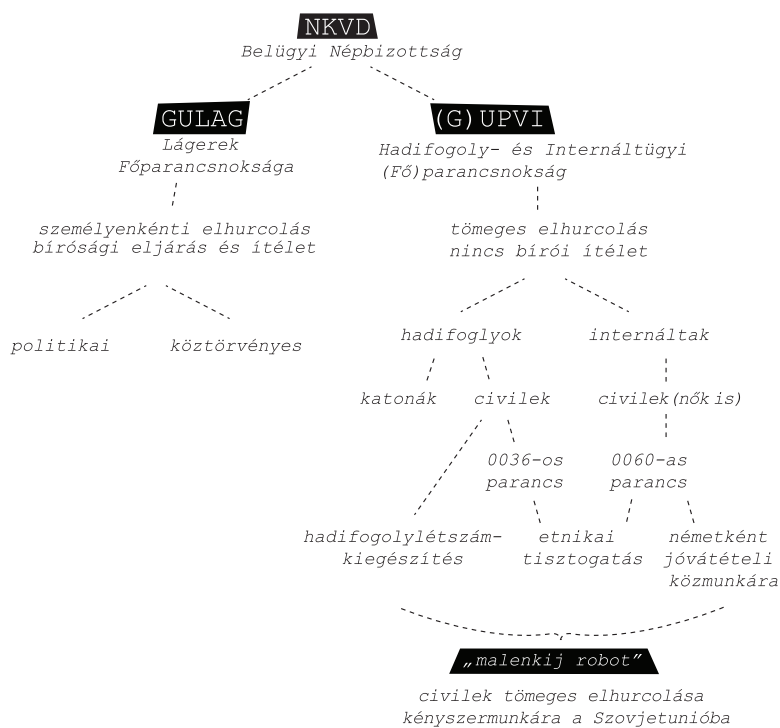
Az orosz levéltárakból előkerült szovjet dokumentumok igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése (*hadifogoly, internált* vagy egyszerűen csak *letartóztatott*) mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú, hadifoglyokról szóló határozata is elősegítette, amely szerint „Hadifoglyoknak minősülnek: a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.” Tehát adott esetben az internáltakat is hadifoglyoknak lehetett minősíteni. Ennek fordítottjára is lehet példát találni: egy másik szovjet dokumentum szerint például a Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét (12 933 főt) a hadifoglyok nyilvántartásából az internáltak közé sorolták át.

A tömeges elhurcolásoknak két alapvető indoka volt: a (rab-szolga)munkaerő beszerzése és a háborút követő megtorlás. Előbbivel a Szovjetunió az óriási munkaerőhiányt igyekezett enyhíteni, hiszen a második világháború folyamán hatalmas, 27-30 millió fő volt az embervesztesége, ezenkívül a világ legnagyobb – 1945 közepén 11,3 millió fős – hadseregét is fenn kellett tartania, a foglyok tömege pedig ingyenes munkaerőt jelentett. E munkaerő külföldről történő beszerzéséhez, valamint az ellenséggel szembeni tömeges megtorlásokhoz, az elhurcolásokhoz szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i, Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”

Mindezekén túl a korabeli Magyarországról történő elhurcolásoknál három jól elkülöníthető – de bizonyos esetekben keveredő – szempont is tetten érhető, így a tömegesen elhurcolt polgári személyek, vagyis a „málenkij robotosok” alapvetően három csoportba sorolhatók: 1.) *hadifogolylétszámkiegészítés*; 2.) *etnikai tisztogatás*; 3.) *németként való internálás*.

Foglyok útban a murmanskzi vasútállomásról a Fehér-tenger partján lévő Kemben található Szolovetszki Különleges Tábort továbbítottjába, 1927-1928 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

1.) A hadifogoly-létszám kiegészítéseknek kétféle indítéka volt. Az egyik, egy legfelsőbb szintű, központi utasítás, amelyben elrendelték, hogy minden férfit össze kell szedni, és hadifogságba kell vinni, aki 1941 után bármennyi ideig katonai szolgálatot teljesített, függetlenül attól, hogy akár már több évvel a Vörös Hadsereg odaérkezése előtt leszerelték. A parancsot azonban sokszor 16 és 65 év közötti vagy 14 és 50 év közötti férfiakra, fiúkra is kiterjesztették Csík vármegyétől Vas vármegyéig. Még 1945. május 30-án, 3 héttel az európai harcok befejeződését követően is hurcoltak el tömegesen férfiakat a Dunántúlról. A másik lehetséges oka a hadifogolylétszámkiegészítésnek helyi szintű, szubjektív döntés volt, amikor bizonyos magas beosztású szovjet parancsnokok a feletteseik által kitűzött hadművelési célok elérésének a sikertelenségét, illetve késését az ellenséges erőknek a vártnál magasabb létszámával magyarázták, s mivel ez nem volt igaz, a hiányzó hadifoglyokat civilekkel pótolták. Ilyen történt például a tordai, a tiszántúli páncélos és a budapesti csatát követően.

2.) A másik ok az etnikai tisztogatás volt. A trianoni határokon túli, de a Kárpát-medencén belüli területeken történt tömeges elhurcolások egy része a magyar lakosság eltüntetésére, megfélemlítésére irányult. A legnagyobb mértékű etnikai tisztogatásra Kárpátalján és a vele szomszédos területeken került sor a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0036. számú szigorúan titkos parancsa alapján.

Az elhurcolásokat elrendelő parancsokban lefektetett kritériumokat olykor felülírták az azokhoz kapcsolt tervszámok, így történhetett meg például, hogy 13, illetve 76 esztendő civileket is „hadifogságba” vetettek, s hogy Budapest 1945. február 13-i elfoglalását követően – a „Budapest hadművelet” 108 napig történt elhúzóadásának következményeként – még április végén is tömegesen hurcolták el az embereket a magyar fővárosból és környékéről, hogy mintegy 100 ezer civillel egészítsék ki a 35-40 ezer foglyul ejtett katonát, hogy hihetővé tegyék az ostrom elhúzóadását. Ugyanis Malinovszkij marsall az ostrom után az ellenség 188 ezer fős veszteségéről jelentett, amelyből 138 ezer

hadifoglyot ejtett, míg a többi 50 ezer védő meghalt. A valóságban azonban a német–magyar védősereg létszáma a 80 ezer főt sem érte el. Tehát a hadifogoly létszámából hiányzott mintegy 100 ezer fő, akiket a civil lakosságból pótolta. A Budapest környéki (hadi)fogolytáborok foglyainak civil többségét kiválóan érzékelteti a svájci követség jelentése, amelyben ez olvasható a gödöllői táborról: „Gödöllő közelében nagy koncentrációs tábor létesült, ahol mintegy 40 ezer internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket.”

A Kárpát-medencében több mint 70 hadifogolytábort alakítottak ki főként a szovjet és kisebb részben az alárendeltségében harcoló román és bolgár haderő őrzete alatt. Ezek közül a legnagyobb a ceglédi volt, amelyről a Honvédelmi Minisztérium egyik jelentése azt írta, hogy „1945 május hóban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott.”

3.) A „robotosok” harmadik csoportját azok a lányok, nők, fiúk és férfiak alkották, akiket német származásuk miatt, vagy annak indokával internáltként hurcoltak el a Sztálin által kiadott 1944. december 16-i központi utasítás alapján Délkelet- és Kelet-Közép-Európa Vörös Hadsereg által megszállt részéből. Magyarországról a területet megszálló 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa által – központi utasítást követően – hozott 0060. számú szigorúan titkos végrehajtási parancs alapján vitték – a parancsbeli korhatárokat kitágítva – a 16 és 65 év közötti férfiakat és nőket. Sokszor elég volt egy német nevű nagy- vagy dédszülő, hogy elvigyék a magát magyarnak valló embert. Ha még így sem tudták összeszedni az utasításokban előírt számban az embereket, akkor vitték azokat, akiknek egy német ősük sem volt. Így írt erről Révai József, a kommunista párt egyik vezetője az akkor még Moszkvában lévő Rákosinak: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül,

bebizonyítottan antifasiszták, ülték, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is.”

A hadifogolyként és internáltként elhurcoltak külön gyűjtőtáborokban, külön szerelvényekben és más útvonalon szállították ki a Szovjetunióba. Az internáltként elhurcoltak a gyűjtőtáborokban egy-két napot, maximum két hetet töltöttek, s már szállították is tovább őket. A hadifogolyként elhurcoltakat a katonákkal együtt hadifogoly-gyűjtőtáborokba kísérték, ahol általában két, de akár 6-7 hónapot is eltöltöttek, mire bevagonírozták őket.

A tömegesen elhurcolt polgári személyeket – akár hadifogolyként, akár internáltként kerültek fogságba – a GUPVI (Glávnoje Upravljénije po gyelem Vojennoplennih i Internyirovannih), vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt működő lágerekbe helyezték, s nem a GULAG-lágerekbe. Ezek a lágerek is végső fokon az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság alá tartoztak, akárcsak a GULAG-lágerek, mégis jelentős különbség volt e két lágerrendszer között. A legfontosabb különbség a lágerlakók odakerülésében volt: a GUPVI-lágerek lakóit tömegesen hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét. Deportálássukkor szinte csak azt tartották szem előtt, hogy az adott társadalmi csoportot, nemzetiséget az előírt létszámban szállítsák el. Így az útközben megszököttek helyére bárkit berakhattak a foglyok közé, akit sikerült elfogniuk a hiány pótlására, hiszen csak a létszámnak kellett stimmelnie. A GULAG felügyelete alá tartozó szovjetunióbeli lágerek, börtönök és rabtelepek lakóit viszont egyenként, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek alapján szigorú őrizet mellett hurcolták el.

A GULAG és GUPVI táborai között a lágerlakók ellátásában és a lágereknek a Szovjetunió belüli elhelyezkedésében is lényeges különbségek voltak. Míg a GUPVI-lágerek túlnyomó többsége a birodalom európai részén helyezkedett el – ezen belül is az internáló táborok leginkább a dél-ukrajnai térségben, a Donyec-medencében lévő szénbányáknál, addig a GULAG-lágerek és rabtelepek 1941 nyarától – miután Németország megtámadta a Szovjetuniót – dominánsan az Urálban valamint azon túli, vagyis az ázsiai – elsősorban a szibériai – területen voltak találhatóak. A Gupvit a külföldiek Gulagjának is nevezték.

Magyarok Gulagra hurcolása

A szovjet birodalom a II. világháborút követően már nem a Szovjetunió politikai határáig, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt területek határáig húzódtott. Ennek egyenes következménye volt Magyarországon, hogy a szovjet segítséggel hatalomra kerülő kommunista vezetők Moszkva helytartóiként funkcionáltak. Ezért kollaboráltak oly buzgón a kommunista vezetésű vagy befolyású magyar belügyi és honvédségi szervek (a BM Politikai Rendészeti Osztálya [PRO], majd Államvédelmi Osztálya [ÁVO], végül Államvédelmi Hatósága [ÁVH], valamint a HM Katonapolitikai Osztálya [Katpol.]) a szovjet Belügyi Népbiztosság, az NKVD szerveivel. Ezek a magyar

rendészeti szervek nemcsak a szovjet szervek kéréseire gyűjtöttek adatokat, illetve fogták le honfitársaikat, hanem maguk is kezdeményezték magyar állampolgárok szovjet fogságba vétését, azokét például, akik veszélyeztették a kommunista hatalomátvételt.

Így hurcolták a Gulagra Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát is közel 70 évvel ezelőtt, 1947. február 25-én. Hasonlóképpen Karig Sárát, akinek a szociáldemokrata párt tagjaként része volt az 1947-es választási csalások nyilvánosságra kerülésében. Gulagra hurcolták Gábor Áront, a Magyar Vöröskereszt főtitkárát, mivel túl sok információ jutott birtokába a szovjet hadifogságban élők elrettentő körülményeiről. Ezzel egy időben a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly osztályának nagy mennyiségű, igen értékes, de – mivel kénytelenül dokumentálták az igazságot – a szovjetek számára terhelő információkat tartalmazó iratanyagát, illetve annak nagyobb részét az NKVD elvitte.

Mindenki veszélyben volt, ha rossz időben, rossz helyen volt; a szovjet szervek, hogy a felülről érkező elvárásokat, tervszámokat teljesítsék, illetve hatékonyságukat, fontosságukat és éberségüket bizonyítsák, sokszor minden alapot nélkülözve vittek el embereket: így vittek el az utcáról összeszedett személyeket, terrorista szervezkedéssel megvádolva őket, olyanokat, akik akkor látták egymást először.

A szovjet belügyi, állambiztonsági és kémelhárító szervek részéről a hajtóvadászat elsősorban a nemzeti, a keresztény, a kommunistaellenes eszmékért határozottan kiálló szervezetek, illetve személyek ellen indult. Ezek közé tartoztak többek között a különböző leventeservezetek, illetve általában a leventék, a cserkészmozgalom vezetői, az Antibolsevista Ifjúsági Tábor, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, a Rongyos Gárda, valamint a Szovjetunió területén korábban harcoló katonák. Rajtuk kívül főként egyházi személyeket, papokat és tanítókat hurcoltak el kényszermunkatáborba, mint például Olofsson Placid bencés papot, Kárpátaljáról Gulácsy Lajos, Horkay Barna, Zimányi József református lelkészeket vagy Bendász István, Bencke György, Ortutay Jenő görögkatolikus papokat, valamint a Horthy-korszak vezető katonatisztjeit. Közéjük tartozott – a teljesség igénye nélkül – Kádár Gyula és Újszászy István, akik a magyar katonai elhárítás vezetői voltak, és mindkettőt üldözték a nyilasok, s a megszálló német hatóságok letartóztatták őket; Hátszeghi Ottó, a budapesti szovjet városparancsnok mellé rendelt összekötőtiszt, aki többször tiltakozott Budapest civil lakosságának több hónapon át tartó tömeges elhurcolása ellen.

A Gulagra hurcoltak között található a szomszéd országok vezető magyar közéleti személyei közül több is, mint például gróf Esterházy János, aki 1942-ben a szlovák parlamentben egyedüli magyarként, egyedül nem szavazta meg a zsidók deportálásáról szóló törvényt, a Gestapo üldözte, később a nyilasok letartóztatták.

Volt rá példa, hogy egész családokat (8-12 főt is akár, menyekkel és vőekkel együtt) ítéltek el a Szovjetunió elleni terrorcselekmény vádjával, amikor is a család egy vagy több női tagját szovjet katonák bántalmazták és megbecstelenítették, amit a család egy férfi tagja – tovább nem bírván tétlenül szemlélni az eseményeket – vasvillával, fejszével vagy éppen az erőszakoskodó katonák fegyverével torolt meg. A megtorlót és a feleségét – mint „a terrorista bűnszövetkezet” vezetőit – halálra, míg a család többi 12 év feletti tagját 15–25 évi kényszermunkára ítélték.

A Gulag magyar lakóinak a többségét, mintegy kétharmadát a 15–20 éves leventék alkották. Ennek két alapvető oka volt. Az egyik, hogy őket tévesen a Hitlerjugenddel azonos szervezet tagjainak gondolták, holott a leventék nagy része még a nyilas hatalomátvétel után sem kapott fegyvert, valamint ők nem önként és ideológiai alapon lettek tagjai a leventeszervezetnek. Ugyanis a trianoni békediktátum kijátszására 1921-ben megalkotott LIII. tc. alapján 12-től 21 éves korig, illetve a bevonulásig minden fiúnak évente rendszeresen kötelező volt részt vennie leventekiképzésben. Másrészt a nagy terror idején született 19-es paragrafus alapján nemcsak a Szovjetunió tevéleges ellenségeit lehetett büntetni, hanem azokat is, akik ugyan nem tettek semmit, de lehetőségük, adottságuk volt rá, tehát a rendszer potenciális ellenségei lehettek. A „betörtlen”, meg-

gondolatlan és őszinte, világmegváltó gondolatokat hordozó ifjúságban látták rendszerük egyik legnagyobb ellenségét. (Amit az 1956-os események igazoltak is.) Közéjük tartozott például Rózsás János, Alekszandr Szolzsenyicin rabtársa vagy Keményfi Béla, akit 16 évesen, gerinclövéssel, nyomorék fiúként hurcoltak el Szibériába kényszermunkára.

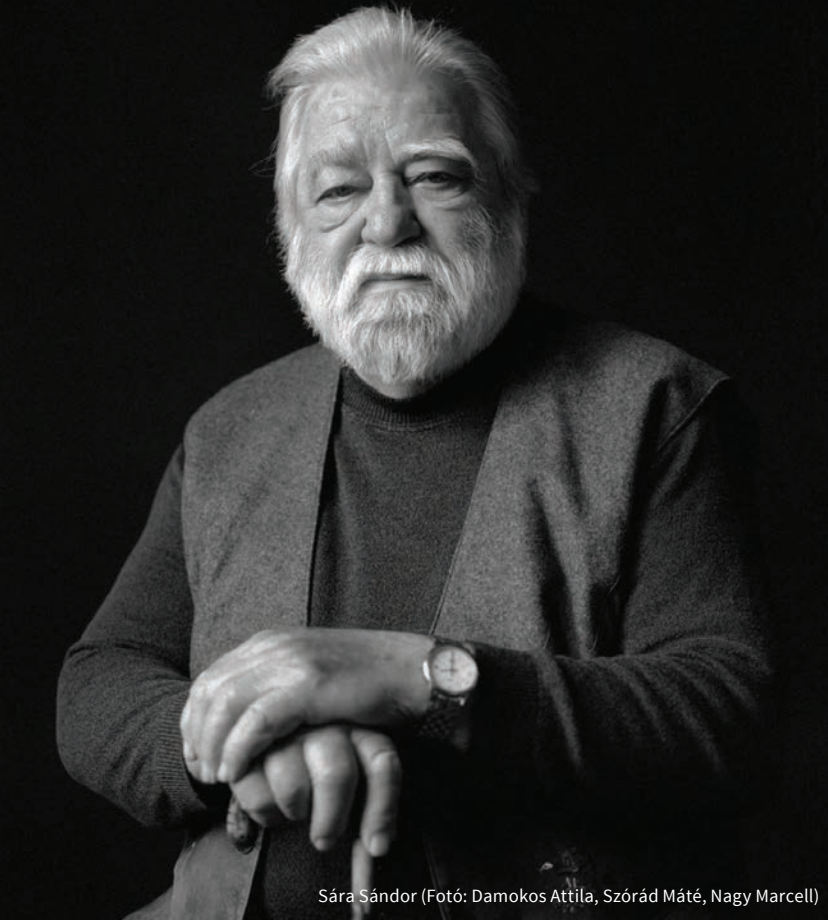
Sokan a szovjetunióbeli hadifogolytáborokból kerültek a Gulagra, alapvetően két okból. Vagy az NKVD emelte ki őket, mint háborús bűnösöket, akik a Szovjetunió területén harcoltak, s „bizonyosan” elkövettek valamilyen bűncselekményt. Mások a fogságban követtek el valamit, például cipőtalpjavításhoz loptak féktömlőt vagy az életben maradásukért élelmet (gabonaszemeket, krumplit, olajpogácsát stb.). Ezért őket szabotázsért, vagy mint az állam tulajdonának a megkárosítóit kényszermunkára ítélték. Azok a 70-80 kg-ról 35-40 kg-ra lefogyott foglyok is könnyen a Gulagra kerülhettek, akik huzamosan nem tudták teljesíteni 100%-ra a normát, vagy ha az általuk kezelt gép meghibásodott, s ezért szabotázs, illetve „gazdasági ellenforradalom” címén elítélték őket.

A köznyelvben a „Gulag” kifejezés fogalommal vált, amelyen immár a GULAG alá tartozó egész büntetés-végrehajtási rendszert értették, vagyis a GULAG lágereit, börtöneit és rabtelepeit együtt. S a GULAG-táborok úgy helyezkedtek el szigetekként a Szovjetunió területén, mint a fekélyek egy beteg ember testén. Ez volt a szovjet állami terror legembertelenebb intézménye, amely a kommunista rendszer lényegéből fakadt. Hiszen egy illegitim szűk hatalmi csoport az uralmát csak folyamatos, úgymond „forradalmi” terrorral, a saját, illetve a meghódított országok lakosságának folyamatos félelemben tartásával tudta megtartani.

Zsilipek építése a Balti-Fehér-tengeri csatornán, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

1 A szovjet „néphatalom” letéteményesei még 1935-ben törvényt hoztak a 12. életévüket betöltötték büntetethetőségéről: „A tizenkettedik életévüket betöltött kiskorúak... az összes büntető rendszabályok alkalmazásával ítélhetők.”

Sára Sándor (Fotó: Damokos Attila, Szórád Máté, Nagy Marcell)

1989-ben azonban Ön – a nyolcvanas évek legnagyobb hatású dokumentumfilm-es irányzatának az elindítójaként – már majd' egy évtizede örökített meg kamerájával olyan visszaemlékezéseket, amelyekben először eshetett szó addig kényszerből elhallgatott szenvedésekről, tragédiákról...

Annak a története, hogy egyáltalán miért kezdtem dokumentumfilm-készítésbe, röviden a következő. A hetvenes évek végén szerettem volna játékfilmet forgatni az 1764-es madéfalvi veszedelemről, amely áttételesen az 1956-os forradalomra és az 1968-as prágai eseményekre is emlékezett volna. Egy játékfilmet számtalan indokkal vissza lehet utasítani, de a legvégén mindig azt mondták, nincs rá pénz. Akkor úgy gondoltam, a legolcsóbb filmgyártást fogom művelni, amihez csak egy kamera kell, meg valaki, aki ül a kamera előtt és beszél. Az persze nem mindegy, hogy ki ül ott, és miről beszél. Először Bihari József-ről szándékoztam portréfilmet készíteni, mert ő Erdélyből származott, és biztosan szerepelt volna a madéfalvi történetben. De aztán Csoóri Sándorral beszélgetve abban maradtunk, hogy van egy nagy témakör, amivel nem foglalkoztak, sőt amíg 1972-ben meg nem jelent Nemeskürty István *Rekviem egy hadseregért* című könyve, beszélni is szigorúan tilos volt róla. Ezért hát úgy határoztunk, hogy a 2. magyar hadsereg-ről készítsünk filmet. A téma akkor kezdett el igazából érdekelni, amikor elmentünk Kéri Kálmán vezérkari ezredeshez, és nála találkoztunk Rummy Lajos ezredessel is, akik résztvevői voltak a 2. magyar hadsereg tragédiájának a Don-kanyarban. Aztán megismerkedtünk Gallyas Ferenc haditudósítóval, meg Gellért Sándorral Szatmárból, aki megírta *A magyarok nagy háborúja* című eposzát. Tanító, versíró ember volt. Őt ültettem először kamera elé – egy kétrészesnek induló dokumentumfilmben, amely végül az 1982-ben, több mint százórányi felvételből összeállított *Krónika* című huszonöt részes tévésorozattá nőtte ki magát.¹ Közben elkészítettük a *Pergőtűz* című ötrészes moziváltozatot is. Mind a kettőt betiltották.

Az átélt borzalmakat ésszel föl sem lehet fogni...

Beszélgetés Sára Sándorral

PINTÉR JUDIT

Mikor találkozott először a Gulag-témával, a kommunista diktatúra legsúlyosabb tabui egyikével?

Szolzenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye, Varlam Salamov *Kolima* című műve vagy Lengyel József novellái nem voltak ismeretlenek számomra. Arra már nem emlékszem pontosan, hogy *A GULAG szigetvilág* mikor jelent meg magyarul...

...már 1975-ben, Münchenben, de itthon akkor még tiltott, „szamizdat” olvasmány volt, hivatalosan csak 1989-ben adhatták ki, amikor a Te még élsz? című filmje készült egy olyan emberről, akinek mindössze az volt a bűne, hogy a háború utolsó napjaiban szinte még gyerek leventeként Nyugatra vitték, ezért hazatérése után az oroszok kémkedéssel vádolták, letartóztatták, szökés közben gerincen lötték, majd a műtőasztalról elhurcolták...

Igen, Kaposváron mondták, hogy él ott egy nagyon nehéz sorsú ügyvéd, Keményfi Béla, aki hosszú éveket töltött szovjet börtönökben és munkatáborokban. Rögtön megkerestem.

Am mégis szinte feltartóztathatatlan erővel szakították át a hallgatás gátját. Az akkor még egyetlen tévécsatornán százezrek kezdték el nézni a Krónika első epizódjait, majd miután indoklás nélkül leállították, sokak számára nyilvánvaló volt, hogy a betiltás mögött a Szovjetunió állhatott... Az idők változását az is jelzi, hogy 1988–89-ben leforgathatta a Csonka-Bereget, az 1944 novemberétől a szovjet megszállási övezetben fekvő magyar falvakból „málenkij robotra” hurcolt 18 és 50 közötti férfiakról, akiknek többsége soha nem tért haza...

Dokumentumfilmjeim készítése közben nagyon sok történetet megismertem, és egyszer hallottam azt, hogy Csonka-Bereg környékén is elképesztő események történtek. Bementem a Hadtörténelmi Intézet levéltárába, és kezdtem érdeklődni, hogy Csonka-Beregről mit lehet, mit kellene tudni. Akkor az egyik munkatárs behozott nekem egy dossziét, és azt mondta: „Ezt tessék elolvasni!” Egy túlélő visszaemlékezése volt. Leírta, mi történt velük, felsorolta, ki melyik faluból való volt. Rögtön fölírtam a neveket és a címeket. Fél óra múlva a levéltáros visszajött, megköszöntem neki, és megkérdeztem tőle, hogy nem

tudna-e többet mondani a naplóról, de azt válaszolta, nem. Később kiderült, hogy a testvérbátyja írta... Egy nyomra tehát már ráakadtam, ám a téma túl kényes volt – egyébiránt mindegyik dokumentumfilmem témája kényes volt, egyiknél sem lehetett az utcáról beesni, és odatartani a mikrofont. A 2. magyar hadsereg kapcsán is nagyon sokat jelentett, hogy először Kéri Kálmánnal és Romy Lajossal találkoztunk, mert ahová Kéri Kálmán odaszólt, hogy lehet beszélni, akkor ott haptákba vágták magukat az ezredesek is, és beszéltek.

A *Csonka-Beregh* tehát már történetem is volt. Ezután találkoztam egy tanáremberrel Mátészalkán, akinek rokonai éltek ezekben a falvakban. Bár nem szeretek előzetesen beszélni az interjúalanyokkal, de ez akkor még annyira kényes téma volt, hogy először csak ismerkedtünk, beszélgettünk, még a magnetofont sem vettem elő. Hogy a félelem létezett, az is mutatja, hogy amikor már forgattunk, az egyik faluban megbeszéltük, hogy másnap jövünk, s hogy milyen sorrendben, kikhez megyünk, de lemondták a forgatást. Köszönik szépen a látogatást, de hagyjuk őket békében.

Standfotó a *Csonka-Bereg* című filmből (Országos Széchényi Könyvtár, fotó: Jeli Ferenc)

Vajon a hivatalos szervek is beavatkoztak?

Talán a helyi párttitkár, de az emberekben még mindig benne volt a félelem, hiszen azzal a fenyegetéssel engedték haza őket, hogy ha beszélni mernek valakinek a velük történekről, visszakérülnek ugyanoda.

Ezt követte a már említett Te még élsz?. Keményfi Béla mert teljesen őszintén és nyíltan beszélni rettenetes hányattatásairól?

Igen, ő mert... Egyébként logikus lett volna, hogy a Don-nyar után a szovjet hadifogságról forgassak, de tudtam, hogy a betiltott *Krónika* és *Pergőtűz* után úgysem fogják engedni. Az itthon szintén teljesen elhallgatott német, francia és amerikai hadifogságról *Lefegyverzett ellenséges erők* címmel 1991-ben csináltam filmet, az orosz hadifogságra azonban később sem került sor. Amikor ugyanis már lehetett volna beszélni róla, akkor izgalmasabb volt a teljes mértékben elhallgatott Gulag, mint a hadifogság, amelyről többet lehetett tudni, ahogy egyébiránt arról is, hogy „málenkij robotra” elvitték embereket.

Nyilván nem véletlen, hogy a Magyar nők a Gulágon készítéséhez csak a Szovjetunió 1991. december 31-i megszűnése után, 1992-ben kezdhették hozzá. A felkavaró trilógiának már az alcímei is – Mikor vittek Szibéria felé...; A nép ellenségét átvettem; Hallgatásra ítélve – pontosan érzékeltetik a szereplők tragikus sorsát.

A Gulag-járt nőkkel kapcsolatban volt egy gondom: szerettem volna elkerülni, hogy azt mondják, íróasztalnál lett kitálálva, vagy hogy valami szempont szerint tudatosan válogattam közülük. Akkor már tudtam Rózsás Jánostól, hogy mindössze 23 nő jött haza. Ezért azt gondoltam, hogy mindenkit megkeresek, aki még él, és mindegyikkel beszélek.² Akkor nem mondhatja senki, hogy szándékosan vagy valamilyen szempont szerint lettek kiválogatva. Megnyugodva elkezdtem a munkát, mert a hitelesség mindig nagyon fontos volt számomra.

Hol találkozott velük? Azon a találkozón, amit a Gulagról visszatért asszonyok minden évben tartanak?

Nem, azt én hoztam össze.

Akkor hogy találta meg őket?

Tudtak egymásról, meg Rózsás János *Gulag lexikonjából*...

Hány évig készült a film?

Kb. egy évig. Majdnem mindegyikkel minimálisan másfél-két órát beszélgettünk, utána pedig voltak kisebb összejövetelek, találkozások. De mint mondtam, tudtak egymásról, nemcsak a film miatt, hanem egyébként is. A Gulágon is találkoztak. A táborkban mindig cserélgették a táborlakókat. Hogy milyen alapon vagy milyen szempont szerint, azt nem lehetett tudni. Becsült szám az is, hogy egyáltalán hány ember jött haza a szigorúan értelmezett Gulag táboraiból. Mert különbséget kell tenni a hadifogolytábor, a munkatábor („málenkij robot”) és a politikai fogolytábor között, ami valójában a Gulag. Talán Rózsás János mondta el nekem, hogy mintegy ezer ilyen tábor volt, és hogy mindig cserélgették a foglyokat. Ha új táborba kerültek, ott minimálisan három magyarral találkoztak. Így jön ki a szovjet katonai bíróság által szovjet törvények szerint 8-10 évre elítélt, hozzávetőlegesen háromezer magyart áldozat.

Máig sem derült ki a pontos számuk?

Nem, a legpontosabb Rózsás János *Gulag lexikonja*, amit sokáig nem mertek kiadni, én sokszorosítottam a Duna Televízióban, hogy legyen belőle példány, amit ide-oda el lehet küldeni, és csak később jelent meg a könyv.

A Magyar nők a Gulágon című filmben szereplő asszonyok hány év után szabadultak?

Egy részük Sztálin halála után, 1953-ban, a többiek 1955-ben, tehát 8-10 év pokoli szenvedés után tértek haza.

Mi várt rájuk itthon?

Sok esetben még keményebb bánásmód, mint a Szovjetunióban. Nem vették őket emberszámba, nehezen kaptak állást, és csak a legrosszabbakat, s a családjukat is hátrányosan kezelték. Nem ezt várták.

Standfotó a *Magyar nők a Gulágon* című filmből (Országos Széchényi Könyvtár, fotó: Mohi Sándor)

1992–93-ban már mindenről őszintén mertek beszélni?

Persze, de a félelem mindig bennük volt.

Hogyan tudták feldolgozni az átélt borzalmakat?

Erről nem lehet általánosan beszélni. Volt, aki föl tudta dolgozni. Nagyon nehéz dolog. Az egyik hölgygel például először kamera nélkül beszéltem, és elmondta, hogy erőszakolták meg a barátnőjével együtt, s hogyan hurcolták el. Ám amikor forgattunk, egyszer csak így szól: „Most jön az a rész, amiről nem beszélünk”. Mondom neki, de hát megegyeztünk, hogy ez is szóba fog kerülni! „Jó, megkérdezem még egyszer a családomat” – válaszolta. Megkérdezte a férjét meg a lányát, akik azt mondták, beszéljen róla. Csak ezután mondta el a vele történeteket a kamera előtt.

Kimentünk Nyugat-Németországba is, mert az egyik hölgy ott élt, és forgattunk az oroszoknál is. Szándékosan egymás után van vágva a Németországba és Oroszországba visszakerült hölgyek története. Azonos korúak voltak, de kinézésben óriási különbség volt köztük. Ha egy kicsit odafigyelt valaki, ebből pontosan le tudta mérni, hogy milyen nagy különbség volt abban, ahogy egy ilyen szörnyűséget a két eltérő társadalmi közegben miként lehetett feldolgozni.

El is utaztak a Gulágra?

Karig Sára műfordítóval elmentünk az Észak-Uralba. Ő a vorkutai munkatáborban volt politikai fogoly 1947 és 1953 között. Hallottam egy történetet, hogy attól a helytől, ahol mi voltunk, még jó 100-150 km-re északra is volt tábor. Az olyan tábor volt, ahová mindig csak mentek emberek, de soha nem jött vissza senki. Egyszer láttam egy abban a táborban forgatott litván filmet. Hallatlanul izgalmas volt, mert minden pontosan úgy maradt, ahogy volt. Mintha az embereket kiszíppantotta volna valami, de az ásók, a lapátok, minden úgy maradt, ahogy volt. Oda feltétlenül el akartam menni. Béreltünk egy helikoptert, de napokig nem tudtunk fölszállni, mert ott szeptemberben már leesett a hó és nagy köd is volt. Aztán végre föl lehetett szállni. Már megszoktuk, hogy orosz részről voltak kísérőink, ismertük őket, de egyszer csak megjelent három új ember. Kérdeztem, hogy kicsodák? Azt mondták, a KGB-től vannak. Hiszen a KGB már nincsen – jegyeztem meg! De néha még van – mondták. Nem mindenhol akarták engedni a forgatást, de nem voltak túl erőszakosak. Kurucz Sándor operatőrt odaültettem a helikopter ajtaja mellé, én meg beálltam közé meg a KGB-sek közé, és Sanyi tudta néha nyomni a gombot, ha egyáltalán látszott valami. Ezért van a filmben néhány távoli lágerkép.

Karig Sára végig velünk volt. Egyszer lenézek, és látom, hogy egyre közelebb jön a föld. Aztán puff, le is szálltunk. Kérdeztem, mi van, de akkor már látszott, hogy óriási a köd, a helikopter nem mert tovább repülni. Jól nézünk ki! – mondtam. Szegény Karig Sárát visszahoztuk, és most itt kell maradnia az urali ködében. De aztán valahogy fölszállt a köd és a helikopter is, ám nyilván nem tudtunk elmenni az előbb említett táborba. A helikopter ráállt egy vasútvonalra, ami bevitt Vorkutába. Úgyhogy Karig Sára megmenekült a második Gulagtól.

Valamennyire követte a nők és a többi interjúalanya sorsát? Van, aki még él közülük?

Van, persze, nemrég találkoztam velük Kaposváron. Még 1993-ban emeltek a budapesti Honvéd téren egy nagyon szép Gulag emlékművet, ők maguk hozták össze. Minden évben összejönnek ennél az emlékműnél. Amíg többen voltak és kevésbé idősek, közös vacsorát is rendeztek. Kapcsolatban maradtak egymással.

A Nehézsorsúak az utolsó Gulag-tematikájú sorozata. Miért várt vele 2004-ig?

A Magyar nők a Gulágonban a nők beszélnek, a Nehézsorsúakban nagyrészt férfiak, így hát a sorozat címe lehetne akár „magyar férfiak a Gulágon” is. Egy-két helyen van azonosság, de a 14 részes sorozatban elsősorban olyanok beszélnek, akik addig még nem kaptak szót.³ Amikor a nőkkel forgattam, fölvettem egyéb Gulag-történeteket is. Voltak neveim és címeim. Mikor 2004-ben ismét elmentem forgatni, először nem értettem, hogy miért, de nem tetszett. Aztán rájöttem az okára: a történetek kihűltek. Akkor már nem volt veszélyes arról beszélni, hogy a Gulágon voltak, míg korábban igen. És ez a feszültség hozzáadott a drámához. A nőkben ez még benne volt, de 2004-ben már szinte anekdotázásba ment át a beszélgetés. Akkor és ezért nyúltam hozzá a korábban fölvetett anyagokhoz. Olofsson Károllyal, vagyis Placid atyával is kétszer forgattunk. Látszik, hogy közben eltelt majdnem tíz év, és más fénytörésben jelentek meg a dolgok. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy mást mondtak volna. Nem mondtak mást. Ugyanazt mondták, de a drámai félelem, meg annak a kényszere, hogy ezt el kell mondani, mert nem akarom magammal vinni a sírba, erről tudni kell másoknak is, 2004-ben már nem volt benne, hiszen már sokan tudtak róla.

Sajnos még – vagy már megint! – nem, vagy egyre kevesebben tudnak róla...

De most már legalább van mit vetíteni.

Hogyan hatottak magára például a Keményfi Béla által átélt, ma szinte felfoghatatlan szörnyűségek?

Ugyanúgy, mint amikor azt mondta el valaki, hogy 16 évesen a szovjet haza elárulásának gyanúja miatt kapott nyolc évet. Az átélt borzalmakat ésszel föl sem lehet fogni...

A tavalyi Gulag-évben gyakran részt vett vetítéseken, közönségtalálkozókon. Tapasztalatai szerint milyen hatást váltanak ki ma ezek a történetek?

A döbbenet jellemzi főleg a fiatalokat, mert az idősebbek már hallottak valamit, vagy netán még részesei is voltak ezeknek a tragédiáknak. Csak le kell ültetni az embereket a film elé. El szoktam mondani Kányádi Sándor barátom történetét, aki iskolákba járt előadásokat tartani és beszélgetni a diákokkal. Egyszer 10-12 éves gyerekektől kérdezte, hogy meg tudja-e mondani valaki, mi a vers? Az egyik kislány nagyon kapaszkodott, és azt válaszolta: „Vers az, amit mondani kell”. Na, hát én is pont így vagyok: film az, amit vetíteni kell. Ha vetítik, más, mintha csak beszélünk róla. Ezek a történetek beszippantják az embereket.

Azt, hogy az ember egyáltalán képes túlélni ilyen helyzeteket, már a háború után született nemzedékek sem tudják igazán elképzelni, nem is beszélve a mai fiatalokról...

Amikor mi ezeket a filmeket forgattuk – a gyártásvezető, az operatőr, egy hangmérnök és én, ahányan egy autóba befértünk –, még számunkra is nehéz volt elképzelni. Jártunk faluról falura, városról városra, ha nem is minden nap, de forgattunk, forgattunk, hallgattuk ezeket a történeteket, és hetekre, hónapokra kifejezetten depressziósak lettünk. Ma már biztosan másképp hat... Akkor még a társadalmi közeg is más volt, ezek tiltott dolgok voltak, aki erről beszélt, vagy aki ezzel foglalkozott, az megnézhetette magát.

Vetítéseket kell szervezni középiskolásoknak, azon múlik a dolog, hogy ők megismerik-e vagy nem ezeket a sorsokat, hogy a tanár beszél-e róla vagy nem, fontosnak tartja-e vagy nem. Az óriási lépés, hogy a VERITAS Intézet kiadott egy filmcsomagot, s azt mondják, minden középiskolába eljuttatták.

Minden felvett anyagot felhasznált a filmekben?

Mint mondtam, a Nehézsorsúak túlnyomó részben a korábban felvett beszélgetésekből készült, de még mindig sok felhasználatlan interjú van! A kép és a hang le van téve a Történelmi Interjúk Tárába, ott hozzáférhető...

Miért akarta játékfilmen is megörökíteni ezeket a sorsokat?

Minden dokumentumfilmre jellemző, hogy elsősorban azok nézik meg, akik értik a nyelvet. Ez rendben is van, mert se egy franciától, se egy görögtől nem lehet elvárni, hogy három vagy pláne huszonöt órát végignézzen olyan nyelven, amit nem ért, legfeljebb a csonkított feliratokból követhet. A játékfilm viszont mindenhová eljut. Ezért fabrikáltam ezekből az alaptörténetekből forgatókönyvet – mert ezek a történetek mindenhol előfordulnak valahogy, ha nem is pontosan úgy, mint a játékfilmben, mert ott más dramaturgia működik –, ezért készült 1996-ban *A vád*. Még szerettem volna egy Gulag-játékfilmet forgatni, *Transzszibériai álom* lett volna a címe. Szegény fiatalon meghalt Kardos Pityuval együtt írtuk, de megvalósítani nem tudtuk.

Miért?

2000-ig a Duna Televíziónál voltam. Ez a forgatókönyv akkortájt készült az Amrita Sher-Gilről szóló forgatókönyvvel együtt, de egyikre sem tudtam pénzt szerezni. Aztán teltek az évek, és ez a két terv elmaradt, amit különösen azért sajnálok, mert a *Transzszibériai álom* a Gulag-történetek jó összefoglalója és lezárása lett volna. Ha elkészül, akkor úgy éreztem volna, hogy mindent elmondtam, amit a Gulagról tudok.

Köszönöm a beszélgetést.

1 Sára Sándor a *Krónika* mind a 25 részének adott címet, amelyek pontosan követik, s az olvasó számára is felidéznek a 2. magyar hadsereg drámai történetének állomásait: *Előzmények, Munkaszolgálat, Indulás, Felvonulás, Megérkezés, Hidfőcsaták, Tűzkeresztség, Helyzetjelentés, Frontszemle, A váltás, Téli front, Állóharc, Harcelőrs, Támadás előtt, Haditudósítás, Támadás, Áttörés, Visszavonulás, Kitörés, Menekülés, Hadparancs, Utóvédharc, Gyülekezés, Hazaérkezés, „Elátkozva a hatodik napon”*

2 A filmben megszólaló magyar asszonyok: Beleznay Rozália, Gerencsér Irén, Hasznos Ilona, Hódi Viktória, Ihász Amália, Karig Sára, Karli Margit, Kiss Mária, Koncz Júlia, Koncz Mária (a Koncz-család története lett *A vád* című, 1996-ban készült játékfilm alapja), Major Anna, Marczin Borbála, Marton Erika, Mészáros Magdolna, Nagy Klára, Rohr Magdolna, Schlemmer Zsófia, Somogyvári Mária, Szikszai Edit

3 Rózsás János, Bondor Vilmos, Hódi Rezső, Szállási Ernő, Végh László, Végh Lászlóné, Olofsson Károly Placid atya, Kilyén Károly, Szőke Gyula, Dr. Kevéhazi Ferenc, Kertész János, Beleznay Rozália, Erdensohn Imréné Hágy Magda, Soós Miklós

Magyar nők a Gulagon

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Sára Sándor filmrendező 1992-ben háromrészes filmsorozatban emlékezett meg azokról a magyar nőkről, akik megjárták a földi poklot, a Gulag kényszermunkatáborait. A háromrészes film nemcsak az egyéni életutak bemutatásával hozza közel a sorstragédiákat, hanem szituációkat teremt, amelyekben az egykori rabok újra találkoznak egymással – egyes esetekben úgy, hogy már több évtized eltelt legutóbbi találkozásuk óta. Különösen megható jelenete a filmnek, amikor két túlélő József Attila verssorait szavalja egymásnak – azokat, amelyeknek felidézésével egymást erősítették a kényszermunkatáborokban.

A filmben szereplő asszonyok egyike Rohr Magdolna volt. Ő 17 évesen került szovjet munkatáborba. Története, amely a mából nézve abszurdnak hat, jól szemlélteti: min múltott egy ember sorsa akkoriban.

Magdolna – Marczin Borbála nevű barátnőjével együtt – 1945-ben megismerkedett két fiatalemberrel: Herczeg Istvánnal és Tiefenbeck Kornéllal. Herczeg és Tiefenbeck felírták noteszükhöz a két lány nevét. Nem sokkal később Herczeg István megpróbált külföldre távozni (a kor szóhasználatával élve: disszidálni), ám ez nem sikerült. A férfit elfogták, és amikor megtalálták a noteszében Magdolna nevét, a szovjet elhárítás kém-történetet koholt. Hamarosan a lányt is letartóztatták. 1946. január 31-én 10 éves, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.

A Gulagra hurcolt Rohr Magdolna és majdani férje, Pintér Károly először Tajsetben, az elosztólágerben találkoztak egymással, majd 1953-ig nem látták egymást. Akkor „Lembergben, a rabkórházban ismét találkoztam a későbbi férjemmel: tüdőbeteg feküdt ott, de a szerelem ugyanott folytatódott, ahol félbeszakadt a szibériai kórházban nyolc évvel azelőtt. Ő előbb érkezett haza. Mivel az én vonatomban késett, két napot várt a Nyugatinál.” Magdolna és Károly mindvégig kitarítottak egymás mellett, ám a Gulag traumája feldolgozhatatlan maradt az asszony számára. „Az egész megrázó volt, a mai napig nem tudom megemészteni, ami történt. Mindig azt kérdezem, miért pont én kerültem oda, amikor semmit nem csináltam.”²¹

És mi történt Rohr Magdolna barátnőjével, Marczin Borbálával?²² Magdolnához hasonlóan őt is a notesz miatt tartóztatták

„Ne fecsegi!” – hirdeti az orosz propaganda-plakát

le – éppen a tizennyolcadik születésnapján. Majd 1946. január 30-án ő is tíz évet kapott.³ Százegy hónap, azaz nyolc év és öt hónap lett belőle, melyet a Gulagon kellett töltenie. Kétségbeesett szülei a Rákosi-titkársághoz fordultak, ahonnan az első helytálló információt – hogy a lány a Gulagon van – 1950-ben kapták meg: „Rákosi elvtárshoz leánya hazahozatala érdekében intézett levelére értesítem, hogy bár a hadifoglyok tömeges hazaszállítása 1948. év végével befejeződött, egyénenként és kisebb csoportokban most is jönnek haza hadifoglyok. Ilyen körülmények között leánya hazatérésével is számolhat, és minden remény megvan arra, hogy rövidesen haza is fog jönni a Szovjetunióból.”⁴

Marczin Borbála az étkezésről az alábbiakat mesélte el: „A nyolc év és öt hónap alatt nem ettem mást, mint árpából, búzából, zabból és kölesből készült ételeket. Húst nem láttam, csak hordóban sózott kicsi halakat kaptam. Sztálin születésnapján adtak egy darabka lazacot.”⁵

Felidézte az embertelen munkakörülményeket is: „A Jenyiszey folyót 203 napig jég borította, ez volt a fő szállítási útvonal. Hónapokon keresztül csákánnyal fejtettük az agyagot. Ha esett az eső, akkor az agyag tiszta ragacs volt, ha fagyott, akkor kőkemény. Talicskával hordtuk a földet a téglagyárhoz, a téglák aztán mentek Norilszk város felépítéséhez.”⁶

Borbála szerencsés volt: erős hite segítségével úrrá lett a legnagyobb nehézségeken is: „Talán az akarat. Meg aztán a Jóisten, a hit, hogy egyszer ennek is vége lesz. A mi családunk nagyon vallásos volt. Sokat imádkoztam, amikor egyedül dolgoztam.”⁷

Férjével hazafelé ismerkedett meg: „Sztálin halála után néhány hónappal, 1953 nyarán indultunk haza, és csak december 3-án érkeztem Magyarországra, az utolsók között. Lembergben hónapokig váraoztunk. Ott ismerkedtem meg a későbbi férjemmel, akinek az volt a bűne, hogy horthysta tiszt volt.”⁸

S hogy mit jelentett számára e tragikus tapasztalat? Borbálát idézem ismét: „A lelkemből nem tudom kiűzni a fájdalmat. Az életemet kettétörte. Rajz szakos tanárnak készültem, és nem lett belőlem semmi. A BHG-ben lettem raktárvezető. Ártatlanul ítélték el. Ezt az sem enyhíti, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága 1978. december 27-én hatálytalanította a 7. harcokocsizó gárdahadserg katonai törvényszékének 1946. január 30-i ítéletét, és az ügyemet bűncselekmény hiányában megszüntette.”⁹

Női dolgozók a Balti-Fehér-tengeri csatorna építésén, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Arról, hogy mit éltek át a nők a Gulagon, sokáig hallgatni kellett. Fényes-Tóth Olga volt az első szerző, aki 1959-ben, külföldön, Münchenben megjelentetett kötetében megírta emlékeit arról, hogyan élte túl a szibériai munkatábor poklát.¹⁰ Majd 1989-ben Kormos Valéria újságíró – *Úgy rejtettük magunkba, mint a szegényt*¹¹ címmel – cikksorozatot közölt a Nők Lapjában olyan magyar asszonyokról, akik megjárták a Gulagot. Ezt követően mintha egy zsilipet nyitottak volna fel: a Gulagra hurcolt asszonyok közül többen is levelet írtak a szerkesztőségnek, és ezekben részletesen beszámoltak kálváriájukról.

„Elszorult szívvel olvastam a riportot, mert én és férjem is részesei voltunk az abban foglaltaknak. Én 17, későbbi férjem 21 éves volt, mikor deportáltak minket. Férjem ott megrokkant. [...] Mindezt azért írom le önnek, mert erről eddig nyilvánosan nem beszélhettünk” (Réti Béláné született Csatlós Gizella, Balkány). – Részlet egy másik levélből: „A mi községünkben, Ondról, 1945. január 23-án szedtek össze minket azzal, hogy Debrecen mellé visznek három hónapi munkára. Három év és Donbász lett belőle. 1947. július 26-án bányaszerencsétlenség ért, a csille térden felül leszakította a bal lábam. 1947 novemberében jöttem haza, a mankóimat a kenyér fejadagomból csináltattam. [...] 1981 májusáig a miskolci postaigazgatóságon dolgoztam. Sokat köszönhetek nekik, amiben lehetett, a segítségemre voltak. Több kérvénnyel fordultam a Kádár-titkársághoz, de mindre elutasító választ kaptam: Magyarországnak nem volt női katonája...” (Várady Edömérné Hódos Jolán Miskolcra).

A fenti idézetekből is kitűnik, hogy a Gulag traumája soha be nem gyógyuló sebeket ejtett. Olyan sebeket, amelyekről nem lehetett beszélni: „Nekem az fáj a legjobban, ha meghalt egy fiatal lány. Amikor megtudtam, hogy jövünk haza, kimentem az árokpártra, ahová őket elkaparták, és megfogadtam, hogy megőrzöm emléküket. Ezt eddig csak magamban tudtam megtenni és azokkal, akik szintén odavoltak, és néha beszélgettünk” (Balák Andrásné, Bodrogszegi).

Kormos Valéria 1990-ben kötetben jelentette meg Gulag-riportjait.¹² Mintegy tíz évvel később újra felkereste visszaemlékezőit, és egy újabb kötetet adott ki. Kiváló munkájának külön erénye, hogy foglalkozik azzal is, hogyan alakult e nehéz sorsú nők életútja a fogságból való hazatérés, majd a rendszerváltás után.¹³ A teljesség igénye nélkül az e témát feldolgozók közül kiemelném Szebeni Ilona és Várdy-Huszár Ágnes írásait.¹⁴ Több, Gulagot megjárt magyar nő visszaemlékezése is megjelent (Léber-Somogyváry Mária, Mészáros Sándorné).¹⁵

Anne Applebaum adatai szerint 18 millió fő raboskodott a Gulagon, a nők sok esetben csak azért, mert „a nép ellenségeinek” feleségei voltak. Applebaum 1942-es adata szerint a foglyok 17%-a volt nő.¹⁶

Sára Sándor *Magyar nők a Gulágon* című háromrészes dokumentumfilmjének adatai szerint 1944 és 1948 között a megszálló Szovjet Hadsereg Katonai Törvényseke a Szovjet Törvénykönyv 58-as paragrafusa alapján mintegy 100 ezer magyar állampolgárt 8-tól 25 évig terjedő, a Gulag lágereiben letöltendő büntetésre ítélte. Közülük 1953-ban, Sztálin halála után mindössze 1500-an, 1955-ben pedig 3000-en kerültek haza.

Stark Tamás kutatásai szerint 600-700 ezer magyar állampolgárt vittek el a Gulagra, köztük 500 ezer katonára, 200 ezer civil volt. Az elhurcoltak körülbelül 6%-a volt nő.¹⁷ „A debreceni hadifogoly-átvevő táborban gyerekszobát is berendeztek a kint született csecsemők számára. A halálos, illetve a 20 évre szóló ítéleteket az 1926-

ban kiadott Dzszerzsinszkij-féle büntetőtörvénykönyv 58. paragrafusa alapján hozták. Így jutott sok ezer magyar a Szovjetunió elleni kémkedés, diverzió, agitáció stb. vádjával a Gulág birodalmába” – állítja Stark Tamás. Megközelítőleg 200 ezer magyar halt meg szovjet kényszermunkatáborokban.

Kormos Valéria 2000-ben újra felkereste azokat a Gulag-túlélőket, akikkel 1989-ben interjú készített. Ezekből a találkozásból született meg *A végtelen foglyai* című kötet.¹⁸

A női visszaemlékezések tanúsága szerint azok a lányok, asszonyok, akik megtetszettek egy szovjet férfinak, kedvező helyzetbe kerülhettek, ha szexuális kapcsolatot létesítettek az illetővel. (De szerencsés esetben még akkor is előnyt élveztek, ha ezt végül nem tették meg.) Az egyik visszaemlékező beszámolt arról, hogy egy tisztnek már a lelegején, a Szovjetunióba való utazáskor megtetszett. A férfi még egy gyűrűt is ajándékozott neki. A lánynak – saját bevallása szerint – imponált a tiszt udvarlása. Ő a későbbiekben is „szívén viselte” a sorsát: amikor tudta, hogy hólapátolás vár a nőkre, konyhai munkát ajánlott fel neki. Ám a lány – barátnője javaslatára – ezt nem fogadta el. Utána be is látta, hogy jobban járt volna, ha a konyhára megy, így a következő alkalommal – amikor betegápolási feladatra hívta – már nem is tiltakozott.

Nők dolgoznak a „Jur-Szor” bányában (Sztálin idején a 29. sz. bánya), amelyet a Gulag foglyai építettek. A bányában 1953-ban fellázdáltak a foglyok, de a szovjet hatóságok brutálisan leverték a felkelést. Vorkuta, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

Ugyanakkor akadt olyan nő is, aki egyértelműen visszautasította egy férfi közeledését, és azután a döntésének nagyon rossz következménye lett: „Egyik napon a magyar származású táborvezető, nagydarab férfi félrehúzott és felajánlotta, ha jobban leszek vele, akkor több ételt kapok és a műhelyben maradhatok, ha ellentmondok, mehetek a föld alá dolgozni. [...] Másnap már nyomták is a kezembe a csákányt.”¹⁹

Benkő Levente szerint Sára Sándor dokumentumfilmje szép példája annak, hogy azok az emberi sorsok, tragédiák, amelyek az írásos források alapján nem elevenednek meg, a túlélőkkel készült interjúk segítségével valóságossá válnak. Benkő idézi a filmből Hasznos Ilona történetét. Ilona azt mondja a filmben: „Gyermekeket vártam. És meg is szültem a gyerekeimet. Először úgy nézett ki, hogy halva született, de a végén mégiscsak megmaradt. Igaz, hogy sárgasága volt, de... egészséges gyerek volt... Szerencsére rengeteg tejem volt, körülbelül két és fél, három liter naponta. Úgyhogy nemcsak a saját gyerekeimet ettettem, hanem... még egy gyereket vállaltam hivatalosan. És ezért hivatalosan mint dada voltam elkönyvelve. Összesen két dada volt a lágerban, pedig volt vagy 500 gyerek. És ezért nem kellett dolgoznom, a saját gyerekeimet gondozhattam egész nap... és még jutott egy harmadikra is, és mire ezt véghezvittem, addigra már nem sok szabadidőm maradt. Javított kosztot kaptam, olyan értelemben, hogy a pótlékot megkaptam a saját gyerekeim után és a másik gyerek után. És ugye, nem kellett nehéz munkán dolgozni, mert ők úgy tekintették, az oroszok, hogy mi foglyok vagyunk, de a gyerekek, azok... szabadok. Szóval ők nem voltak foglyok, a gyerekek, azok szabad orosz állampolgárok voltak, csak az anyák voltak foglyok [...]”²⁰

Volt olyan is, akinek sikerült hazaszökni: az ő történetét Kormos Valéria idézte fel: „Akik előbb szöktek, akadt, aki feladta magát, mert csak körbe-körbe tekergett a nagy pusztaságban. Nekünk végig kellett néznünk a büntetésüket. Le kellett vetközniük pucérra és addig botozták őket, amíg össze nem estek. [...] Máshol földbe ásott bunkerben büntették meg azokat, akik megszöktek: annak betonfala volt, aki szökni próbált és elfogták, oda tették, és vízzel locsolták a testét egészen addig, amíg elevenen meg nem fagyott.”²¹

A végső döntést falubelijének sorsa miatt hozta meg: „A mellettem levő priccsen haldoklott egy falumbeli lány, bizonyos Krakomperger Margit. Épp 17 éves volt. Ez a biztos pusztulás, nem akarom úgy végezni, mint ő. [...] A munkából visszajövet aztán elmaradtam a többiektől.”²² A nagybátyjával és egy falubeli fiúval keltek útra. „Éjszaka egy kisebb folyóhoz érkeztünk, ott volt egy idős halászsamber. Kézzelel-lábbal magyaráztunk, hogy vigyen át a másik partra minket. Megtette. [...] A csillagok állásából és a holdból tájékozódunk. [...] Elérkeztünk egy vasútállomáshoz, bemásztunk egy olyan vagonba, amely csak félig volt szénnel. [...] Akkor jöttek a szemet kilapátolni. Akik ránk nyitottak, azok sem voltak tútlápláltak, de tőlünk egyenesen megrémültek.”²³ Az odesszai gyűjtőtáborba kerültek. Az unokatestvére beajánlotta egy szabóságra, ott dolgoztak. Nem tudták róluk, honnan érkeztek, nem voltak szigorú felügyelet alatt, így az első adandó alkalommal megszöktek.

A hazatérés után sem volt egyszerű az élet. A szerencsésebbek férjhez mentek, könnyebb volt az élet összekapaszkodva, a terheket megosztva, de az átélt trauma akkor is kísértette őket: „Amint kicsit felerősödünk, megtartottuk az esküvőt. A páromnak akkor elmeséltem, és azt mondtam, ne beszéljünk erről soha többet, felejtsek el, mintha nem is történt volna ez meg soha életemben. Felejteni akartam, de belül nem ment. [...] Azt sem hittük, hogy nekünk valaha gyerekeink lesznek. Aztán éltünk, igyekeztünk, hogy belül elmosódjanak a dolgok.”²⁴

Aki nem talált életre szóló társra, annak nehéz sors jutott osztályrészül: „magánéleti küszködés, talpraállítás a válás után, albérlet a kisgyerekekkel, három műszak a fodrászüzletben.”²⁵ „Hajnali fél ötkor kelt, hogy beérjen az üzletbe. Gyorsan megfőzte a reggelit, az ebédet, majd az összekészített adagot átvitte a szomszéd néniének, aki a távollétében vigyázott a kisfiára. Noha fizetett a felügyeletért, mindig aggódott, rendben van-e minden. Szorongva igyekezett haza, hogy otthon szeretetével, dédelgetésével kipótolja az »ellopott« órákat.”²⁶ Évtizedek múlva, legnagyobb büszkesége az volt, hogy egyetemista unokája az ő történetéből tartott előadást, arról, mit élt át a Gulagon: „a társai döbbsen, némán hallgatták”.²⁷

1 *Elrabolt ifjúság, avagy egy serdülő lány a Gulagon*, Magyar Nemzet, 2001. január 8. http://mno.hu/migr_1834/elrabolt-ifjusak-avagy-egy-serdulo-lany-a-gulagon-840793

2 Sabján Ferencné (volt vitéz Horváth Sándorné)

3 Az asszony, aki túlélte Sztálin halálát. <http://mno.hu/riport/az-asszony-aki-tulelte-sztalin-halalat-1066107>. Utolsó letöltés: 2016. október 13.

4 Benedek Jenő levele, Népjóléti Minisztérium, 1950. július 5.

5 Az asszony, aki túlélte Sztálin halálát. <http://mno.hu/riport/az-asszony-aki-tulelte-sztalin-halalat-1066107>. Utolsó letöltés: 2016. október 16.

6 Uo.

7 Uo.

8 Uo.

9 Uo.

10 FÉNYES-TÓTH OLGA: *Nők a szovjet börtönében*, Mikes Kelemen Kör, München, 1959, 208.

11 KORMOS Valéria: *Úgy rejtettük magunkba, mint a szegyet*, Nők Lapja, 1989. július 15.

12 KORMOS Valéria – VÁRHELYI András: *Emberrablás orosz módra*, Kelenföld/Magyar Nők Lapja, Budapest, 1990, 127.

13 KORMOS Valéria: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2001, 122.

14 *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*, szerk. SZEBENI Ilona, Piremon, Debrecen, 1992, 357; VÁRDY-HUSZÁR Ágnes: *Magyar nők kényszermunkatáborokban. 1944–1949*, Valóság, 2002/11; VÁRDY Béla – VÁRDY-HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a Gulag rabszolgatáboráiban*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2007, 362.

15 LÉBER-SOMOGYVÁRY Mária – SOMOGYVÁRY Vilmos: *Ahol én voltam, ott nem voltak hősök – Női gulag – szovjet hadifogság*, Auktor Kiadó, Budapest, 2003, 123; MÉSZÁROS Sándorné: *Elrabolt éveim a Gulágon*, Kráter Műhely Egyesület. Pomáz, 2005, 128H. ÖRKÉNYI Ilona: *A tarcali káplán sírhantja*.

16 APPLEBAUM, Anne: *Gulág 1–2*, Európa kiadó, Budapest, 2005.

17 STARK Tamás: *Magyar nők a Gulágon*, História, 1993/3. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-03/ch04.html> Utolsó letöltés: 2016. augusztus 24.

18 KORMOS: *A végtelen...*, i. m.

19 Uo., 8.

20 BENKŐ Levente: *Amiről a levéltári iratkilométerek nem beszélnek*, Művelődés, Kolozsvár, 2013/10. <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1462>. Utolsó letöltés: 2016. március 25.

21 KORMOS: *A végtelen...*, i. m., 33.

22 Uo., 19–20.

23 Csatlós Gizella visszaemlékezése. Uo., 20.

24 Uo., 55.

25 Uo., 11.

26 Uo.

27 Kürti Sándorné visszaemlékezése. Uo., 12.

Egy dokumentumkönyv háttértörténetéből

DOBOZI ESZTER

Napok óta holtak hangját hallgatom. Hallgatom régről ismert szavaikat. Mert 1989-ben minden egyes szót, minden egyes mondatot, töredékeset vagy teljeset, amelyet kimondtak, többször is átszűrtem magamon, míg a sokszor lepörgetett, meg-megállított magnókazettáimról írott szöveggé változtattam a vallomásokat.

Fülelek most is a nyelvjárási sajátosságokra, ahogyan 1988-ban, 1989-ben is, amikor először beszélgettem ezekkel a szavaikban, hangjukban megörökített asszonyokkal, férfiakkal. Vajon jól hallottam-e akkor, amit most is hallok? Vajon képes-e az írott szöveg valamennyire is követni az élő szó ízeit, s úgy, hogy a nem e tájon élő olvasó is értse, mit mondanak az 1945 januárjában elhurcoltak. De korántsem csupán az ízek, az é helyén ejtett í-k és az utolérhetetlen diftongusok foglalkoztattak engem akkor, hanem az, hogy abból a kevert tájnyelvi hangzásból és szókincsből, amelyet a Tokaj közeli faluban, Tiszaladányban rögzítettem, megalkotható-e az a nyelv, amelyen hitelesen megszólaltatható a téma. Nem új irodalmi nyelvvel kísérleteztem, mint annyian az idő tájt vagy már korábban is (szlengesítve, argósítva a szépirodalmat és ezzel együtt mára a köznyelvet is). De nem is valamifajta új népiesség „feltalálójaként” akartam megjelenni a nyolcvanas évek végi – kilencvenes évek eleji irodalmi sajtóban. A közlés tárgya kiáltott akkor új, más nyelvhasználatért. Ami történt, s ahogyan történt, arról – úgy véltem – nem lehet azon a nyelven beszélni, amely azoké, akik a hallgatást, az emlékezés elfojtását rájuk kényszerítették az elhurcoltakra. Mert majdhogynem egy álló életem át kibeszélhetetlen maradt, hogy Magyarországról nemcsak

A Szalehard-Igarka vasútvonal – az ún. „Halott Út” – fagy által deformált vágányai. Szalehard külső része, 1991 (Fotó: Tomasz Kizny)

Egy elhagyott tábor maradványai az ún. „Halott Úton” (Salekhard–Igarka vasútvonalon), a Jenyiszej folyó nyugati régiójában, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

a hadifogságba esett katonákat, hanem a polgári lakosságot is százezreivel szállították el kényszermunkára keletre – marhavagonokba zárva – a megszálló szovjet erők. (Stark Tamás, a téma egyik kutatója 600-700 ezer deportáltat feltételez, egyharmadukról gondolja, hogy a civil lakosságból származott.)¹ Egy másik történész, Bognár Zalán 300 ezerre becsüli az elhurcolt civilek számát.)² A legtöbb helyről németeket, német származásúnak vélt embereket. Mint más visszaemlékezésekben olvashatjuk, sokszor elég volt az is, ha valaki vagy az édesanyja németes hangzású nevet viselt. Voltak azonban színmagyar lakossággal rendelkező települések is, ahonnan agyonlövésel fenyegetőzve fogták be azokat a fiatal férfiakat, tizenéves fiúkat, akik még nem kerültek frontszolgálatra, de nagy számban asszonyokat, tizenéves lányokat is. Ilyen település volt például Tiszaladány.

1988-at írtunk, amikor egy idős házaspár a tokaji író táborból érkezett látogatók közül kiszemelve megszólított engem. Valami nagyon fontosat szeretnének a tudomra adni, legyenek másnap a vendégük, mert egy egész napra való mondanivalójuk volna számomra, mondták. Ekkor tőlük, Sajtos Lászlótól és feleségétől értesültem először a tiszaladányiak kálváriájáról. Nem is volt

szinte olyan család a faluban, amelyiket ne érintett volna ez a fájdalmas történet. Néhány hónap múlva, s ekkor már 1989 tavaszán jártunk, több ízben is látogatója voltam a falunak, hogy a még élő elhurcoltaktól minél többet megtudjak a begyűjtés, a marhavagonokban való huszonnégy napig tartó utazás körülményeiről, a lágerbeli viszonyokról, a kényszermunkáról. Arról is foglaltam alkothattam általuk, hogy esetük nem egyedi volt, a környék sok településén esett meg ugyanez. Rövidesen az akkor frissen szerzett olvasmányélményeimből is megvilágosulhatott előttem, hogy az országnak nem ez volt az egyetlen tájéka, ahonnan a megszálló hadsereg nem katonaviselt embereket fogott be és szállított el. Szaporodtak a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején ugyanis az oral history, az „elbeszél történelem” műfajában publikált írások, kutatási anyagok például a német anyanyelvű lakosság hasonló történeteiből, a kárpátaljai férfiak szolyvai gyűjtőtáborának pokláról, olyan esetekről, amelyek szerint 1945-ben az országban – véletlenszerűen is – bárhol bárkivel előfordulhatott, hogy egyszer csak egy keletre elindított fogolyzállítmányban találta magát. A begyűjtést és a szállítást megszervezőknek ugyanis fölöttébb fontos szempontnak számított, hogy a keret-

számot teljesítsék, a kényszermunkára összeszedett emberszállítmányban legyen a létszám. Stark Tamástól újbán azt is megtudhatjuk, hogy a magyar fővárosból és környékéről is több tízezer civilt hurcoltak el az 1944 decemberétől 1945 tavaszáig tartó időszakban. A foglyokat az utcáról szedték össze, de sokszor a házakból is.³

Az első vallomástevőkkel Sajtos Lászlóék közvetítésével kerültem kapcsolatba, akik aztán szinte kézzől kézre adtak, hogy további túlélőkkel is találkozhatnék. A beszélgetések olykor éjszakába nyúltek. A kérdéseimre válaszolók között olyan is akadt, aki szállást adott, hogy a munkám folyamatosan végezhessem. Autóm akkoriban még nem lévén, vonattal és autóbusszal jutottam el a riportok helyszínére a lakóhelyemtől számítva négyszeri átszállással. Nagy segítségemre volt tehát, hogy ott aludhattam, ahol épp rám esteledett. A visszafelé kémlődő adatgyűjtőben most felmerül a kérdés, vajon miért éppen 1988-ban érik meg a tiszaladányiakban, hogy napvilágra hozzák háborús sérelmeiket. A tokaji író tábor tagjai minden évben megfordultak Tiszaladányban. Korábban is bármikor bárki mást is megszólíthattak volna mondanójukkal. Ekkor viszont már túl vagyunk az új pártok megalakulásán, a régi pártok újraszerveződésén,

a tüntetéseken. Addigra, amikor 1989 tavaszán a túlélők magnómra mondják vallomásaikat, Pozsgay Imre január 28-án már bejelentette, hogy 1956 nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt. Március 22-én pedig megkezdte működését az Ellenzéki Kerekasztal. A változások tehát nem csak a politikai életben, hanem a vidék egyszerű emberének a lelkében is érlelődtek. Volt, akiből az évtizedekig titokban tartott fájdalmak szinte gejzíryszerűen törtek fel, volt, aki elutasított, mondván, ami megtörtént, azon már úgysem lehet változtatni, volt, aki nem engedte bekapcsolni a magnót, amikor mégis csak beszélni kezdett. Tudok olyan férfiról, aki saját lányának sem mondta el soha, hogy ő is odavolt a szovjet lágerben. A szűk családi körön kívül én voltam az első, akinek beszélni mertek e sokat szenvedett emberek. Rendszerint el is érzékenyültek a megélevenedő emlékek nyomán. Nem egyszer együtt sírtunk. Beszélő és kérdező.

Az idők folyamán megszelídült indulataik akkor csaptak magasba, amikor azt a számukra megválaszolhatatlan kérdést boncolgatták, miért vitték el éppen őket, hiszen semmi bűnük nem volt, amit felróhattak volna ellenük. (Ma már ismerhetjük a választ Bognár Zalán tanulmányából, aki a járási főszolgabíró főispánnak szóló jelentéséből idéz:

„január hó 23-án megjelent Tiszatardos községben az orosz titkosszolgálat egy hadnagya, 10-12 főnyi legénységgel, behívatta magához a tiszatardosi, tiszaladányi, csobaji és báji községi bírakat, akiknek elrendelte, hogy 24-én hajnali 2 óráig állítsák össze a 16-65 éves egyének névjegyzékét és azt hozzá terjesszék fel.”⁴) Adatközlőim azonban minden kínjuk és bánatuk ellenére is megőrizték józanságukat. A szomorú események átélőjeként és visszaemlékezőként egyaránt. Sosem és egyikük tudatában sem mosódott össze a gyilkos rendszerrel szembeni ellenérzésük az egyszeri és egyedi orosz emberről alkotott véleményükkel. Szinte mindegyikük be tudott számolni jó érzésű helybéli munkatársokról, olyan lágeren kívüli környékbeliokról, akik sajnálattal tekintettek a munkatáborok népére, olyanokról, akik megpróbáltak segíteni is rajtuk.

Bognár Zalán szerint az elhurcoltaknak 30-40%-a meghalt – vagy út közben, vagy a lágerben, a bányamunka viszontagságos körülményei között. Értekezésében olvashatjuk, van olyan település, ahonnan a foglyok 60%-a veszett oda. A tiszaladányi visszaemlékezők viszont azt állapíthatták meg, hogy közülük maradtak oda a legkevesebben. S erre kétféle magyarázatot alkottak maguknak: már idehaza is hozzászoktak a kétkezi munkához, s jó erőben kerültek fogságba. Voltak erőtartalékaik. De nem csak fizikai értelemben. Hívó emberek lévén, az úton is, odakinn is rendszeresen imádkoztak. Amikor épp nem dolgoztak, összegyűltek, zsolnároztak, Bibliát olvastak. Volt, aki verset írt, volt, aki naplót.

Feldolgozva az elbeszélte történeteket, meglepetéssel, bár nem indok nélkül, fedezhettem fel, hogy a tiszaladányiakkal elmondottak és az Alekszandr Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című regényéből megismert körülmények között mennyi a hasonlóság. (Éppen 1989-ben járunk, amikor az író könyvének második kiadásával találkozhat a magyar olvasóközönség!) Miközben a mi kényszermunkára elhurcoltjaink európai területen, pontosabban a Donyec-medencében, a GUPVI lágereiben voltak elszállásolva, azonközben Szolzsenyicin hőse elítéltként a GULAG ázsiai lágerének foglya. Az egyik legfeltűnőbb jelenség itt is, ott is: ahhoz, hogy a foglyok életben maradhassanak, rákényszerülnek a lopásra. Az egyik ladányi vallomástevő asszony így emlékezik: „a zsebben mindenki vitt a bányából egy darab szenet... Százhatvan személy, amit vitt a zsebbe, reggelig csak kitért.”

Mind a szálláson, mind a munkában nyomorúságos viszonyok uralkodtak. Kezdetben a fából eszkábált fekhelyeken, a pusztaszéknél aludtak, akinek megmaradt a kabátja azzal, akinek nem, a lágerben kapott munkásruhával takarózott (a saját holmit ugyanis több helyen elvették tőlük a megérkezés után). A bányában kezdetleges eszközökkel, kézi erővel, sokszor félkőnyékre ereszkedve fejtették a szenet a férfiak, a nők a szénrel teli csilléket tolták. A legkegyetlenebb – elmondásuk szerint – az éhség és a hideg volt. Az alultápláltságtól és a nehéz munkától sokan legyengültek, könnyen megbetegedtek. Kellő egészségügyi ellátás híján csak csodával határos módon tudtak meggyógyulni. Akinek nem sikerült fölérősödni, meghalt. A halottakat egy gödörbe gyűjtötték, mésszel leöntötték. Az otthon maradtak és az elhurcoltak nem tudtak egymásról semmit. Üzenni, levelet küldeni nem volt módjukban.

A huszonhét éves felvételekről holtak hangját hallgatom. Akikkel 1988-89-ben találkoztam, azok közül már senki sem él – tudom meg a település mostani lelkészétől, Görög Mariannától. Tőle értesülök arról is, hogy 2016 novemberében avatták föl Tiszaladány elhurcoltjainak emléktábláját egy pályázati támogatásnak köszönhetően. A mérhetetlen szenvedésük napvilágra kerülésétől számított huszonhetedik évben.

Foglyok otthagyott cipői a néhai „Központi tábor” mellett a Bluzdascij patak völgyében. A Butugicsag-hegység vonulata Uszty-Omlug település közelében, Magadantól 270 kilométerre északra, Kolima, 1995 (Fotó: Tomasz Kizny)

1 STARK Tamás: *Hadifogság és malenkij robot a Szovjetunióban*, História, 2006/5.

2 BOGNÁR Zalán: *Malenkij robot avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944-45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra* = „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955, szerk. BOGNÁR Zalán, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009.

3 Elhangzott 2012. február 7-én a Történettudományi Intézetben tartott előadásában.

4 BOGNÁR Zalán: *i. m.*

Hercegekútiak kényszermunkán a Szovjetunióban

NAÁR JÁNOS

Trautsondorf község 1750-ben, Mária Terézia uralkodása idején létesült. Alapítói Schwarzwald vidékéről meghívott sváb-alemann telepések voltak, akik a jobb sors reményében indultak el új hazájukba, Sárospatak mellé, Tokaj-Hegyaljának e festői szépségű részére, az elkobzott Rákóczi-birtokra, Johann Wilhelm Trautson osztrák herceg uradalmába. 1905-ben törvényi kényszer hatására magyarosították a település nevét Hercegekútra.

A páratlan szívóssággal, kitartással, életerővel, állhatatossággal, bizonyítási vágygal felvértezett elődök szokásaikban és hagyományaikban számtalan megőrzésre méltó értéket hagytak örökül számunkra, melyek generációról generációra megmaradtak. Ezek közül a vallásosságot kell kiemelnünk, és ilyen volt a német tájnyelv használata is, annak ellenére, hogy a trianoni békediktátum után néhány évvel már tiltották, sőt büntették is az iskolai használatát. Ennek ellenére az 1941. évi népszámláláskor a falu 1123 lakójából 855-ről jegyezték fel, hogy az anyanyelvén kívül beszél még német nyelven is, vagyis a közösség német nyelvi azonosságát továbbra is megmaradt.

Az 1942-ben kezdődő tömeges katonai behívások következtében a családok egyre gyakrabban kísérték a sárospataki állomásra, és búcsúztatták a hadba vonuló férfiakat. A háború még

a távoli frontokon dúlt, de az 1943. év már komoly megpróbáltatásokkal teli időszaka volt a falunknak. Szinte hetente érkeztek a keleti frontról a szomorú hírek a férjről vagy a fiúkról, hogy megsebesültek, eltűntek vagy elesetek. A Don-kanyarban vívott harcokban a hercegekúti frontszolgálatos katonák közül kilencen estek áldozatul.

1944 elejétől a fiatalok, majd a középkorúak sorra kapták a behívót a katonai szolgálatra. A háború a templomunk harangjait sem kímélte. 1944. május 9-én a meglévő háromból két harangot hadi célokra rekviráltak. 1944 őszén katonai alakulatok érkeztek a falunkba. Szeptembertől német, majd októbertől már különböző magyar alakulatok is állomásoztak itt. Ekkor már a 16–21 éves korosztályból, a katonai előképzésben részt vett leventék között is folyt a toborzás. November utolsó napjaiban három tüzérvég alakította ki állásait az alvégen, s ezek ágyútüzét viszonzta az ellenség.

November 23-án bombatámadás érte a falut, hét halálos áldozatot követelve. A német alakulatok még ezen a napon elhagyták a falut, az itt elszállásolt magyar egységek közül az utolsók december 15-én távoztak. A román csapatok másnap Sárospatakról harcok nélkül bevonultak. Bár Hercegekút megszállása december 16-án ellenállás nélkül történt, ennek elle-

nére azok, akik ezt átélték, nem szívesen emlékeznek rá.

Négy nap múlva, 20-án szovjet katonák váltották fel a románokat, de nem szállásoltak be. A katonai csapat parancsnoka magához rendelte a bírót és a jegyzőt, őket feltétlen engedelmességre és együttműködésre szólította fel. A rendelkezések között volt a termények, állatok, élelmiszerek hadi célokra történő beszolgáltatása, valamint a megadott korosztályba tartozó munkaképes lakosság összeírása.

A front tehát gyorsan átvonult, és úgy tűnt, hogy ezzel véget érnek a helyben élő emberek megpróbáltatásai. Alig múlt el két hét, és 1945. január 2-án a hercegkúti emberek ismét szomorú napra ébredtek. Kora hajnalra orosz katonák vontak élő kordont a falu köré. Ezzel községünkben is megkezdődött a szovjet hadsereg 1944. december 22-i 0060. számú hírhedt frontparancsának végrehajtása, amely a kollektív felelősség elve alapján elrendelte a német származású munkaképes személyek mozgósítását újjáépítési munkákra a hátsországi területeken. A falunkat megszálló katonák a kisbíróval kidoboltatták, hogy minden 1915 és 1926 között született nő, valamint 1900 és 1927 között született férfi 8 órára jelenjen meg az iskolában. Ott összeírták a megjelenteket, és egy – a bíró és a jegyző által összeállított – listán ellenőrizték, hogy eljöttek-e mindazok, akik a meghatározott korosztályba tartoznak. Az orosz tiszt elmondta, hogy újjáépítési közmunkán kell részt venniük. Tájékoztatása alapján úgy tudták, hogy többségük Debrecenben, egy gyufagyárban fog dolgozni. Ezután valamennyien hazatérhettek, de a legszigorúbb büntetés terhe mellett parancsba adták, hogy déli 12 órára mindenki gyülekezzen az iskolában, három napra való ételmezt, meleg ruhát, két pár használható lábbelit, három garnitúra fehérneműt, ágyneműt és evőeszközt tartalmazó csomaggal. Kilátásba helyezték, hogy azoknak, akik nem teljesítik a mozgósítási parancsot, a családját is kiirtják. A frontról hazatért férfiak tudták, hogy ezt komolyan is gondolják. E lelki terror mellett fizikai kényszert is alkalmaztak.

Az emberek, miután búcsút vettek a családtagoktól, összegyűltek az iskolában, és délután két óra körül elindultak az emberpróbáló hidegben gyalogosan, négyes sorokba rendezett alakzatban Sárospatakra. Kinn álltak az utcán az itthon maradó idősek és gyerekek. Mindenki sírt és zokogott. A csomagokat hat lovas szekéren vitték utánuk helybéli idősebb férfiak. Éjszakára a katonai laktanyában elszállásolták a csoportot, majd reggel folytatták a vonulást az országúton Tokaj felé haladva, ahol az éjszakát töltötték. Az internáltakat mindvégig fegyveres lovasok terelték és őrizték, mint a barmokat, s ha úgy tetszett nekik, használták a többágú szíjostorukat is. Harmadnap tovább gyalogoltak Nyíregyházára, majd Nyírbátor következett, ahol egy iskolában szállásolták el őket. Azok számára, akik korábban elhitték, ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nem a debreceni gyufagyárba viszik őket. Vagyis az orosz tiszt a jól bevált hazugsággal aljas módon becsapta őket.

Bevagonírozás

Január 6-án Szaniszlóra (románul Sanislău), a gyűjtőhelyre érkeztek. Azért itt gyülekeztek a különböző elhurcolt csoportok, mert eddig javították ki a háború alatt sérült vasúti pályát a Szovjetunió irányából. Az ide vezető út alatt nyolc személynek sikerült megszökni, de a katonák a hiányt út közben elfogottakkal pótolták. Itt január 10-én a nyílt vágányon álló marhavagonokba vezényelték a csoportot, és berakták a poggyászt is. A szekerek és a fogatosok innen hazaindulhattak, egy fő kivételével, akit végül besoroltak az elhurcoltak közé. A hercegkúti csoport létszáma összesen 136 fő volt, 47 nő és 89 férfi alkotta. Az emberek számára a vagonokban háromszintes deszkapriccseket alakítottak ki, ez volt a fekhely. Ezen ültek nappal szinte mindvégig törökülésben. Tisztálkodási lehetőséget nem biztosítottak. A WC-t a padlóba vágott lyuk helyettesítette. Az út kezdetén még az otthonról hozott ételmezt ették. A szállítás későbbi szakaszában a foglyok naponta csak egyszer kaptak enni, főleg száraz kenyert és valamilyen levest. Sokszor gyötörte őket a szomjúság, mert vizet ritkán kaptak.

A vonat Szaniszlóról Nagyvárad, Kolozsvár és Brassó érintésével haladt Foksány (Focșani) hírhedt gyűjtőtáboráig. Három-négy napos várakozás után széles nyomtávú vágányokon álló szovjet vagonokba parancsolták a csoportot. A vagonok ajtaját itt lezárták, és ezt követően a foglyokat egészen a célállomásra érkezésükig egyszer sem engedték ki. Foksányból Iași felé haladva a szerelvény a Pruton át hagyta el Romániát, majd a moldáviai Kisinyovot érintve haladt keleti irányba. Az út sokáig tartott, mert folyton meg-megálltak, ekkor a szerelvényüket félreállították, előnyt adva a frontra igyekvő vonatoknak. Ahogy távolodtak az ismeretlen messzeségbe, az elhurcoltak hangulata egyre rosszabb lett. A vagon deszkái közötti résen háború sújtotta településeket, romos vasútállomásokat, néha cirill betűs feliratokat láttak, de pontosan senki sem tudta, hogy hol járnak, csupán annyit érzékeltek, hogy keleti irányba haladnak. Valakitől aztán megtudták, miután hosszasan végigdüböngött egy hídon a vonatuk, hogy a Dnyeper folyón keltek át. Ekkor járhattak Dnyepropetrovszknál, mintegy 200 km-rel a végál-

lomás előtt. Sztalino környékén a sok-sok meddőhányó láttán és a szén szagát érezve már sejtették, hogy egy bányavidékre érkeztek és szénbányában kell majd dolgozniuk.

A kerülőkkel együtt mintegy 1800 km után, január 25-én a kimerítő utazás végén érkeztek a Donbász (Donyec-medence) területére, Katik város vasútállomására. Innen a hercegkútiak egy csoportban gyalogosan, fegyveres őrök kíséretében elindultak a 10 km-re keletre lévő Csisztyakovo¹ (Чистяково) város irányába. Sztalino megye területén a háború vége felé a szovjet hatóságok négy különleges munkaszázlóját (rövidítve ORB) hoztak létre, különböző táborokban elhelyezett alegységekkel. Megérkezve Csisztyakovoba, a város mozijába terelték az internáltakat, és itt 2-3 nap alatt beosztották, hogy ki melyik táborba kerül.

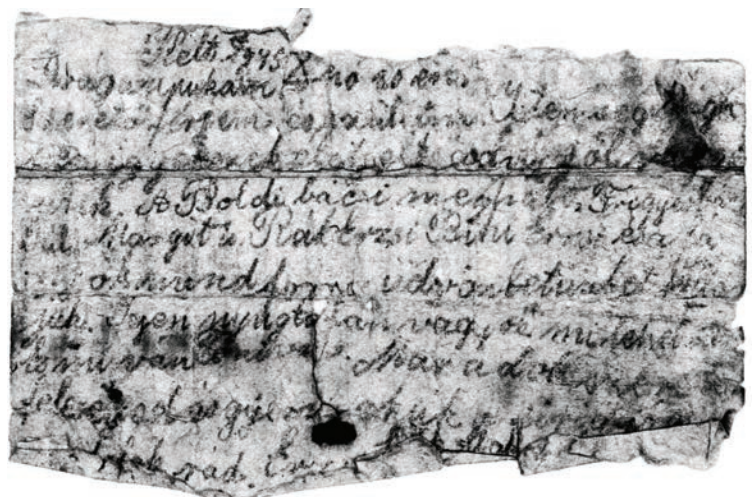
A hercegkútiak többségét a megérkezés után három lágerben – az 5., a 21. és 27.-ben – helyezték el. Egy-egy táborba 2-300 főt szállásoltak be. A hercegkúti lányok sorstársai között erdélyi szászok és svábok is voltak, akiket Temesvárról, Bakóvárról (Temes megye), Tasnádról és Mezőpetriből (Szatmár megye) hurcoltak el. A lágerek az 1038. ORB-hoz tartoztak és Csisztyakovo környékén, egykori katonai laktanyákban létesültek. Ezek az épületek lepusztult állapotban várták az internáltakat, akiknek az első feladata ezek helyreállítása, lakhatóvá tétele volt. A táborokat szögesdrót vette körül, és az elhurcoltakat jó ideig fegyveres őrök vigyázták és kísérték. A hercegkúti nőket a 21. lágerbe osztották, majd 1946 júniusában a csoport felét áthelyezték a 27. lágerbe, a férfiak pedig a 27., az 5. és a 43. lágerbe kerültek. A lágerek számozása megegyezett annak a bányának a számával, amelyet kiszolgáltak. Az elhurcoltak feladata volt a német megszállás előtt berobbantott bejáratú szénbányák üzemképes állapotba hozása, majd az üzemszerű termelés. Ezt a munkát helyi bányászok irányításával az internáltak, hadifoglyok és az ott élő polgári személyek (elsősorban nők) végezték. Az internáltak többségének a munkahelye tehát a bánya volt. Másokat szakismeretük alapján asztalosműhelyben, építkezéseken, vagy akik tartós bányamunkára nem voltak

alkalmasak – elsősorban a nők közül többüket –, kolhozban foglalkoztatták.

Embertelen körülmények között dolgoztak. A vágatokban a megrepedt kőzetből csöpögött vagy ömlött a nyakukba, a lábuk alatt pedig folyt a víz. Térdelve vagy féloldalasan fekve kellett lapátolniuk a szénen, s aki nem termelte ki az előírt mennyiséget, nem kapta meg a kenyérfejadagját sem. A brigádok addig nem jöhettek fel a bányából, amíg nem teljesítették az előírt normát. Emiatt volt olyan eset is, hogy három napig nem jutottak a felszínre.

Az elemi munkavédelmi feltételeket sem biztosították számukra, ezért gyakoriak voltak a balesetek, több esetben halálos áldozatokkal. A föld alatt végzett munkából többnyire vízesen, izzadtan mentek fel a felszínre. Télen a nedves ruhájuk gyakran megfagyott rajtuk, amíg elgyalogoltak az esetenként 4-5 km-re lévő lágerig.

Az élelmezésük nagyon szegényes volt. Ebédre általában levest (káposzta, uborka, zöldparadicsom, csalán, laboda, répalevél – kevés olajjal, korpával), kását, ritkábban sózott halat

A levelet egy hadifogoly cipőtalpba rejtve hozta haza 1945 végén

Magyar Népióléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltsége Debrecen

1573/1949. szám. Sorszám.....

Igazolvány
hadifogsághoz hazatért részére.

A hazatért neve: *Csanád János*

Anyja neve: *Füldes Teréz* állampolgársága: *magyar*

Születési helye: *Herceghut* 1920 szül. év, hónap, nap: *mare. 8.*

Családi állapota: *nőtlen* foglalkozása: *férfi*

Elhagyott hazai lakóhelye: *Herceghut*

Nevezett, aki mint *katon* – *kisegítő munkaszolgálatos* – levante – *polgári személy** hadifogságban volt *Herceghut* utca szám alatti lakóhelyére útbain 1949. évi hó-án.

MEGJEGYZÉS: A hazatért külön díjmentes utazási igazolványt kapott, ezért ez az igazolvány utazásra nem jogosít.

*) A meg nem felelő rész törlendő.

Fővárosi Nyomda Rt.

kaptak. A reggeli és a vacsora tea volt. A napi kenyéradagjuk a beosztástól függően változott: a bányásznak 1,2 kg, a belső csillésnek és saroglyásnak 1 kg, a felső csillésnek 0,8 kg, a külső válogatónak és kolhozban dolgozónak 0,6 kg volt. Ez az otthonihoz semmiben sem hasonlító sötétbarna, téglaformájú, csirizes, pelyvát is tartalmazó nehéz kenyér volt.

Az otthoniakkal semmilyen kapcsolatot nem tarthattak. Megengedték ugyan, hogy a lágerlakók levelet írjanak, ezeket át is vették tőlük, de két és fél évig nem továbbították. Megsemmisítették őket. Egy-egy levelet azonban hazatérő hadifoglyokkal vagy sorstársakkal sikerült eljuttatni szeretteikhez. A lágerparancsnokság felügyeletével lágerfotók is készültek az elegáns ruhaneműkbe öltöztetett elhurcoltakról, amelyek azt a hamis illúziót keltették, hogy kifogástalan körülmények között élnek napjaikat.

Az embertelen munkától és a nagyon gyenge élelmezéstől legyengült, munkaképtelen internáltakat igyekeztek hazairányítani. Az első csoport 1946. március 25-én érkezett haza, és ők hozták az első hírt az elhurcoltakról. Még három csoport indult az 1946-os és 1947-es évben. Helyükbe a háborúból hazatért szovjet katonák és polgári személyek léptek. A jobb erőben lévőket ott tartották mindaddig, amíg bírták a munkát, egészen 1949 végéig, a különleges munkaszászólaljak megszüntetéséig. Az utolsó 14 fő 1949. október 20-án érkezett haza. Az elhurcoltakat személyszállító vagonokban, körülbelül egy hét alatt hozták haza Kolomeán, majd Kárpátján keresztül, Máramaroszigetét érintve Debrecenbe, ahol a Hadifogoly Átvevő Bizottság regisztrálta adataikat.

Az elhurcoltak közül az egyoldalú és minimális táplálkozás miatt leromlott egészségi állapot, az alapvető higiéniai

feltételeket sem biztosító életkörülmények és a túlfeszített munka következtében többen meghaltak. Különböző fertőző betegségek jelentek meg. Az első időszakban különösen a tetvek által terjesztett kiütéses tifusz és a hastífusz volt gyakori, de előfordult malária és vérhas is. Az elhunytak hozzátartozóit hivatalosan senki sem értesítette. A halálhírt általában valamelyik hazatért túlélő közölte az áldozat családjával.

A hercegkúti csoportból tizenötön már nem érthették meg a szabadulás örömteli napját, többé már nem térhettek haza. Hasonló sorsa lett – egy másik lágerben – a hercegkúti születésű dr. Stumpf Mátyás tokaji plébánosnak is. Az áldozatok közül ketten 19 évesek voltak, hárman a huszas, hatan a harmincas éveikben jártak, öten 40-45 év közöttiek voltak. A halottakat azok temették el, akik éppen éjszakai munkában dolgoztak. A temetésen is csak ők vehettek részt, és ők mondtak imát a megholt lelke üdvéért. Pap nem végzett szertartást. Többségük, vagy talán mindegyikük ma jeltelen sírban nyugszik valamelyik munkatábor melletti temetőben.

A szerencsésebbek, akik elszenvettedék és kibírták a megpróbáltatásokat, legyengülve, betegen, el nem múló sebekkel a lelkükben hazatérhettek, de egy életen át hordozták, hordozzák magukban a fájdalmat. Mert hallgatásra ítéltettek. Amikor hazai földre érkeztek, a hatalom megfenyegette, és némaságra kényszerítette őket. Az idegen országba hurcolásról, az elszenvettedett fájdalmaikról, sérelmeikről, megpróbáltatásaikról évtizedeken keresztül csak szűk családi körben beszélhettek. Ők, a túlélők is áldozatok. Számukra az elhurcolás és a fogság évtizedek elmúltával is gyötrő emlék. Ma is fájdalommal, könnyes szemmel emlékeznek vissza a borzalmakra.

1 A bányaváros nevét 1964-ben megváltoztatták, ezért a mai térképeken Thorez (Торез) néven szerepel.

A túlélés művészete

Galgóczy Árpád emlékirat-sorozatának első kötetéről

SZMESKÓ GÁBOR

A költő-műfordító Galgóczy Árpád Lermontov-, Puskin- és Blok-fordításai miatt vált ismertté, emellett számos 18–19–20. századi orosz, illetve ukrán költő, író művét ültette át magyar nyelvre. Paradox módon élete talán legkegyetlenebb éveinek – mintegy 13 éves szovjetuniói „kirándulásának” – köszönheti, hogy kiválóan megtanult oroszul. 1947-től 1954-ig különböző munkatáborok lakója volt. Azért „csak” 7 évig, mert Sztálin halála után Hruscsov fokozatosan felszámolta a lágereket. 1954-ben a hazatérés kilátástalansága miatt a Szovjetunióban maradt, munkát vállalt (tűzoltóként csapatott lett), majd 1955/56-ban elvett egy lágertől szabadult lengyel nőt – két gyermekük született távol a hazától

Kényszermunka a Balti–Fehér-tengeri csatorna építésén, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

–, s csak 1960-ban tudtak a megfelelő papírok megszerzésével visszatérni Magyarországra. E szűk húsz év történetének lenyomatát közvetíti háromkötetes emlékirat-sorozata: *A túlélés művészete* (2007), a *Fények a vaksötétben* (2008) és *Az alagút vége* (2009), jelen tanulmányban az első kötet kerül elemzésre, bemutatásra.

A túlélés művészete Galgóczy „Gulag-élményének” első három évét mutatja be. A szerző két diaktársával Mátészalkán 1945-ben (17 évesen) fegyveres szervezkedésbe kezdett a Vörös Hadsereg ellen. Csoportjukat hamarosan elfogták, s többszöri letartóztatás után fejenként 20 év kényszermunkára ítélték

őket. Ezt követően „ha földrajzilag nem is, de »ideológiailag« nyílegyenes út vezetett Budapesten, Sopronkőhidán és Lembergen keresztül a Gulágba”.¹ 1948 elején érkeztek a cseljabszki lágertáborba, ahol barátjával, Tóth Lászlóval (Lalival, akivel együtt szervezkedtek ’45-ben) hamar rádöbbsentek a tábor életlenségére. A lágertábor gyengélkedője számított a legkényelmesebb helynek, ezért kivizsgálásra jelentkeztek, ahol higyányos lázmérőjük rázásával olyan testhőmérsékletet tudtak „előállítani”, mely elég volt ahhoz, hogy befeküdjhessenek a kórházba. Itt sem érezték magukat biztonságban, ezért esténként a kórház mellékhelyiségének jeges falához nyomták a hátukat, s az így „megszerzett” tbc-gyanús lázzal, valamint a főorvos szimpátiája

miatt továbbjutottak a Központi Kórházba, ahol a környező lágertáborok súlyosabb betegeit gyűjtötték össze. Itt Lali közbenjárására remek kapcsolatot alakítottak ki a röntgenorvossal, aki ennek megfelelő utasításokkal látta el a főorvosnőt – helyzetük így tűrhető volt. Egy váratlan fordulattal Galgóczyék kikerültek a kórházból, aminek az oka a politikai foglyok Szibériába hurcolásának előkészítése volt. A munkatáborban – ahoza átmenetileg kerültek – Galgóczynak megfagyott a lába, de így is vagonba tették, hogy társaival borzalmas körülmények között szállítsák Karabászig. Innen Szpászkra gyalog kellett menniük, eközben búrán² támadt rájuk, mely eltörölte az őrző-őrzött szembenállását, hogy a túlélni akarók csoportjában olvassza egybe őket. Szpászkon Galgóczy és Lali kórházba kerültek. Miután Galgóczy felépült (a nagylábujjáról lefagyott hús visszánőtt), kikerült a kórházból, ahol nem kellett munkába állni, mert fény derült rajtehetségére, s először csak az egyszerű rabok, majd a barakkfőnök, de később a táborba zárt „rablók” (maf-fiózó) portrérajzolója, s így kivételezettje lett. Nem elhanyagolható, hogy Galgóczy ebben a politikai elítélteket gyűjtő táborban találkozott Oszvald Plebejszkijjal (becenevén Vájljával), aki bevezette az orosz irodalmi nyelv és az orosz költészet rejtelmeibe, s aki végül is elindította azon az úton, hogy műfordító legyen.

A szövegben többnyire egyes szám első személyű elbeszélővel találkozunk, aki lineáris előrehaladásában a résztvevő szemzőgéből látatja a történéseket. Ezen kívül megjelenik ennek az elbeszélőnek egy későbbi tudatállapota, aki ebből a visszatekintő perspektívából elemzi, értelmezi az eseményeket. Más kereteken belül ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy Galgóczy többnyire lineáris történetvezetéssel él, de – talán bizonyos po-

étikai eszközök hiánya miatt – több helyen alkalmazza a megírás pozíciójának szemszögét (retrospekció).

A történettel kapcsolatban a befogadóban nagy valószínűséggel megfogalmazódik egy olyan (reflektált vagy reflektálatlan) előzetes elvárás, mely a munkatáborok borzalmait átélő általános európai tudat szerves részeként artikulálódott, nevezetesen az, hogy a szövegnek a borzalmak elbeszélését kell bemutatnia. Ez az elvárás azonban megdőlni látszik a szövegben, mivel az nem az embertelen állapotokra koncentrálnak, hanem *A túlélés művészetét* mutatja be. Talán nem könnyű megtalálnunk az okát annak, hogy ez miért alakulhatott így. Galgóczy visszafogottsága ugyanúgy oka lehet, mint a történések távolsága, melynek köszönhetően a túlélés ténye és az ahhoz vezető út sokkal erősebben kidomborodott, mint az adott pillanat elviselhetetlensége. Nyilvánvalóan számot kell vetnünk az elhallgatás esetleges jelenlétével is. Ahogy például a Tömörkény-novellák parasztjainak nincs nyelve a kilátástalanság, a mélyszegénység kifejezésére, úgy Galgóczy sem képes a megpróbáltatások megjelentetésére. Az erre irányuló próbálkozások egysíkúsága, ritkasága hívja fel a figyelmet az elbeszélhetetlenségre.

S való igaz, nehéz kérdés elé kerül egy regényíró, amikor dehumanizáló eseménysorozatot kell ábrázolnia. *A túlélés művészetének* olvasása első benyomásra talán eltávolítja a befogadót – valóban csalások, és „bratyizások” történetéről kell olvasnunk, de felvetődik a kérdés, hogy vajon mennyiben különbözik a szpáski láger mikrotársadalma az azt körülvevő világ struktúráitól. Ezen kívül még számtalan probléma kiragadható a regénytérből. Egyet még mindenképpen meg kell említenünk: az Ember és az emberi akarás drámai találkozását. Nem új problémáról van szó, azonban minden olyan tapasztalat, amely az embert elembertelelti, újra és újra megrázza az európai gondolkodót. A szövegben is megtaláljuk azokat az elemeket, melyek azt sugallják, hogy a gondolat, az eszme az ember ösztönös élni akarása, vagy következő lépcsőfokon a létminimum fölé törése, s végül a kényelmesebb élet akarása után kap csak szerepet. Ez annak a tapasztalata, hogy az ember inkább biológiai, mint erkölcsi lény.

Fontos megjegyezni, hogy ez nem Galgóczy méltatása, hanem egy általános tapasztalat megjelenése a szövegvilágban. Olyan megállapítás, mely Galgóczy művében nem igazán tematizálódik reflektált, nyílt módon – annál inkább a hadifogoly sorsot bemutató Örkény István *Lágerek népe* című művében: „A kezdet kezdetén, az »őskorban«, mikor a létért harcolt, nem érzett semmit a világon. Élni akart. Élni annyi, mint önzőnek lenni. Magányos volt. Sötétség és kemény burok vette körül, s ő oly egyedül volt benne, mint egy mogyoró.

Még irigységet sem ismert. Ha éhes volt, és másnál kenyéret látott, észre sem vette, hogy a kenyér másé, csak azt látta, hogy kenyér. Kenyér, amit el kell lopni, és meg kell enni.²³

Örkény írása jó lehetőséget ad arra, hogy megvilágítsuk Galgóczy művét. *A Lágerek népe* a történések irodalmi, művészi szintre emelésén keresztül kívánja a befogadót elvezetni a tragédia megpillantásához. Ezzel szemben Galgóczy szövege nem művészi igényű memoár, kevésbé irodalom, sokkal inkább kordokumentum, szikár önéletírás. Érdekes eltérés mutatkozik a történetek

megírásával, a valóság ábrázolásával kapcsolatban. Örkény már a mű előszavában is reflektál a medialitás problematikájára: egy megtörtént eseménysornak kell szöveggé válóként realizálódnia, mely nyilvánvalóan nehézségeket vet fel. A szöveg–valóság–igazság fogalomhármass viszonyát kell értelmezni. Ehhez járul hozzá az objektivitás problematikája. Ennek persze vannak mankói, például források beemelése a szövegbe, de így is beleütközünk abba a nehézségbe, hogy egy elbeszélő nézőpontjával találkozunk, ami kizárja a teljes objektivitás lehetőségét, szükségszerűen az egyéni rendezőelv önkényébe süllyed. Ezzel szemben Galgóczy nem vet fel hasonló jellegű problémákat, az eseményeket egyszerűen megtörténtnek tekinti, amellyel azt az írói gesztust követi, amely szerint valóság, igazság és megírás között nincs különbség. Véleményem szerint ebből az eltérésből adódnak a művek eltérő prózapoétikai megoldásai.

A szöveget gazdagító megoldásnak tekinthető az elbeszélőnek az a törekvése, hogy nem pusztán saját történetének előadására összpontosít, hanem más sorsok láttatását is igyekszik bevonni az elbeszélés folyamába. Így novellaszerű betétekként jelennek meg olyan – mellékszereplők által előadott – történetek, melyek tovább szélesítik a szövegből kiolvasható Gulag-tapasztalatot. Érdekes aspektusa ezeknek a rövid történeteknek, hogy Galgóczy sokkal nyíltabban képes ábrázolni a bennük megjelenő emberi szenvedést.

Galgóczy könyvét tehát nem prózapoétikai szempontok teszik súlyossá, nem is a megjelenő (vagy éppen a meg nem jelenő) borzalom. Talán legfontosabb közölnivalója, hogy az elszendődőkkel megtörténtek az események, nem uralták azokat. Láttak, gondolkoztak, terveztek és reméltek. Nem sematikus figurákról olvashatunk, hanem hétköznapi, hús-vér emberekről. S bő

Tábori kórház a Balti–Fehér-tengeri csatorna építésénél, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

fél évszázaddal a Gulag borzalmi után ez az egyik első lépés a megemlékezés során: ezek az események megtörténtek, az iszonyat, amiről annyi emberi sors tud mesélni, valóság volt. Tehát Galgóczy szövege sok tekintetben egyedülálló abban az óriási szövegüniverzumban, melynek célja a Gulag táborok történetének teljessé tétele, az események feldolgozása.

1 GALGÓCZY Árpád: *A túlélés művészet*, Bp., Valo-Art, 2007, 8.

2 Észak- és Belső-Ázsiában fújó viharos téli szél, mely igen hideg levegőt és havat hoz magával.

3 ÖRKÉNY István: *Lágerek népe, Emlékezők*, Bp., Palatinus, 2011, 15.

Foglyok Vaygach Szigetén, az „OGPU” (Állami Politikai Igazgatóság) Vaygach expedíciója, 1930–1936 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

”

„Reggel hat órakor volt az ébresztő, amit néha már alig vártunk, hiszen az éjszaka nagy részét végigvacogtuk, mivel egyelőre sem matracunk, sem takarónk nem volt [...]. Hamarosan meg is kaptuk egész napi kenyérfejadagunkat – egy alig hatvandeckás, öklömnyi dagasztmányt –, a levesnek nevezett, rendszerint poshadt-rohadt káposztalevet, és hét órakor már brigádonként sorakoztunk a kapunál, majd ötösével, többszöri számlálás után kivonultunk a szögesdrót kerítésen kívülre. Itt [...] az őrsparancsnok fellépett a pulpitusára, és elhangzott az a fenyegető szöveg, amely a Gulág minden lágérében ugyanaz volt, és amelyet a lágerek népe reggeli imának becézett:

– Rabok, figyelem! Menet szigorúan ötös sorokban, kezeket hátratéve; beszélgetni, dohányozni, idegen tárgyakat felvenni, elmaradozni, sorból sorba átlépni szigorúan tilos. Ha valaki az oszlopból jobbra vagy balra kilép, az őrség figyelmeztetés nélkül lelövi. Világos?”

■ (Galgóczy Árpád: *A túlélés művészete*, részlet, Bp., Valo-Art, 2007, 11.)

„Túl akartuk élni a poklot”

Olofsson Placid bencés szerzetes vallomása a Gulagról

Jóisten olyan változatos életet adott nekem, hogy elég szórakoztatóan mesélhetek róla. 1939-ben szenteltek pappá. Egy évig Györszentivánban kápláncodtam, onnan hívtak be táborigyelmeztető szolgálatra, tartalékos főhadnagyként. Tizenegy hónapig szolgáltam a komáromi hadikórházban. Utána a bencések soproni, majd pápai gimnáziumában tanítottam. A világháború lezárása után előljáróim abba a budapesti gimnáziumba helyeztek át, ahol a diákéveimet töltöttem. Részt vettem az akkori politikai választási küzdelmekben, ezért a baloldali újságok sajtóhadjáratot indítottak ellenem. A főpát úgy döntött, Pannonhalmára hív, mert ott kevésbé leszek szem előtt. 1946 júniusában letartóztattak, és az Andrássy út 60.-ba szállítottak. Tehát én is ott kezdtem a

börtönéveimet a mostani Terror Házában; néhány évvel ezelőtt meg is néztem az egykori cellámat. Hamisítás van benne, mert a kiállítás kedvéért beraktak egy rongyos szalmazsákot. Amikor én ott voltam, nem volt benne rongyos szalmazsák: a földön kellett feküdni, sőt, éjjel kihallgatások voltak, nappal pedig nem volt szabad pihenni. Három lépés oda, három vissza. Akkor tanultam meg azt, hogy meg kell becsülni a szentolvasót.

Heteken keresztül vallattak, de nem tudtak velem mit kezdeni, ezért átpasszoltak a szovjet hadbírószákhoz. Bezzeg ők mindjárt tudták, mit kell csinálni... Tíz év szabadságvesztést szabtak ki rám, a szovjet büntetőtörvénykönyv 58. paragrafusának 2., 8. és 11. pontja alapján. Fogalmam sem volt, mik azok a pontok. De abban a helyzetben ez nem is volt olyan

Cink- és ólombányában dolgozó foglyok, Vaygach Sziget, az „OGPU” (Állami Politikai Igazgatóság) Vaygach expedíciója, 1930-1936 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

érdekes. Azt a tíz évet becsülettel letöltöttem a Gulagon. Ez kimondottan a politikai foglyoknak szánt szovjet találmány volt. Ezzel a névvel szokták illetni: Gulag szigetcsoport, de persze ezt a szót odakint sohasem hallottam, mert ezt Európa nyugati részén találták ki. A Gulag betűszó, orosz szavak kezdőbetűiből, jelentése: a politikai foglyok büntetőtáborainak főparancsnoksága. Én Moszkvától körülbelül kilencszáz kilométerre keletre voltam, még az Uralon innen, és tőlünk nagyjából kétezer kilométerre, a Jeges-tengernél is voltak hasonló lágerek.

Amikor elfogtak, teljesen érthetetlen volt számomra, hogy fiatal pápi életem miért kezdődik így. Az volt a problémám, hogy nem a főapát tartóztatott le. Ha a főapát tette volna, akkor az az Úristen akaratára. De engem Péter Gáborék tartóztatott le. Hát akkor mi a Jóisten akaratára? Ma már mindent értek. Az Úristennek egészen különleges akaratára volt velem: kellett a foglyok közé egy magamfajta lelki szakmunkás, hogy tartsa a foglyokban a lelket. Nekem ez volt a hivatásom. Amikor ezt megértettem, az egész átfordult bennem, ezért nekem sokkal könnyebb volt az a tíz év, mint a többieknek, ugyanis én tudtam, miért vagyok ott.

A tíz év alatt felállítottuk a túlélés négy szabályát, és ez tartott minket életben. Túl akartuk élni a poklot. Nem voltam hős, nem voltam vértanú, csak egyszerű emberke voltam. Az első szabály: A szenvedést nem szabad dramatizálni. Attól csak gyengébb leszek, márpedig a szenvedés elviseléséhez minden energiámra szükségem van. A táborban ezt úgy csináltuk, hogy senkit sem engedtünk panaszkodni. Ha valaki mégis belekezdett, akkor az első félmondatnál leállítottuk, és azt kértük, inkább beszéljen a szakmájáról. A tíz év alatt annyi szakmát kitanultam, hogy az csak na! A méhészetet, a pulykatenyésztést, a szőlészetet, a bányászatot, a könyvkötészetet, a kutyafülét, mert mindig a szakmájáról beszélgettünk a panaszkodót. 1952-ben együtt raboskodtam a moszkvai Statisztikai Intézet igazgatójával, aki azt mondta, hogy 1951-ben a Szovjetunióban három és félmillió politikai fogoly volt, összesen tizenhatezer lágerben. De hát a rengeteg rab nem pusztult el mind, közülük ezren, százezren túléltek! Akkor én sem vagyok silányabb! Ezt kellett mondogatnunk, ez mozgósította bennünk az erőt a túléléshez. Ez a szabály ma sem rossz, mert manapság is nagyon szeretünk panaszkodni. Akinek Mercedes típusú kocsija van, az reggeltől estig panaszkodik, ha egy forinttal drágul a benzin...

A második szabály: Keresni kell az élet apró örömeit. Nem volt könnyű megtanulnunk abban a nyomorúságban, hogy az életnek vannak apró örömei. Mégis észre kell venni őket, mert ez az élet művészete. Például mínusz húsz fokban kivittek minket erdőt irtani. Minket örökké motoztak: a kék parolis belső örök megmotoztak, majd átadtak a piros parolis külső öröknek, akik megint megmotoztak. Szét kellett tárnunk a pufajkákat, és megtapogattak, hogy van-e a hónunk alatt sugárhajtású repülő vagy atombomba. De ha a katona elfelejtette levenni a vattasapkámat, micsoda öröm volt! Hiszen amíg átvizsgálta volna, addig én megfázhattam volna. Hát ez is egy öröm, és észre kellett venni.

Akkoriban zajlott a helsinki olimpia. Annak a mintájára mi is olimpiát rendeztünk az öröm észrevételére. Összeálltunk hatan-nyolcan reggel, azzal a céllal, hogy aznap lesni fogjuk, milyen apró örömök érnek. Este, ha a káposztalevest meg a zabkását megettük, összejöttünk, és aki több aznapi örömet tudott felsorolni, az lett a Jani, a győztes. Aztán a második fordulóban összeengedtük a győzteseket, a harmadik fordulóban pedig a második kör győzteseit. Hát Istenkém, tíz év alatt volt rá idő... A harmadik forduló győztese lett az olimpiai bajnok. Egyszer

volt egy olyan olimpiai bajnokunk, aki tizenhét napi örömet sorolt föl. A végén azt mondta: „Gyerekek, én ma nem értem rá szenvedni, mert örökké lesnem kellett az apró örömeit, és örökké mondogatnom kellett magamban, hogy este föl tudjam mondani.” Tényleg nem könnyű tizenhét tételt fejben tartani. Ugyanakkor megtapasztaltuk, hogy a rabságban élesebb lett az emlékezőtehetségünk. Ehhez biztosan az is hozzájárult, hogy éveken keresztül alig-alig, csak lopva láttunk betűt. Felértékelődött számunkra a szó varázsa, a költészet jelentősége.

Esténként gyakran játszottunk szóláncosat, és olyan hosszú szóláncokat tudtunk felmondani, hogy mai fej

jemmel egészen hihetetlennek tartom. Verseket is szavaltunk egymásnak, mindenki azt, amit tudott, és az elhangzottakból sokat megtanultunk.

A politikai foglyoknak van egy szakmai ártalmuk: mindig ártatlanok. Mindannyiunkban az munkált, hogy engem, az ártatlant ezek a géppisztolyos gazemberek tönkre akarnak tenni. Együtt raboskodtam nyilas tömeggyilkosokkal is, és ők is ártatlannak érezték magukat, mert ők fanatizmusból gyilkoltak. Ez ma is így van, meg lehet kérdezni: aki politikai fogoly, az tökéletesen ártatlan. Én egyszer sem mondtam, hogy ártatlan vagyok. Engem azért ítélték el, mert antibolsevista propagandát folytattam. Hát naná, hogy folytattam! Nem rózsacsokorral vártam a szovjet tankokat, hát édes jó Istenkém! Én nem vagyok ártatlan, engem igazságosan ítélték el. Hanem az ártatlanságunkkal abban a helyzetben semmire sem jutottunk. Ott volt a négy őrtorony a golyószórával meg a katonával: félre kellett tenni azt a fogalompárt, hogy „ártatlan” és „gazember”, és át kellett állni arra, hogy „kicsi, gyenge” – „nagy, erős”. Azt mondogattam a fogolytársaimnak: mi sem szoktunk a talpunk alá nézni, ha az erdőben megyünk, hogy eltiprunk-e véletlenül egy hangyát, mert az olyan picike. Bennünket a hadbíróóság elítélte. Akkor mi mekkorák voltunk? Aprócska senkik voltunk! Nem azt mondom, hogy az igazság mércéje a géppisztoly, erről szó sincs, de akkor ők voltak a hatalmasok, az erősek, mi pedig a kis kukacok, a kis senkik. Eltiportak bennünket, és ezt tudomásul kellett vennünk, méltatlankodás vagy harag nélkül.

Most jön a harmadik szabály: Nekem ebben az élethelyzetben kell megmutatnom, hogy hangyaként igenis emberibb vagyok, különb, mint a géppisztolyos örök. Ez mozgósítja az energiát. Már is megvilágítom egy példával. Erdőirtó lágerkörzet voltunk, harminchat lágerben ötvenkétezer fogoly élt ott. Működött egy bútorgyár, oda szállították a fát, és én is ott dolgoztam hetven-egynéhány társammal. 1955 szeptemberében berendelték minket a parancsnokságra. Elénk tettek egy papírt, hogy ez a mi repatriálásunk, alá kell írni. Hazaküldenek. Nem ugrottunk a plafonig, mert a tíz esztendő alatt megtanultuk, hogy a Szovjetunió sokat ígérget, aztán úgysem tartja meg. Megismételték: másnapról már nem kell dolgoznunk. Akkor nyílt az ajtó, és mérhetetlen káromkodással bejött a bútorgyár igazgatója, egy szabad szovjet ember. Azt ordította, hogy amennyiben ez a hetven ember az utolsó öt munkanapot nem dolgozza le, akkor nem teljesül a harmadik negyed terve, és lóttak a prémiumának. Akkor összebeszéltünk, odaléptünk az igazgató elé, és mondtuk, hogy mi, magyar foglyok megmentjük az ő prémiumát: önként elmegyünk dolgozni hat napra. Földbe gyökerezett a lába, mert a Szovjetunió történetében olyan még nem volt, hogy egy rab akarja kiségiteni a nagyurat. Számunkra az volt a lényeg, hogy erősödjék az önbecsülésünk.

„A politikai foglyoknak van egy szakmai ártalmuk: mindig ártatlanok.”

Azt a feltételt szabtuk, hogy éjszaka nem dolgozunk, csak nappal, és ugyanazt a fizetést kapjuk, amit a szabadok, és abból nem vonhatják le a világítás, a koszt, a fűtés költségét. Ugyanis mi már tudtuk: ha egy rubelt adnak, abból kilencvenkilenc kopéjkát levonnak. És tisztességesen ledolgoztuk azt a hat napot. Ez apróságnak tűnik, mégis rengeteget jelentett az önbecsülésünknek. Tíz esztendőn keresztül bárki tét nélkül meggyalázhatott minket, és most megmutattuk, hogy mégis különbek vagyunk, egyenes gerincű emberek.

A negyedik szabály úgy szól: Akinek van hová kapaszkodnia, annak könnyebb elviselnie a szenvedést. A hívő foglyoknak volt hová kapaszkodniuk: a Jóistenbe, és ezért könnyebben elviselték a szenvedést. Hozzáfüztük még azt is, hogy Ő, a hatalmas Isten, szintén akarja, hogy túléljük a poklot, és ez nagyon vigaszteli, erősítő gondolat volt. A Jóisten persze időről időre küldött jeleket, amelyekből éreztük, hogy fontosak vagyunk számára. 1953-ban, még Sztálin halála előtt történt, hogy érkezett a Jeges-tenger mellől egy rabszállítmány. A foglyok között volt egy fiatalember, egy Kalocsa melletti faluból elhurcolt henteslegény. Amikor megtudta, hogy pap vagyok, adott nekem egy könyvszerűséget, amelynek fedőlapja és hátlapja nem volt.

Elmondta a különös tárgy történetét. Valami rossz fát tett a tűzre, ezért büntetésül három nap sötétzárkát kapott – a lágerben ez volt a büntetés: vagy három, vagy tizennégy nap sötétzárka. Az egy picike épület volt fenyőgerendából. Kívülről be volt vakolva, de belülről nem. Ez a henteslegény egy idő után elkezdte tapogatni a falat a sötétben. A fenyőgerendák között egyszerre megakadt valamiben a keze. Nem látta, mi az, de rögtön a gatyakorcába süllyesztette, hiszen egy tisztességes rab, ha talál valamit, azt ellopja. Máig nem értem, hogyan tudta azt onnan kihozni a harmadik nap után, hiszen állandóan motoztak minket. És hogyan tudta a Jeges-tengertől több ezer kilométeren keresztül a mi lágerünkig hozni? A vonaton is többször megmotozták őket. Ezt egyszerűen nem értem. Aztán megnéztem azt a valamit: egy 1930-as kiadású, egypengős Újszövetség volt, Máté evangéliumának első sorától a Jelenések könyve utolsó soráig. Elmondhatatlan, mit jelentett ez nekünk: akkor már kilenc éve nem láttunk magyar betűt. Nem volt ott hívő vagy nem hívő, protestáns vagy katolikus. Ívekre szedtük és szétszöttük, és titokban olvastuk. Minden nap földbe kellett ásnunk, vagy a szalmazsákba kellett dugnunk. Tíznaponként cseréltük egymás között az íveket. Ez csodálatos volt.

¹ Oloffson Placid bencés szerzetes (1916–2017) tíz éven keresztül volt a Gulag foglya. Egy hosszabb, 2012-ben felvett beszélgetésből – korábbi interjúkat is felhasználva (pl. JEL 2003/2) – Zsille Gábor jegyezte le Placid atya emlékeit a szovjetunióbeli fogságáról.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építésén dolgozó foglyok, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

„Kátorzsnaja rabóta”

Mikluskó Lajos, élt 86 évet¹

SOLTÉSZ MÁRTON

„Ami vót, az vót. Nem szabad ezt senkinek elbeszélni.”

■ (M. Lajos)²

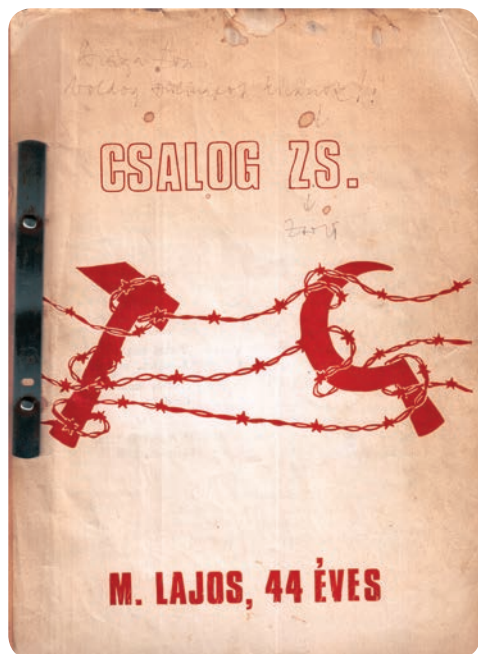
Hogy mikor s miként lett Csalog Zsolt régészből Csalog Zsolt író, nehéz volna pontosan megmondani. Tudjuk, hogy a régészet szakot csupán apja, Csalog József (1908–1978), a neolitikum jeles szakértőjének kedvéért választja – igazi, mély kötődése e tárgyközpontú diszciplínához nincsen. Azt is tudjuk, hogy a kollégákkal, a szakfolyóiratok szerkesztőivel folytatott meddő huzavonákba, a vidéki élet sivárságába, eseménytelenségébe mind jobban belékeseredő fiatalember a hatvanas évek derekán már Ghánába is elmenne muzeológusnak, csak hogy munkahelyétől, a szolnoki Damjanich Múzeumtól szabadulhasson. Túl van már ekkor vagy három tucat néprajzi és régészeti tárgyú tudományos és ismeretterjesztő előadáson és publikáción, mégis be kell látnia: a tudomány szigorú „erkölcstelensége” nem neki való. Az önfeladás, a meghunyászkodás, a betagozódás émelyítő kényszerei csakis indulatot válthatnak ki öntörvényű személyiségéből.

És lám: épp e kilátástalan helyzetben, 1965 nyarán, egy tiszafüredi átátáson ismerkedik meg Mikluskó (Mester) Lajossal (1922–2008),³ később világszerte ismertté váló, négy nyelvre lefordított kisregénye, az *M. Lajos, 42 éves* „adatközlőjével”. E találkozás egyszerre megrendítő és meghatározó az útját kereső fiatalember számára, hiszen a negyvenhárom esztendő robotosnak nem mindennapi sors jutott osztályrészéül. Mint közkatoná, 1943 áprilisában, Dora (Дора) és Deljatin (Делятин) környékén, Ivano-Frankivszk (Івано-Франківськ) vidékén (a mai Ukrajna területén) esett hadifogságba, majd egy besúgónak, a regényben György Péterként emlegetett fogolytársának „köszönhetően” hetvenöt partizán meggyilkolását kellett hosszas kínvallatás után magára vállalnia. Kijevben tartott tárgyalásán előbb halálra, majd – „kegyelemből” – húsz év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték; így jutott

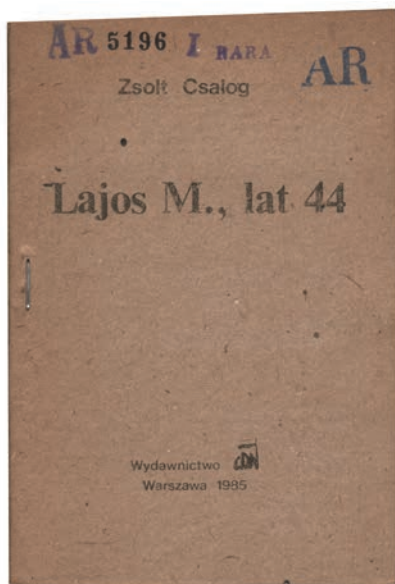
végül Krasznojarszkon át Novaja Zemlja (Новая Земля – „Új Föld”) lágerszigetére. Sztálin halála után bő két esztendővel, a vérengzésbe torkolló lágerláadások után, 1955 októberében térhetett vissza először Magyarországra, de ekkor is csupán azért, hogy előbb Nyíregyházán, majd Jászberényben folytassa börtönbüntetését. 1956 tavaszán elvben szabadlábra helyezték, de még évtizedekig rendőri megfigyelés alatt állt, noha semmit sem követett el mindabból, amivel vádolták.⁴

Bár a történetekről „hatóságilag tilos” volt beszélnie, az ex-hadifogoly egy szép napon mégiscsak megnyílt az egyszerű emberek iránti rokonszenvéről ismert Csalog előtt. Szekeres László (alias „Sziklai Barna”) 1983-as, a kisregény egyik szamizdat kiadása kapcsán született jelentését idézve: „M. Lajos a hosszúra

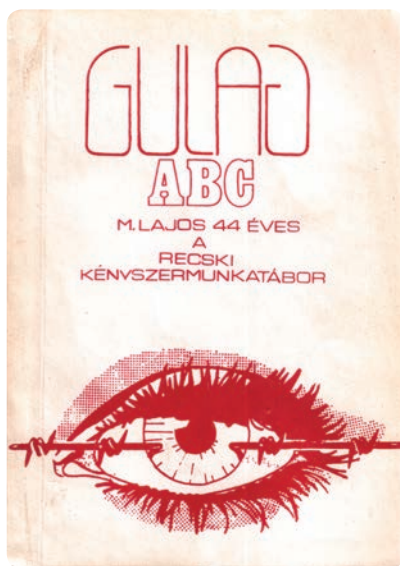
nyúlt cigarettaszünetekben mesélte el élete történetét – feltehetőleg magnóra – a szerzőnek, aki nyilvánvaló szovjetellenes beállítottsággal – »tette közzé« – ebben a könyvatos kiadványban. A »művön« erősen érződik Szolzsenyicin hatása.”⁵ Szekeres mindössze két – első ránézésre lényegtelennek tűnő – „apróságban” tévedett: egyrészt Csalog nem magnóval (azaz nem adatközlővel, „csupán” modellel) dolgozott, másrészt (amint ezt az ukrán kiadás kapcsán maga is hangsúlyozta),⁶ a portré kimunkálásakor nem Szolzsenyicin írásait tekintette mintának. Sőt! Minthogy a mű 1965-ben született, semmilyen releváns világirodalmi minta sem lebeghetett a szeme előtt – a legkevésbé Szolzsenyiciné, akinek 1962-es Gyenyiszovics-regényét (*Один день Івана Денисовича*) a ’63-as Nagyvilágbéli közlés dacára még nem ismerte, s akinek háromkötetes, átfogó Gulag-történetét (*Архипелаг ГУЛАГ*, 1973–1975) majd csak egy évtizeddel később vehetik kezükbe az orosz nyelven olvasók.⁷ A szöveg megszületésének körülményeiről elsőként egy 1989-es, Tiszai Lajosnak adott interjúban vallott az ekkor már befutott írónak számító Csalog. Elmondta, hogy szó sem volt magnetofonról (mint régésznek, nem is állt rendelkezésére ilyen eszköz), s hogy alkalmi beszélgetőpartnere még azt sem engedélyezte, hogy följegyzéseket készítsen. „Megpróbáltam jegyzetelni, de olyankor rögtön abbahagyta. Memoriter alapján írtam. Nappal megtanultam a mondatait, este felmondtam magamnak, mint kisdíák a leckét, s leírtam.”⁸ „[A]z *M. Lajos, 42 éves* című könyvem még magnó nélkül csináltam – hangsúlyozta később Kovács Dezsőnek is. – Nem is lehetett volna másképp, mert meg volt rémülve az illető, ha észrevette, hogy lejegyzem, amit mesél.”⁹

A mű egyik nyolcvanas évekbeli szamizdat kiadása az író özvegyének, dr. Bognár Évának (1952–2014) dedikálva

A mű lengyel samizdat kiadása (1985)

A Gulag ABC című samizdat kiadvány (1986)

Szekeres tévedéseinek magyarázata persze egyszerű: nem ismerte a kisregény kalandos sorsát.¹⁰ Miután a szovjet fogságról szóló, hátborzongató kegyetlenségektől hemzsező,¹¹ nyelvét és formáját tekintve egyaránt meghökkentő szöveg elkészült, a kézirat kézről kézre járt; sőt Csalog többször, többeknek föl is olvasta. Bár az olvasói-hallgatói reakciók zöme egyértelműen elutasító volt, hiszen senki nem hitte el, hogy mindaz, amit Lajos bácsi előad, bárhol a világon megtörténhetett, a különös kisregény híre így is gyorsan terjedt. Csalog tisztában volt vele, hogy munkája (főként annak szóbeli terjesztése, kéziratossá tételése) egyben politikai tett is, amennyiben kimeríti „a szocialista államrend megdöntésére irányuló kísérlet” kategóriáját. Így amikor feleségével közös belgiumi útjuk miatt egy nap két sötét ruhás férfi az ásatásról egyenest a szolnoki rendőrkapitányságra kísérte, meg volt győződve róla, hogy az M. Lajos-portré miatt zaklatják.

Ám ezúttal rosszul számított. A Gulag-történet nem került szóba a rendőrségen (egészen másról volt ott szó!),¹² sőt, a szöveg még az ifjú novellista első, *Tavasza minden rendben lesz* (1971) című kötetének kéziratossá tételébe is bekerülhetett. Végül persze – amint azt az író felesége, Pócs Éva előre megjósolta –, kivetették a kéziratból. Így a szovjet lágerekről szóló első (a Lengyel József-féle *Eléjétől végig*,¹³ ezt a mozaikszerű nagybeszélést követő) magyar kisregény csupán 1977-ben, a Kenedi János szerkesztette, *Profil* című ös-szamizdatban jelenhetett meg,¹⁴ majd különböző önálló stencilkiadások¹⁵ után a Sztáray Zoltánnal közös *Gulag ABC*-ben, amely szintén illegális kiadvány volt.¹⁶ (A szöveg sorsát híven tükrözi, hogy samizdatváltozatai rendre *M. Lajos, 44 éves* címmel kerültek „forgalomba”; Csalog ugyanis – az első nyomtatott megjelenés örömeitől elkapva – hozzácsiszolgatta hősének korát a múlt időhöz.)

A ma is hozzáférhető első legális (angol–magyar két-nyelvű) kiadás 1989-ben látott napvilágot a Maecenas Kiadó gondozásában. Ám ekkorra a samizdatokból már sokan ismerhették M. Lajos történetét, s nem csupán itthon, de a fordításoknak köszönhetően külföldön (Lengyelországban,¹⁷ Ukrajnában¹⁸ és Franciaországban)¹⁹ is. Igazán kár, hogy ami a rendszerváltás előtt néhány évvel még országos szenzáció lett volna, a tény, hogy a kisregény modellje, Mikluszko Lajos váratlanul előkerült, s Jávor István az íróval közösen dokumentumfilmet forgatott róla,²⁰ végül is elsikkadt a ’89 körüli információdömpingben.

A portré fonopoétikai jellegzetességeiről, az életmű narratív genezisében betöltött fundamentális szerepéről

Csalog Zsolt című könyvemben bőségesen szóltam – nem ismételném meg az ott leírtakat.²¹ Egy-két érdekességgel, akkor kevésbé exponált szemponttal, azóta előkerült adattal azonban mégiscsak szolgálhatok. Korábban nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget az adatközlő személyazonosságának elhomályosítását szolgáló, a hős monológját egy fiktív történet keretébe ágyazó szerzői betéteknek. Csupán később, Pócs Évával beszélgetve jutott eszembe, megkérdem, vajon kikre utal a portrét záró levélben az író; kik voltak Bandi, Géza, S. Feriék és a lányok. Kiderült, hogy egyedül a „Bandi” név költött, a „Géza” mögött Pernecky Géza (sz. 1936) művész-történész, az „S. Feriék” mögött Simon Ferenc (1922–2015) szobrászművész és felesége, a „lányok” mögött pedig két régészgyakornok, az azóta elhunyt Stanczik Ilona (1943–1991) és Gábor Judit (sz. 1944) rejtőzik. (Utóbbi kettő 1965 nyarán épp Csalog Szolnok-környéki ásatásain dolgozott).

És ha már a referenciális olvasás bűnébe estem, hadd említek még egy érdekességet, ezúttal a monológból merítve példámat. A szövegben „Ágya Pap Zoltán”-ként²² szerepel Ágya-Pap Zoltán (1895–1987) katonatiszt, az V. hadtest egykori parancsnoka. A tábornok úr hősünknel jó két évvel ké-

„Hát én azt sose felejttem el, ahogy azt egyszer ülünk ott az éjszakás barakkba, ahol a kis ember is szokott melegedni, ülünk, így villanyszerelők, egy némettel, német hadnaggyal, aszt épp nagyba azt beszélgessük, de pont azt, hogy tizenkét Sztalin van, meg ilyesmiket – hát, ahogy ott ülünk a lócán, halljuk ám: a fejünk fölött a rádió – mer akkor már rádiónk is vót ott, ilyen hangszóró – aszondja ám a rádió:

»Figyelem! Figyelem! Rendkívüli hírek! Sztalin generalisszimusz egészségi állapota...«

Meg hogy kik vizsgálják, az orvosok: sorba a nevek!

Még tán most is érzem itt a vállamba, ahogy az a német hadnagy akkor megütött engem. Csak megállt a keze, aszt

– Te! Te magyar! – rámordított, ahogy csak fért belüle! – Meghalt!! Nem él már!! Hergot-jopfojematy! Megdöglött!!! – aszt belémütött, mint aki megbolondult!

Ott másztam négykézláb a lóca alatt, kerestem a cigarettámat, mert kiesett a szájambul, a rádió meg csak sorolja az orvosokat, hogy kik vizsgálják a Sztalint, a német hadnagy meg rohan körbe, meg táncol, meg ordít, tisztára eszít vesztette...

Pedig azért a hazamenésnek hosszú sorja vót még. Nem sok érte meg az akkoriakbul...”

■ (Csalog Zsolt: *M. Lajos, 42 éves*, Bp., Maecenas Kiadó, 1989, 74–75.)

sőbb, 1945. április végén, Bécsben esett fogságba. Eredetileg huszonöt évi kényszermunkára ítélték, de „csak” tíz évet töltött lágerben (többek között Novaja Zemlján, M. Lajos társaságában), azután – annak rende és módja szerint – őt is átadták a magyar hatóságoknak. Végül 1956. október 8-án, egészségi okokra hivatkozva bocsátották szabadon. Szemben Mikluszkóval, aki néhány hónappal korábban, április 4-én szabadult, Álgya-Pap '57 januárjában elhagyta az országot. S tulajdonképpen szerencséje volt: még kerek három évtizedig élvezhette a szabadságot – 1987. október 16-án, Hágában érte a halál.

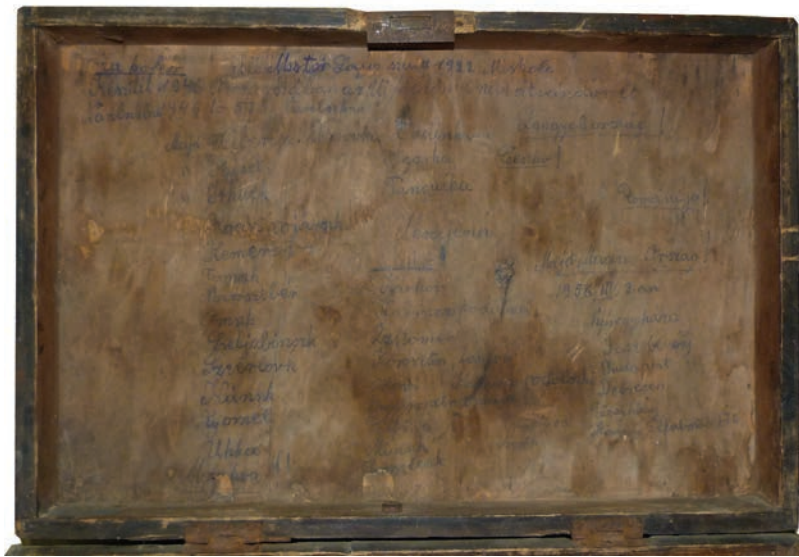
Csalog modellje megérte a rendszerváltozást. Akik ismerték, mégis úgy emlékeznek rá, mint szűkszávú, visszahúzódozó, sorsát, múltját néma méltósággal viselő emberre. Megrendítő pillanat volt hát, amikor – immáron Lajos bácsi halála után, 2015 tavaszán – saját gyártmányú rabládáját (egy 19x53x35 centiméteres, furnértetejű, fémzáras fakoffert) bemutatta a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum. A főbecsülhetetlen értékű műtárgy fedelének belső lapján autográf följegyzés tudósít egykori gazdájáról, valamint az általa megtett rögs út állomásairól:

Áru kofeör (Mi) Mester Lajos, szül.: 1922. Miskolc.²³ Készült 1946-ban Oroszországban az Új Földön. Onan átvándorol Norilcskba. 1946-tól 53-ig Norilcskban. Majd: Sziberija, Vikarovka, Tajset, Irkutszk, Krasznojarszk, Kemerovo, Tomszk, Novoszibér, Omszk, Cseljabinszk, Szverdlovszk, Kánszk, Gomel, Ukka, Moszkva!!, Dudinka, Igarka, Tunguzska, Ukrajina, Kijev!, Harkov, Kaminec Podolszki, Zsitomer, Korosztin Zsanfov, Odeszsa, Kaminec Podolszki, Dnyitropetrovszkaja, Poljtava, Minszk, Szmolenszk, Lengyelország, Cseszkó (!) Romanija. Majd Magyar Ország 1956. III. 3 án. Nyíregyháza, Jászberény, Budapest, Debrecen, Füzesabony, Karcag Tilalmas ÁG, Tiszafüred, Szentes.

Írásom terjedelmi korlátai nem engedik, hogy a kisregény recepcióját²⁴ részletesen ismertessem, így végezetül mindössze Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes 2007-es, *Magyarok a Gulag rabszolgatáboráiban* című könyvének vonatkozó részeihez fűznék néhány rövid megjegyzést. A kötet vitathatatlan értékeinek elismerése mellett ugyanis tiltakoznom kell a szerzők Mikluszkó Lajos személyét érintő minősítései ellen. „Az interjút készítő Csalog Zsolt úgy írta le a szöveget, ahogy a teljesen kulturálatlan M. Lajos a maga primitív, nyelvtant és irodalmi stílust nem ismerő nyelvezetében elmesélte²⁵ – olvasható a regényből vett első idézet fölvezetésében. A kötetben idézett interjúalanyok mutatójában pedig az alábbi (már-már önparódiaként ható) bejegyzést találjuk: „Könyvben kiadott feleleteiből és nyelvhasznáataiból [sic!] nyilvánvaló, hogy M. Lajos egy tanulatlan, bárdolatlan, és kevés korlátokat ismerő [sic!] egyszerű munkásember volt.”²⁶ A magam részéről inkább Csalog Zsoltnak adnék igazat, aki 1989-ben, a Néplap hasábjain „tragikus sorsú, gyönyörű nyelvű ember”-ként jellemezte modelljét.²⁷ S joggal, hisz oly láttató, oly kifejező, helyenként már-már költői erejű M. Lajos magyar-orsz idioloektusa. Két példa csupán. „Látta rajtam, hogy nagyon meg vagyok esteledve” – összegez hősiünk az ájulás határát ostromló halálfélelem állapotát ecsetelve. Később, a szabadulás utáni első italozás kapcsán pedig a következő szóképpel

Lajos bácsi saját készítésű hadifogolyládája

él: „az ilyen embernek, amelyiknek még kopasz a feje, nem sok köll a sörbül: nem soká tartott, hogy egyiket-másikat elüsse a gyászokcsi”²⁸

Várdyék mentiségére szóljon, hogy úgy tűnik: félreértették a Csalog-szöveg műfaját. Az *M. Lajos, 42 éves* ugyanis nem „interjú”. Nem is a szociológiai mélyinterjú módszerével készült, még ha a cím ez utóbbi műfajt idézi is. Így a szöveg „primitivitásáért”, grammatikájáért és irodalmi értékéért immár nem Mikluszkó Lajost, s nem is az egykori régész – kizárólag az Író terhelő felelősség.

Benevolo Lectori Salutem!

Egy elhagyott tábor maradványai, a Jenyiszej folyó nyugati régiója, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

- 1 Cikkem megírásához nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért köszönet illeti kollégámat, dr. Vadász Istvánt, a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum igazgatóját.
- 2 CSALOG Zsolt: *M. Lajos, 42 éves / Lajos M., Aged 42*, Bp., Maecenas Kiadó, 1989, 116. (Ford. István CSICSERY-RÖNAY, Agi CLARK). A továbbiakban: ML, 42.
- 3 A Rózsás-féle *Gulag lexikonban* külön egy „Miklusza Lajos” és egy „Mester Lajos” nevű rab szerepel; ám adataik látszólagos különbözősége ellenére ugyanarról a személyről van szó. – RÓZSÁS János: *Gulag lexikon*, Nagykanizsa, kiadó nélkül, 301 és 306.
- 4 Lásd: GEREKEN Ágnes: *Megtorlások a Szovjetunióban*, Bp., Helikon Kiadó, 2013, 393.
- 5 Szekecs László jelentését lásd: „Sziklai Barna”, 1983. február 1., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, M-41884/3.
- 6 Михайло Юнгер: „Це було безнадійно хворе суспільство...”, *Всесвіт*, 1990/4, 183–184.
- 7 Lásd: SZENTE Zoltán: *Magyarok a Gulag-szigeteken*, Szeged, JATE Kiadó, 1989, 129–136.
- 8 TISZAI Lajos: *Itthon, – rendületlenül. A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.
- 9 KOVÁCS Dezső: „Régi kelet-európai csavár ez...”. *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Kritika*, 1989/11, 17.
- 10 A kisregénnyel kapcsolatos kézirat anyag az írói hagyatékban: OSZK Kt. Fond 445/230–234.
- 11 Különösen a szövegben exponált kannibalizmus keltett nagy visszhangot. Lásd: Steven Béla VÁRDY, Agnes HUSZÁR VÁRDY: *Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China*, *East European Quarterly*, 2007/2, 223–238. (főként: 229–233.); Joël КОТЕК, Pierre RIGOULOT: *A táborok évszázada*, Bp., Nagyvilág Kiadó, 2005, 159–167. (Ford. SZILÁGYI András, VAJDA Lőrinc)
- 12 Lásd: SOLTÉSZ Márton: *Csalog Zsolt*, Bp., Argumentum Kiadó, 2015, 41–50.
- 13 Lásd: Йожеф ЛЕНДЕЛ: *Просроченный долг, составитель переводчик и автор послесловия Т. ЛЕНДЕЛ*, Москва, 2016. Lengyel József főként Norilszk „vendégszeretét élvezte” – Mikluszkó számára a Norillag központja csupán egyetlen állomás volt.
- 14 *M. Lajos, 44 éves = Profil*, szerk. KENEDI János, Bp., ABC Független Kiadó, 1977, 15–66.
- 15 *M. Lajos, 44 éves*, Bp., AB Független Kiadó, 1982.; *Ua.*, Bp., ABC Független Kiadó, 1985.
- 16 *M. Lajos, 44 éves = Gulag ABC*, Bp., ABC Független Kiadó, 1986, 3–80.
- 17 *Lajos M., lat 44*, Warszawa, CDN, 1985 (Biblioteka „Obozu”).
- 18 Лайош М., 42 роки, *Всесвіт*, 1991/2, 220–231. (Перекладач: Михайло Юнгер)
- 19 *Lajos M., 44 ans*, *L'Autre Europe*, 1988/17–19, 108–124. (Trad. Martine ASSELAÏN, Anna ROMAN)
- 20 *Rossz helyen, rossz időben. M. Lajos*, rendezte CSALOG Zsolt, JÁVOR István, Bp., Fekete Doboz Alapítvány, 1991.
- 21 SOLTÉSZ: *i. m.*, 224–232.
- 22 ML, 42: 105.
- 23 Mikluszkó eredetileg Rozsnyón született, még ha itt Miskolcot vallja is szülővárosának.
- 24 NÓGRÁDI Gábor: *M. Lajos, 42 éves. Csalog Zsolt regénye*, Új Tükör, 1989/14, 2.; P[USZTASZERI] L[ászló]: *Rabszolgaregény*. Könyv a sztálini lágerekről, *Magyar Hírek*, 1989/19, 53.; ERDÉSZ Ádám, *Túlélők*, *Jászkunság*, 1989/5, 47–52.; HORPÁCSI Sándor: *Megbélyezettek*, *Forrás*, 1990/9, 90–91.; BARNÁ Imre, „Így vót!”, *Mozgó Világ*, 1993/8, 118–120.
- 25 VÁRDY Béla, VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Magyarok a Gulag rabszolgatáboraikban*, Bp., Kairosz Kiadó, 2007, 141.
- 26 *Uo.*, 309–310.
- 27 TISZAI Lajos: *i. m.*, 4.
- 28 ML, 42: 54, 119.

Rózsás János

ÉLTETŐ REMÉNYSÉG

■ (részlet)

Ugyre felvirradt az utazás napja: 1953 június huszonhatodika.

Reggel korán, ébresztő után hamarosan átjött hozzám Jurij Vaszilijevics Karbe mérnök. Kihívott az udvarra, hogy velem akar négy szemkőzt beszélni; a néptelen udvaron le és fel sétálgatva nagyon komoly eszmecserére került sor.

Jurij Vaszilijevics a bevezetőben nyomatékosan megnyugtatót: semmi kétség, a lágerből történő távozásunk a hazatérést jelenti. Még ha valami okból a láger vezetősége nem is közölte velünk nyíltan és egyenesen, a Sztálin utáni szovjet vezetők egyik kifelé történő intézkedése, a külvilágnak tett gesztusa – a külföldi állampolgárok szabadon bocsájtása és hazaengedése, az enyhülés jegyében. Most, a búcsú órájában arra kért, hogy a majd egy évtized alatt elszenvedett mérhetetlen sok nélkülözés, megaláztatás, ártatlan bűnhődés után ne vigyek haza gyűlöletet a szívemben az orosz emberekkel, az orosz néppel szemben.

– Tudom jól – mondta Jurij Vaszilijevics –, hogy te nyitott szemmel jártál köztünk, sokat tapasztaltál, azonkívül józan és mérsékelt embernek ismerlek. De ha kikerülsz a veled együtt szenvedett orosz barátaid, sorstársaid közösségéből, és lassacskán elhalványulnak azok az emlékek, amelyek téged hozzánk fűztek, akkor se feledkezzél meg arról, hogy egy korszaknak, és nem egy népnek az áldozata voltál. Az a barátság és szeretet, amit a veled együtt szenvedő orosz emberekkel szemben, az orosz irodalommal szemben tanúsítottál, ne törlődjék ki a szívedből, és kísérvén végig a most kezdődő új életedben.

Egyre nagyon kérek: Ne tedd meg, hogy fegyvert fogsz ellenünk, még ha módodban is lenne vérrel megbosszulni az ellened elkövetett igazságtalanságot. Maradj a mi barátunk továbbra is! És, ha majd otthon, Magyarországon, valaki rossz emlékeket őriz velünk kapcsolatban, légy a tanúnk: mi is olyan emberek vagyunk, mint más nemzeteknek a fiai. Vannak köztünk jók is, akadnak rosszak is, mint mindenütt. Ne a háborús emlékek alapján ítéljenek meg bennünket, hiszen más nemzetek fiait is kiforgatta a háború emberi mivoltukból. És ennyi év után már mi is igyekszünk más szemmel nézni a volt ellenségeinkre.

Jurij Vaszilijevics szavaira megilletődve válaszoltam:

– Belőlem a gyűlölet, az ellenszenv, a háborús propaganda keltette előítélet régen kiegégett már. A közös szenvedésben szerzett

tapasztalatok sokkal mélyebben bevésődtek a lelkembe, mintsem hogy oktalan gyűlölet ébredhetne benne, vagy olthatatlan bosszúvágy ingerelne engem a leszámolásra.

Az elmúlt évek során volt módomban gondolatban elintézni magamban a saját egyéni sorsom tragédiáját, a lelkiismeretem szerint. Volt időm szenvedélymentesen mérlegelni a háborús eseményeket, a következményeket egyaránt. Ami a sorsomat illeti, sok töprengés után úgy okoskodom magamban: a háborúban töménytelen ember elpusztult mind a két oldalon, és milliók maradtak életük végéig nyomorékok, csonkák, bénák. Nekem a nagy világegésben az a sors jutott osztályrészül, hogy a fiatalságom virágjában legyek egy háborús tévedés, a bizalmatlanság fojtó légkörének áldozata.

**„egy korszaknak,
és nem egy népnek
az áldozata
voltál”**

Ha a jó Isten megsegít, nem késő még az életet romjaiból újrakezdeni.

Azt, hogy ma élek és hazamehetek, a jó Isten kegyelmén kívül még nagyon-nagyon sokban köszönhetem az önzetlenül segítő orosz és nem-orosz szovjet embereknek, akik a legnehezebb időkben, semmi viszonzást nem várva, a segítségemre voltak. Itt elsősorban az orvosokra és ápolónővérekre gondolok, de megemlíthetem az emberséges brigádvezetőket, a segítő-kész munkatársakat, tanítóimat, akik oroszul írni-olvasni és a hétköznapi élet ezer szabályait ismerni megtanítottak, és a jó barátaimra, akik a nehéz órákban, a csüggedésben a családot helyettesítették a számomra jó szóval, és ha kellett korholással.

Ezt én mind-mind nem fogom elfelejteni sohasem. Természetesen amellet, hogy mindent megbocsátóan fogok fel, nem jelenti azt, hogy el is felejték mindent. A sok-sok szenvedés emléke végigkísér életemen, azt nem törölhetem ki a lelkemből, nem törölhetem ki a reumától égő csontjaimból. De az itt tapasztalt emberség, jóság és barátság mindig nagyobb súllyal esik a serpenyőbe, mint a személytelen, kívülről jövő megalázás és szenvedés, gyanakvás és megvetés.

■ (Rózsás János: *Éltető reménység*, részlet, München, 1987, 398–400)

A fogság ígérete¹

Örkény István: *Lágerek népe*

SZIRÁK PÉTER

■ (részlet)

A *Lágerek népe* előbb a Bol-dizsár Iván szerkesztette Új Magyarország című hetilap hasábjain jelent meg folyta-tásokban, majd 1947 nyarán a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet kiadásában kötet formájában is. A *Lágerek népe* szociografikus igényű értekező próza, amely a magyar hadifoglyok sor-sát, helyzetét, tagolódását, szokásait és érzelmvilágát összképben igyek-szik ábrázolni. Az *Emlékezők* élet-interjúival szemben, ahol a szerző

éppenséggel háttérbe húzódását hangsúlyozza, itt nyilvánvaló a feltérképezést végző elbeszélő folyvást értelmező, alakító jelenléte. A kötet előszóból és további hét fejezet-ből áll. Az első fejezet (*A csillag Zágon fölött*) előbb a fogságba esés pszichózisát mu-tatja be, majd a *honvágy* szünni nem akaró állapotát taglalja. A „lélek eltompulását”, a kétségbeesést, az apátiát az idő múlásával csak nagy nehezen váltja fel az életkedvnek az a minimuma, ami a továbbéléshez, a táborban való eligazodáshoz és helytállás-hoz nélkülözhetetlen. A következő fejezet (*Póra Ferenc és egy oldal szalonna*) a fogság meghatározó fiziológiai állapotáról, az éhségről szól. Ez az éhség azonban nem a min-denki által megtapasztalható hiányérzet, hanem pánikreakció, az éhhaláltól való félelem eluralkodása, az ösztön felülkerekedése, ami megbontja, szétzilálja a személyiség civilizatórikus-morális egységét, megszünteti a szolidaritásra való hajlamát: „A kenyér ott feküdt a háta mögött. Csak oda kellett nyúlni, elővenni, letörni egy darabot, átadni a szomszédjának: add tovább. Nagy moccanás nélkül ült, de gondolatban az agyával minden mozdulatot végigcsinált. Még vissza is csomagolta a kenyeret. Aztán ült és várt. Az agya még úgy működött, ahogy az emberi erkölcs megkívánja, a be-csületesség és a bajtársiasság törvényei szerint, de az idegei már nem. Az idegei már az ösztönöknek engedelmessé váltak, s az ösztönei megbénították a kezét, mert jobban féltek a haláltól, mint a becstelenségtől.”²

Örkény a háborús kataklizmának és a táboroknak legmegrendítőbb tapasztalatát írja itt le: egy olyan állapot létrejöttét, amelyben a halálfélelem felfüggeszti az erkölcsi világrendet. A fogság ebben az értelemben tehát nemcsak a bezártsággal járó sza-badsághiányt jelenti, hanem az emberi méltóságnak a halál közelsége által bekövet-kező lerombolódását is. Nem véletlen, hogy a – még szélsőségesebb körülményeket létrehozó – koncentrációs táborok világát tematizáló irodalom művészi-gondolati értelemben legradikálisabb változata is a tömeggyilkosság mellett az ember illetén „megszüntetését” állítja a középpontba Tadeusz Borowskitól (*Kövilág*) Primo Levin (*Akik odavesztek és akik megmenekültek*) át Kertész Imre (*Sorstalanság, Kaddis a meg nem született gyermekéért*) műveig.

A *Lágerek népe* – mint említettük – előbb folytatásokban jött az Új Magyaror-szágból, de a lap 1947 májusában beszüntette a sorozat megjelenését. Viszont köz-

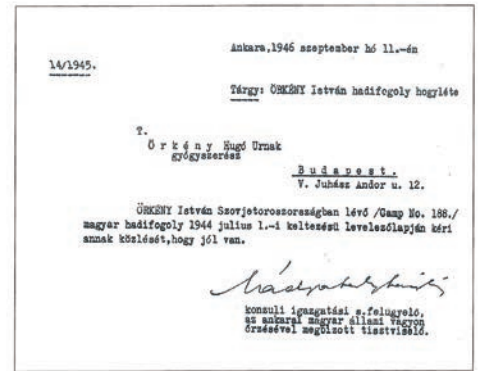
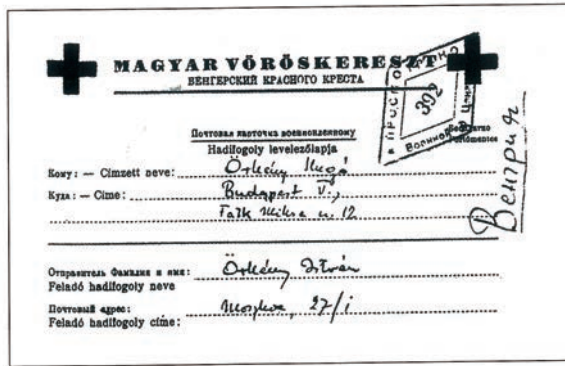
Reprodukció: Örkény István: *Egyperces levelek*, Palatinus, 2012

zített egy olyan olvasói bírálatot,³ amely az érvelés legcsekélyebb igénye nélkül „kiragadott példák” hamis általánosítá-sával, a szovjet viszonyok kedvezőtlen beállítással vádolta meg a hadifogság-ról szóló szociografikus riportsorozatot. Örkény maga válaszolt az indulatos és jól fölismerhető ideológiai passzusokból álló „olvasói levélre”, jelezve, hogy nem tartotta feladatának a Szovjetunió iránti hála közvetlenebb kifejezését, minthogy művének egésze úgyis azzal a példaérték-vel szolgál, hogy a Szovjetunió hozta el a hadifoglyoknak a „politikai szabadsá-got”.⁴ Örkény tudhatta, hogy az ismeretlen olvasó szava a párt szava, ezzel magyarázható, hogy túlzottan megsze-pent válaszában „önkritikát” gyakorolt. A kor sajtó- és szellemi nyilvánosságára, a közvélemény-formálás szovjetizálására, bevett szokásaira jellemző ez a levélvál-tás, mint ahogy a sorozat közlésének megszakítása, s az is, hogy a 47 nyarán kötetben megjelent művet már erőtel-jesen *cenzurálták*, mégpedig nagyobb részt éppen azt a fejezetet, amely az éhség drámai színrevitelével igyekezett defini-álni a fogság állapotának valóságos mély-ségeit.⁵ Am a kommunista párt egyik szellemi szócsövének számító Társadal-mi Szemle kritikusa a szovjet viszonyok méltatása szempontjából a műnek ezt a megcsonkított változatát sem tartotta megfelelőnek.⁶ A kötet tárgyilagosabb bírálója, Szegi Pál, a Válaszban méltatta a könyv „fogolyságtudományi” eredmé-nyeit, ugyanakkor óvatosan szóvá tette egyoldalúságait, némiképp megalapozat-lan „optimizmusát” is.⁷

Örkény a *Lágerek népét* még Krasznogorszkban írta, 1946 nyarán-ko-raószén, úgy, hogy még csak sejtései le-hettek a magyarországi állapotokról. Úgy látszik nem lehetett elég óvatos, pedig

szociografikus tablóját át megátjárja a viszontagságok, a „sötét színek” ellensúlyozása, az ideológiai megfelelésre való törekvés és a tanító célzatosság. Az *Előszó* olyan keretet szab a műnek, amely az emberi sorsokat, szokásokat, tulajdonságokat kizárólagosan a szociális szférában helyezi el. Nem tagadja, hogy a hadifogság szenvedés, de azt áldozathozatalként értelmezi: a szenvedés egy új világ létrejöttének alapja! Az így megértelmesített töredelem motívuma aztán számos helyen visszaköszön a szövegben: a honvágy is olyan hiányérzet, ami építő jellegűvé vált, hiszen megindította a „világnézeti fejlődést”, a „nagy öntisztulást, a leszámolást a múlttal és önmagunkkal.”⁸ A munkáról szóló harmadik fejezet (*Lógósok és melósok*) egyetlen zengzetes szólam a munka embernemesítő, lélekemelő jelentőségéről, amiből nem hiányzik a „lógósok” elmarasztalása sem. A munkamorál meglehetősen egysíkú dicsérete közben az elbeszélő pusztán arról látszik megfedkezni, hogy a hadifogolytáborokban kényszermunka folyt, amit tényleg nehéz egy új, magasabb rendű társadalmi forma legfőbb szervezőelvét megtenni. (Hacsak nem valamilyen gyermek ideológiai túlbuzgóságából származó önkéntelen ironia árán...)

A találó portrészletek és a sok tekintetben releváns szociális körkép megteremtése mellett is jellemző, hogy az álla-

Reprodukció: Örkény István: *Egyperces levelek*, Palatinus, 2012

potok leírásának, a múlt- és jövő-képeknek a (vulgár)marxista ideológiai sematikához való igazítása számos helyen egyszerűsítésekkel jár. A fogolytársadalom rétegzettségét bemutató negyedik fejezetben (*Kiskirályok és nagykereskedők*) például különösen elgondolkoztató a táborban továbbélő heves antiszemitizmusról szóló fejtegetés, ami egyrészt figyelmeztet rá, hogy a több évtizedes antiszemita propaganda milyen mélyen átjárta a különböző társadalmi rétegeket, másrészt viszont nem hallgatja el bírálatát, egyes, önmagukat zsidóként meghatározó fogolycsoportok visszatetsző viselkedéséről sem.⁹ Míg a társadalmi rétegződést taglaló negyedik fejezetben tetten érhető némi elitellenesség, addig a táborbéli kulturális életről szóló ötödik fejezetben (*Kacorkirály Kijevben*) hihető ugyan, hogy a színjátszás milyen fontos szerepet játszott a közösséggé szerveződésben és a honvágy legyűrésében, ám jószerevével – mondhatni „jövőbelátóan” – parodisztikus az irodalom és a művészetek népi igényekhez való igazításának programja.¹⁰

Az utolsó fejezet (*A nagy szüddobbanás*) lelkesült kóda a fogoly-lét „nevelődésregényéhez”: „Aki a fogság útját járja, az emberiség útját járja. Tapasztal, változik, tanul, s belenő a legtágasabb emberi közösségbe: az öntudatos emberek közé.”¹¹ Nyilvánvaló, hogy Örkény az összeomlás és vereség, a kiszolgáltatottság és kilátástalanság traumájától szenvedve, a megújulás, az újrakezdés és az új világnak való megfelelés vágyától vezetettve túlbecsülte a fogság „iskolaéveinek” érvényét. Ez a fogoly-létből származó cenzúrával, önmérséklettel és információhiánnyal ugyanúgy magyarázható, ahogy a személyes tapasztalatok túláltalánosításával és ideológiai sematikához igazításával is. A *Lágerek népe* minden részleteredménye mellett is bántóan *didaktikus*, s végső soron vereség-helyzetből stilizál új kezdetet. Miközben nem mélyíti el a vereség okainak megértését, ahhoz hogy áthidalja a bizonytalan jelen és a beláthatatlan jövő közötti szakadékot – *prófétikus* beszédmodorhoz folyamodik. Saját jövőjét próbálja jövendőlni. Ígéretet kicsikarni a jövőtől, hogy a dolgok rendbe jönnek...

1 Részlet Szirácz Péter *Örkény István (Pályakép)* című kötetéből (Palatinus, 2008, 45–49).

2 ÖRKÉNY István: *Lágerek népe* = Uő: *Lágerek népe/Emlékezők*, Palatinus, Bp., 2000, 46.

3 *Vita a Lágerek népe körül*, Új Magyarország, 1947. május 31., 308–311.

4 *Válasz a bírálóknak*, Új Magyarország, 1947. június 7., 312–313.

5 A *Lágerek népe* szövege sokat változott az évtizedek során. Az Új Magyarországon közölt részletekhez képest a kötetet erősen cenzúrázták. Örkény az 1973-as újabb kiadáshoz az 1947-ben megjelent könyv szövegét nagy mértékben megrövidítette és szerkezeti változtatásokat is végrehajtott (ld. Radnóti Zsuzsa jegyzetét, *Lágerek népe...*, i. m., 329–330.). Radnóti Zsuzsa a 2000-ben megjelent kiadásban a kicenzúrázott, illetve az író által korábban kihagyott részletek közül néhányat visszaállított.

6 „Írója nem mutatta meg elég világosan, hogy szereplőinek fejlődését miként befolyásolta az a »speciális körülmény, hogy a hadifogoly-lágerek munkája az első szocialista társadalom ölen ment végbe.« A Társadalmi Szemle 1947 novemberi számából idézi SIMON Zoltán: *A groteszktől a groteszkig. Örkény István pályaképe*, Csokonai, Debrecen, 1996, 40.

7 SZEGL Pál: *Lágerek népe*, *Válasz*, 1948/2 = *Tengertánc. In memoriam Örkény István*, szerk. RÉZ Pál, Nap Kiadó, 2004, 33–36.

8 *Lágerek népe...*, i. m., 31–32.

9 Örkény azonosságtudatára is vissza lehet következtetni abból, hogy lágér szociográfiájának elbeszélője nem azonosítja magát a zsidósággal: „nem a munkaszolgálatos zsidók, hanem a magyar baloldali értelmiség nézőpontjából mérlegelt és ítélkezett” – írja Simon Zoltán. (SIMON Zoltán: *i. m.*, 26.)

10 „Szándék és igény – mondtuk az imént. Kell-e még erről tanúságtétel? A huszonnégyből húsz becsületes irodalmat követel. Ez a húsz azokból a milliőkből való, akiket egyformán kinuláztak a földből is, a kultúrából is. Most végre megkapták mind a kettőhöz a jogot: s aki ismeri őket, tudja, hogy amint megművelték a megszerzett tarlót, akként a lelkek ugarját is biztosan bevetik.” *Lágerek népe...*, i. m., 149.

11 Uo., 156.

LÁGER-BREVVIÁRIUM

Részletek Örkény István *Lágerek népe* című művéből

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: BOLLA ESZTER

Barátság

„Bajtárs, hová valósi?” Így hangzik a kérdés. Utána nagy ritkán összeölelkeznek, de jórészt csak félreülnek valahová, egy órára, amíg átbeszélnek az életnek azt a rövid kis szakaszát, mely mind a kettőben közös. Egy óráig tart a barátság. Mikor fölkelnek, kezet se nyújtanak, s attól fogva nem is köszöntik egymást. A fogságnak nincsen illemtana.

Van [...] minden fogolynak „párja”, többnyire a szomszédja, s nemegyszer „családja” is, négy-öt ember, aki együtt él. De ez nem barátság, csupán közösségtudat.

Foglyok étkezési szünetben, a Balti-Fehér-tengeri csatorna építésén, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Család

Sokszor láttuk, milyen könnyen olvasták a hírt, hogy elpusztultak a szülők, a testvérek vagy a gyerekek. Rommá égett a portájuk. Válat vontak. Valahogy úgy érezték, hogy ez is csak a fogsághoz tartozik, s elmúlik a fogsággal együtt. Volt úgy, hogy egy könnyet se ejtettek.

Úgy látszik, a haza csakugyan az a bizonyos csoportkép a falon. Úgy látszik, a család az a fix pont, melyből elindulunk és a mérték, amelyhez önmagunkat mérjük.

Nyilvánvaló, hogy a honvágy a családi érzés pamutszálaival sodródik fonallá. A haza azonos a családdal, s a család, a drága, szép emlék, kínoz és fáj.

A család átvészelt mindent, visszavonulást, ostromot, légítamadást. A család nem változott, hiszen legtöbbször nincs is róla hír. Aki nek nincs családja, az terem, a semmiből.

Reménytelenség (Josef Ringhoffer alkotása)

Éhség – éhezés

Az éhezésnek alig van irodalma. [...] Nem kutatom, szeméremből, avagy böles óvatosságból hallgatnak-e róla. Nem firtatom azt sem, miért írtak inkább a nemzetközi luxusonatonokról, elkényeztetett hölgyek szokatlan szerelmeiről, magányos emberek kancsal vágyairól és ügyesen kitervelt gyilkosságokról, amikor pedig ezekhez alig van közük. Csak annyit mondok, hogy az éhségről sokkal kevesebbet írtak, mint kellett volna.

Az éhezés kínja nem a foglyok előjoga. De itt a fogságban ez a megrendülés oly tisztán figyelhető meg, mint egy kísérlet.

Az éhség a Tantalosz kínja. Olthatatlan, el nem múló. Az éhség egy testi kielégíthetetlen sárjadt lelkiállapot. Kétségtelen, hogy az étel általában megnyugtató. Egy darab tészta vagy gyümölcs biztosítja az élet folyamatosságát: egy bécsi szelet már lehetővé teszi, hogy az ember, aki éhes volt ma, holnap is éhes lehessen. Szükségtelen bővebben magyarázni, hogy egy gyomorrontást követő kényszerkoplalás vagy a nagypénteki gyomorkorgás nem azonos az éhséggel, mert ezeket nem kíséri a tantalozsi reménytelenség, sőt éppen a holnapi húsleves meg a báránysült vonzó illata járja át, vigasztalásképpen. Az az éhség, amelyről szólnunk kell, alapjában csillapíthatatlan páni rettegés, az ösztönök félelme az éhhaláltól. Ez az éhség.

Miről álmodnak az éjszakák? A legtöbbször evésről álmodnak, friss gyümölcseről, ropogós pecsenyéről. Keresztelő, kézfogó és disznótor. Nem kell biztatni senkit, az álmait mindenki boldogan meséli el, azon melegében, ahogy felébredt. „Rántott csirkét ettem zöld salátával.” A másik galuskát evett, a harmadik szilvás gombócot. Ily dúsan terített asztallal kezdődik a nap.

Ez az állapot, a sötétség korszaka, átmenet volt, az első fény, ami átüt rajta, a pékség kemencéjének a tüze volt, ahol a kenyér sült, s a konyha ablaka, melyen a leves gőze párázott. Talán nem árt emlékeztetni rá, hogy az emberi öntudat alapja ma is a karaj kenyér. Minden csak ezután következik. Álom, szeretet, vágy és szerelem, imádság és még az emlékezés is. Csak akkor, ha kézben az a karéj.

A kenyér az életet jelentette és az életnek nincsen ára.

A mai kenyér megvan, de ha a holnap elmarad, nem harcolhatunk érte, a sors, a végzet, a szellemek vagy az istenek kezében vagyunk. Ebben a pillanatban a kenyér fétissé válik.

De hisz megmondtuk jóelőre: ezt az éhséget nem mulasztja el a kenyér. Ez az éhség a Tantalos kínja, olthatatlan és el nem múló. Ez az éhség már független a gyomortól és a bázisíngtól; ha dugig etetné valaki, mint a tömni szánt libát, akkor is azt mondaná: Ehetném!

Honvágy és étvágy. [...] E kettőben a döntő, a nyomós az utóbbi.

Sok szó esett az éhségről. Annak, aki éhes, vagy éhes volt valaha, mindez az unalomig nyilvánvaló. Annak, akinek nem ismerős ez az állapot, annak talán az elmondottak nem mondanak eleget.

Emlékezés

Megszűnnek, kihagytak az emlékek. Nem csak az arcok és a képek merültek el. Kedves nevek, fontos évszámok is.

Volt, aki a születési évén kívül egyetlen évszámra sem emlékezett. De a legtöbben a neveket felejtették el.

Ismertem egy németet, aki a kislánya nevét feledte el. Nem elég, hogy elfelejtette. Hónapokon át eszébe se jutott, hogy felidézze, hogy a fejét törje rajta. Teljesen mindegy volt neki.

Nem futja többre az emlékezésből, mint nyolcra-tízre. Azok is egyhangúan ismétlődnek.

Az ember, ha a sorsa rosszra fordul, visszagondol a szép napokra. A múltból a legelőbb a család. Ezek a legszebb emlékek, s az emlékek merevek, nem változnak, nem torzulnak.

Idő

A fogság nyomorúsága nem a tér összehúzódása. A fogság nem tér, hanem idő kérdése. Akiket megkérdeztem, azok egytől egyig az idő foglyai voltak.

Haza, honvágy

A honvágyból ered az állandó, mély lehangoltság, a fogság életerése.

A haza alakot váltott, de nem szűnt meg. A fogoly álmatlanul bámul bele az éjszaka vak feketeségébe, ölbeli kisöccse képét keresi, egy balatoni nyár vagy egy hegyaljai ősz színeit és ízeit hajhássza. A haza alakot váltott, a honvágy álarcban jár, de él, és minduntalan hallatja szavát.

A haza képe elmosódott: Ahány ember, annyi Magyarország, de egyik sem az igazi, az élő. A honvágy az egyetlen realitásba bújít, mely élesen és tisztán maradt meg: a családba, a jólét és nyugalom boldog körébe, úgy, ahogy az emlékezetben él.

Akinek egy kis képzelete van, tudhatja, hogy a honvágy csendes, de emésztő vágyakozás. Megőrli a türelmet, feszíti az idegeket, át-mossa a lélek békéjét. De aki megélte, az tudja, hogy a honvágy nem csak romboló erő. A honvágy épít is; kiépít új képességeket, mint minden emberi nyomorúság és hiány.

Az első hazulról jött lapok – ha jó híreket hoztak – kézzel kézre jártak. Aki nem kap postát, kölesön kéri a másét, órákig olvassa, mintha neki szólna, és fájó szívvel adja vissza a címettnék. Van olyan, aki megveszi a lapot; ad érte levest vagy kenyeret, csak ne álljon itt hír nélkül, számkivetve.

Hierarchia

[...] a munka a mezőn, a házakban, a gyárakban – az otthon látszatát adta meg. Emberek közé vitt, olyan emberek közé, akiket homályos sejtéssel magasabb rendűnek éreztünk. Mindig magasabb rendűnek érezzük azt, akinek a hatalmában vagyunk.

[...] a kórházi konyhán még a mosogatónak is „leszik” egy kis fehér kenyér, vaj, amerikai konzerv és befőtt. Tehát érthető, hogy minden épkézláb ember [...] a kórházkonyhán szeretne elhelyezkedni. Ez megbocsátható. De nem bocsátható meg, ha valaki ennek érdekében „hazai” tekintélyére hivatkozik. Mert a hadifogság új élet, új társadalom és az új társadalom polgárai füttyülnek a régi kiskirályok előjogaira.

Közösség

Íme, itt vagyunk, akik vágyak nélkül, fásultan és közönyösen túrtuk és néztük a halált. Hajnali ötkor mindenki alszik, az alvó testek öntudatlan mozgása, korgása, horkolása és sóhajtása mintha nem is kétszáznegyven embertől, de egyetlen óriási állattól származnék.

Ki szánandóbb annál, akit így elgyötört a honvágy, az éhség, akit kizsigerelt a munka és elernyesztett a magányosság? Hálótársa a képzelődés, munkatársa a zúgó-lódás, asztali vendége a nincsen elég...

Munka

Akadnak merész egyéniségek, úttörők, akik egy évig is kihúzzák egyetlen fahordás nélkül, nem is szólva állandó munkabeosztásról.

Máshonnan is egybehangzóan azt hallottuk, hogy a foglyok kerülnek a munkát, s a „fogoly-munka” már szállóigéje lett a huzavonának, a lustaságnak és a fusermunkának.

A fogoly-munka rossz, hevenye munka. A fogoly-munka nem is munka, hanem rablógazdálkodás az idővel. Vajon miért?

Ebben a lehangoltságban jó munka nem születik. Még kevésbé akkor, amikor az éhség még állandó és kínzó, amikor a munka nem akarózott az embernek először azért, mert úgyis éhes, másodsor, mert a kapálástól csak még jobban megéhezik.

E szón, hogy „munka”, itt és alább mindig ugyanazt értjük: a fizikai munkát. Szellemi munkát ritkán végeztek a hadifoglyok, testi munkát annál többet és annál többfélét.

[...] Mély és megrendítő az pillanat, amikor az értelem embere egyezséget köt a testi munkával.

Remény

Az élet nem reménytelen, de mégsem kecsegtet semmi jóval. A legelső öröm, az első remény is csak évek múlva valósulhat meg, a háború után, a fogság után, ott-hon... Az idő rabsága ez.

Szerelm

Kevés ilyen kaland volt, minden táborban egy-két eset, a „jöllakottak” közül. A tömegnek eszébe sem jutott az asz-szony. A foglyoknak általában száz dolog hiányzott, s e százból a nő talán a legkevésbé. S még ennél is ritkább a szerelem. Évek múltak el, s még hírét sem hallottuk.

Szabadság

Miként különbözik a fogság a szabadságtól? A válasz önként kínálkozik: abban, ami a kettőt elválasztja: a szögesdrótban.

A fogság mámortalan élet. Nemcsak a szerelem má-mora hiányzik belőle, hanem a boré, a tavaszé, az ifjúságé és a szabadságé.

Hiszek abban, hogy akik elviselték a fogság próbáját, elviselik a nehezebbet, a szabadság próbáját is. Hiszek abban, hogy otthon [...] sokszor igazságosabb bíró lesz az, aki itt a fogságban kenyeret lopott, mint aki a bírói hivatást megtanulta, de nem tudja mi az: hűján lenni a kenyérnek.

Szökés

Odakinn lehet enni, inni, néha talán még ölelni is. De idebenn hinni lehet, s a hontalannak többet ér a hit.

[...] a szökevényeket csaknem mindig visszahozzák. Hébe-hóba hallani egy „bravúrról”. [...] Tudok három németről, aki a Volgától egyszer Moszkváig jutott. Visszaszállították őket, leülték a tíz napot, és aztán neki-vágtak újra. Ezúttal Königsbergig sétáltak; tudtommal ez a rekord. Repülőgéppel vitték vissza őket a táborba.

Bokrokkal benőtt óratorny a Salekhard-Igarka vasútvonal építésére létrehozott fogolytáborban, a Jenyiszjei folyó nyugati régiójában, közel az északi sarkkörhöz, 1990 (Fotó: Tomasz Kizny)

„Isten kapuja előtt”

A hadifogság élménye Hernádi Gyula abszurd létszemléletében

BORBÉLY LÁSZLÓ

1
A z valóban abszurd, amikor egy kolhozban, valahol Dzsankoj vagy Bahcsiszera környékén, ahol hatvan-hetvenezer hold rózsa van, és negyvenezer hold levendula, középen pedig egy rózsaoilajgyár, naponta harminc kiló rózsaszirmot kell szedni, ami lehetetlen, mert tizenötöt talán lehetne, de az is túlzás, márpedig ha nincs meg a harminc kiló, akkor kevesebb kenyeret adnak – és akkor a fogvatartott egyszer csak azt mondja magában: „elég volt ebből, öngyilkos leszek”. Besétál egy hatalmas raktárba, ami színiültig van rózsaszirmmal, belefekszik a nagyon erős illatú szirmok közé és várja a halált, de az nem jön. A rózsaszirmoktól nem lehet meghalni. Erre azt mondja, „basszák meg, azért sem halok meg.” „Elmegyek haza.” És nemsokára tényleg hazaküldik a hadifogságból Magyarországra.

2
Mindez nem fikció, hanem a neves író, Hernádi Gyula saját története. Tizennyolc évesen, negyvenöt április másodikán esett hadifogságba. Az azt megelőző időszakot élete legszebb éveiként emlegeti később. Miért? Édesapja főjegyzői állásának és közjegyzői tevékenységének köszönhetően, Gyuri bátyjával és édesanyjával együtt gondtalan jólétben, „puha fészekben” éltek Pannonhalmán. „A bencések pannonhalmi kolostora ott volt fölöttünk egy kilométerre, ötven pap és ötven teológus gyerek lakott és működött ott – emlékszik vissza Hernádi a lánya által írt *Aparegényben*. – A kolostor leányékolta, illetve, hogy is mondjam, leragyogta az egész falut és környékét. Zseniális helyre volt építve.” Hernádi Gyula tízéves korától bejáró diák volt a győri bencés gimnáziumba. Kifejezetten jól tanult, és szeretett kitérni társai közül. Egyik nap az osztályfőnökük, Kokas Rajmund házi feladatként azt kérte, írjanak valamit Szép Ilonkáról. Míg mások erőlködtek, Hernádi a kisujjából rázta ki, hogy „Szép Ilonka már nagyon öreg, kint él a falu szélén, és mindenkinek meséli, hogy király szeretője volt, és kiröhögik”. A tanár úgy vélte: ez már majdnem olyan, mint egy francia novella, és megjósolta, hogy a fiúból író lesz.

A korán megnyilvánuló írói készséghez hamarosan élmények sokasága társult. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy elvesztette gyermekkori hitét. „Egyszer fürödtem a fürdőszobában, aminek az ablaka a kolostorra nézett, és valahogy átvillant rajtam ez az egész katekizmus, amit hittanórákon tanulunk, úgy, ahogy van, hülyeség.” Ekkoriban ismerte meg a testi szerelmet is: tizenhat évesen férjes asszonyokkal volt viszonya.

*Minden halál ráfogás,
nyújtotthangú, vékony ezüsttrombita,
lányok ágyéka a kereszt,
aki trombitaszót hall a réten,
annak meg kell halnia...
minden halál ráfogás,
minden élet halálról-álmodás*

■ (Hernádi Gyula: *Minden halál ráfogás*)

M. Lovász Noémi: *A felejtés száműzés, az emlékezés szabadulás...*, Memento-sorozat, vegyes technika, 2013–2014

De a kamaszkori idill nem tartott sokáig. Hernádi levontként fogságba esett, és a Krimbe került. Utazásának élményeit később, íróként absztrakt szürrealista látomássá formálta: „Negyvenöt májusában Constanzából indultak el Krim felé. A hajónak kétezer ablaka volt, amikor megálltak alatta hatezeren, azt hitték, kikötőépület alatt állnak. Lefürészelték a lábukat, a csípőjükön álltak, olyan fáradtak voltak.

Nagyon messze, a látóhatár szélén kivilágított, fehér hajó állt, fedélzetén arasznyi fekete férfiak, fehér asszonyok táncoltak. A zene lüktetett, körülötte halotti csend volt. A hatezer hadifogoly jobbra-balra dülöngélt.”

A cikk a 72. oldalon folytatódik.

SZÁRAZ BAROKK

■ (részlet)

”

Itört fennsík, hasadt mogyoróbokrok, tűzdelt rét, hajó alakú fák, hűvös sziklák, hajnali történelem.

A fennsíkot meredek sziklafal határolja, lefelé húzó, szárnyatlan.

Magas, sovány férfi térdel a szakadék szélén, lefelé figyel. Szeme ingerült, fáradt, mozdulatai megkezdettek, befejezhetetlenek.

A völgy messze van, fekete. Közepén világoskék drótkerítés emelkedik a föld fölé, drót és figyelem kettőzi önmagát, tárgy nélkül állított „van” hever az éhség árkaiban.

Meztelen emberek sétálnak a drót mögött. Arcuk zöld, fésűre feszített selyempapír, fújja a szél, kitántorgó, hunyó gyökerek, deszkák kívánsága szerint.

A festő feláll; visszamegy a sátrához. Elképesztően meghajolnak minden irányba a füvek, dél van. [...]

A sátor mellett, két fenyőfa között hatalmas festővászon világít a törzsekre feszítve. Fehér, érintetlen.

Visszaérkezik, leül, vár.

Meztelen emberek jönnek a völgy felől, szigorúak és bágyadtak. A legfiatalabb a festőre mutat:

- Öljük meg – mondja a többinek.
- Miért? – kérdezi a festő.
- Mert most már nem lehet mást.
- Nem szeretlek benneteket – mondja a festő.
- Ásd meg a gödröt.
- Fáradt vagyok, és nem akarom, hogy szeressetek.
- Megássuk mi, és behelyezünk. Kímérjük pontosan.
- Megfestelek benneteket olyannak, amilyenek azelőtt voltatok.
- Csak a hasunk volt nagyobb.
- Előrementetek, most körbejártok.
- A Jézus is kör.
- Neked bakancsot festek a lábadra.
- Fatalpút?
- Ha akarod.
- Hegyi bakancsot fessél, ne fatalpút.
- Jó. Neked gyereket festek a hasadba.
- Mozdulatlant?
- Ha akarod.
- Rugdaljon, olyat fessél, ne rohadtat.
- Jó. Neked feleséget festek az ágyadba.

- Mezteleent?
- Ha akarod.
- Szövetruhába öltözöttet fessél, ne mezteleent.
- Jó. Neked enivalót festek a vödördbe.
- Levest?
- Ha akarod.
- Kenyeret fessél nekem, ne levest.
- Jó. Neked házat festek.
- Ketrecet?
- Ha akarod.
- Menni lehessen a szobában, olyat fessél, ne ketrecet.
- Jó. Neked halott festőt festek.
- Akit gödrbe teszünk?
- Ha akarod.

– Fessél meg bennünket olyannak, amilyenek azelőtt voltunk.

A festő lassan felemelkedik a fűről, létrát állít a vászon elé, barna vödörökben festéket hoz, előveszi festékjeit a fenyőfák mögül.

A szökött foglyok körülállják, nézik.

A festő száraz, telítetlen mozdulatokkal mászik felfelé a létrán, viszi a festéket, az ecsetet, felakasztja, felerősíti tárgyait a létra léceire, kiméri figyelmesen, vigyázva a foltok, rétegek szigeteit, folyosóit; festeni kezd.

Darabokra szakadt, zsíros arca elindul, szétterül, jobbra-balra húzódik; ajkait összehúzza, csucsorítja, mintha meg akarná csókolni a vásznat. Megfordul, közelebb inti a létrához a meztelen férfiakat, nőket, aztán egyenként felhívja őket maga mellé.

Vékony, apró alakokat fest, mégis, az arcok pontszerű, szinte kiterjedés nélküli egységeiből összerakja a korlátok fölötti mozgás sorait. [...]

A foglyok sírnak örömükben, aztán elmennek, lábujjhegyen, óvatosan, hogy ne zavarják. Nem köszönnek el, elmennek az ösvényen, átfordul fölöttük a fák árnyéka.

A festő elcsapott mozdulatai nyomán felvonul vásznára a maradék történelem. Minden ünnepelni valóját elhozza, felrántja, kigondolja, a törmelék köré helyezi.

Szürke egyenruhás katonák érkeznek az erdő felől. Megállnak a vászon alatt, nézik a létrán dolgozó festőt.

Parancsnokuk hajlott hátú, díszes egyenruhájú fiatalember.

- Hol vannak? – kérdezi a festőt.
- Nem értek – válaszolja a festő.
- Hol vannak a foglyok, akiket idefestettél?
- Ezek nem foglyok.
- Ismerem őket.

– Honnét ismered őket? – kérdezi a festő.

– Naponta kétszer találkoztam velük a sorakozótéren – válaszolja a parancsnok.

– Mindegyiket ismered?
– Mindegyiket.
– Ez ki? – kérdezi a festő, és a vászonra mutat.

- A Sebestült.
- Mi baja?
- Nem akart futni, megütöttem.
- Ez?
- A Kövér.
- Hány kiló?
- Harminc.
- Ez?
- A Tudós.
- Mit tud?
- Enivalókat.
- És ez?
- Ezt nem ismerem.
- Na látod.
- Nem számít. A többi számít, akit ismerem.

– Gyere fel, nézd meg őket közelről.

– Gyere le. Lelőlek, ha nem jössz.

– Még világos van, nyitva hagytam az arcokat, gyere.

- Mire felérek, átfested őket.
- Meg se mozdulok.
- Rájuk lehelsz.
- Elfordulok, téged nézlek, amint jössz fölfelé.

- Ne alkudjál, gyere.
- Mit akarsz?
- Mutasd meg, merre mentek.
- Nem láttam erre foglyokat.
- Megfestetted őket.
- Emlékezetből.
- Honnét ismered őket? – kérdezi a parancsnok.

– Mindennap kétszer találkoztam velük a sorakozótéren – válaszolja a festő.

- Mindegyiket ismered?
- Mindegyiket.
- Ruhát festettél rájuk.
- Így emlékeztem.
- Ott már régen nem született gyerekek.
- Emlékezetből festtettem.
- Hogyan kell gyereket?
- Ahogy a többit, csak kisebbre.
- Érdekes. Ahogy a többit?
- A szájukat nehéz.
- Miért?
- Nem tudják elmondani.
- Mit?
- Lemegyek.
- Gyere, siess.

A festő leér a katonák közé, elindul előttük, szó nélkül mennek az erdő felé. [...]

A Krímben Feodosziában, Szimferopolban és Szevasztopolban tartották hadifogságban.

Noha pályatársa és egyik legjobb barátja, Gyurkovics Tibor sokszor anekdotázott arról, miként látta el „tanácsokkal” a drámaíróként debütáló Hernádit, „jól figyelj, nehogy elrontsd, balra felírod a nevét annak, aki beszél, jobbra pedig, hogy mit mond”, a valóságban Hernádit az éhség tanította az alapvető dramaturgiára: „Tizennyolc-tizenkilenc éves voltam akkor, soha nem voltam katona, az oroszok elvittek, két évre ott tartottak hadifogolyként. Egyszer egy nagyon kedves barátom kerekedett ott, Vértes Tibornak hívták. Nagyon jóban voltam vele, és mondtam neki, hogy te öregem, valamit csinálni kell, mert éhen halunk. Elmentünk a politikai tiszthez, és azt mondtam, hogy csinálunk egy színdarabot, amelyik arról szól, hogy egy amerikainak van egy milliomos felesége, és együtt szidják a szocializmust. Mondta, hogy jó, csináljuk meg. Megcsináltuk. Én megírtam a darabot, amelybe hét étkezést írtam be. Reggelit, tízórait, villásreggelit, ebéd, uzsonna, estebéd, vacsora, tehát hét étkezést írtunk bele. A következőképp mentek az előadások, háromezer kopasz, negyvenkilős pasi ült a nézőtérben és én voltam az amerikai milliomos. Vértes Tibi volt a feleségem szoknyában és volt egy inasunk, John. Elkezdtek szidni a szocializmust, hogy rohadt oroszok, mondtuk. És akkor John, reggeli. A pofa elment a konyhára, és hozott egy nagy katyilok kását. (Az edényt hívták katyiloknak.) Bevágtuk ott pillanatok alatt. A háromezer kopasz nézte, és szemük kigúvadt, és már az oroszok is meg mi is a lincs határán álltunk, mert képzeljétek el, hogy hét étkezéskor hétszer ettünk, zabáltuk azt a kását, amiből ők két decit kaptak egy napra. Úgyhogy a harmadik előadásnál az orosz azt mondta, hogy konyec. Betiltotta. Soha többé nem lehetett már darabot játszani.”

Odakint megtanult oroszul, emellett németül is jól beszélt. A táborparancsnok egyszer behívatta, azt kérte, hogy számoljon be a német tisztek beszélgetéseiről, de Hernádi nem vállalta a spicliséget, a zsigerei tiltakoztak ez ellen. A parancsnoknak könnybe lábad a szeme, és az egyik soron következő transzporttal 1947-ben hazaküldte a fiatalembert. Abszurd ez is. Pedig így történt.

3

Hernádi számára a hadifogság az igazi „egyetem”. Ekkor válik nagykorúvá és íróvá. Innentől kezdve kénytelen együtt élni a lényé mélyén lappangó szorongással, amelyről egyéni hangú műveiben számtalanszor vallani fog. *Sirokkó* című regényében így beszél az elmondhatatlanról: „Az ól szűk terében Lázár összehúzódik, minden leépül róla, már csak a félelem absztrakt, tiszta nedvei mossák, előfutnak rejtett csatornáikból, átszakítják a milliméteres szárazság gátjait, szájába töltik fátyolos, sós ízeiket.”

Felhasznált irodalom

BORBÉLY László: *Ima Hernádi Gyuláért*, Lyukasóra, 2005/9.

HERNÁDI Gyula: *Deszkakolostor*, Magvető, 1986.

HERNÁDI Gyula: *Isten a konyhában vérzik*, Pátria Könyvek, 1991.

HERNÁDI Gyula: *Kiáltás és kiáltás*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2002, 138.

HERNÁDI Kriszta: *Kánonon túl – Aparegény*, Alexandra Kiadó, 2008.

RÓZSA T. Endre beszélget Hernádi Gyulával (*Pályám emlékezete*) Magyar Rádió, 1996. 06. 19. – 1999. 05. 17.

„Várom a méltányos ítéletet” – *Hernádi Gyula 78 évesen visszaemlékszik életpályájára*, MTV, 2003.

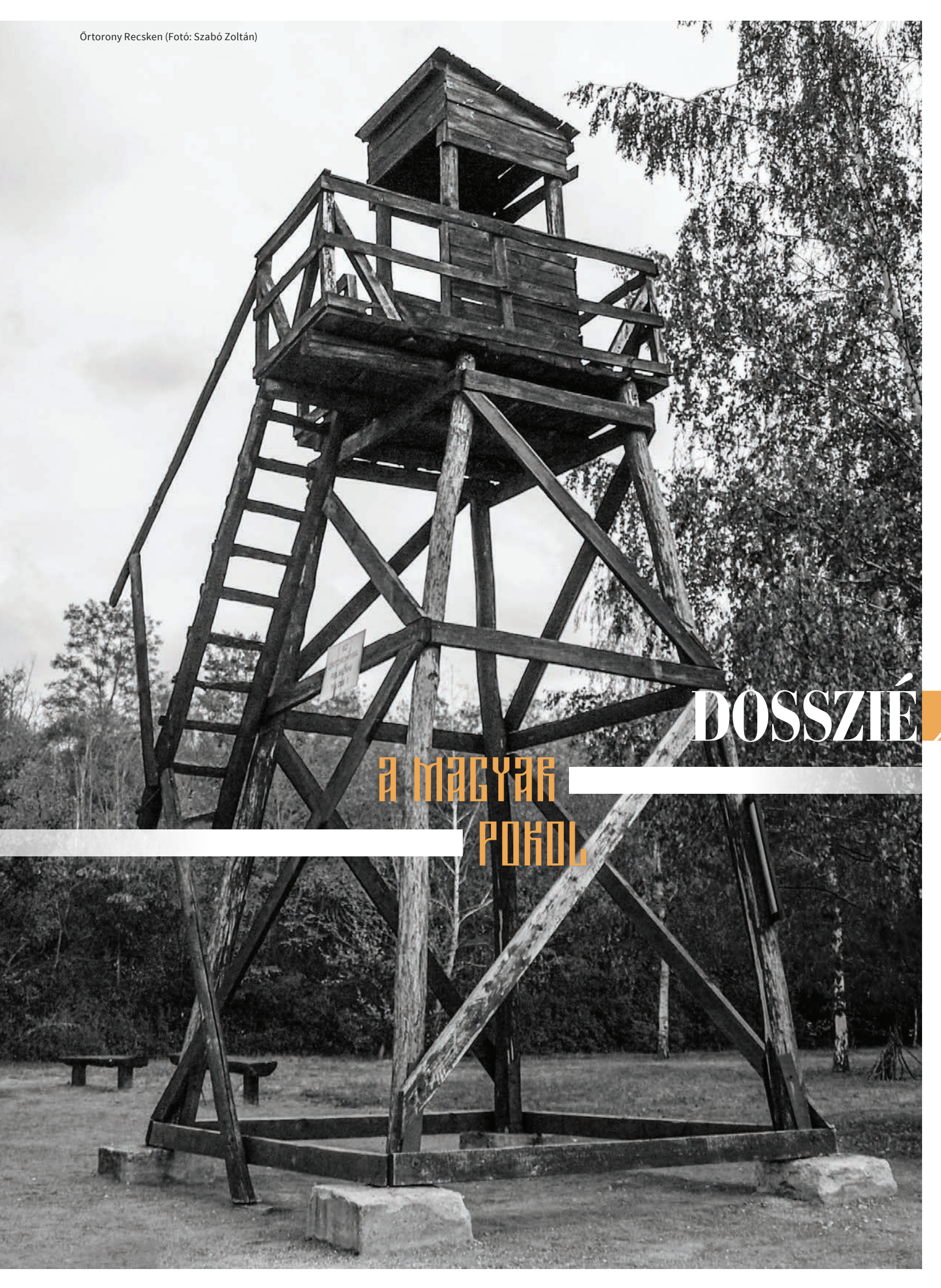
Ugyanakkor a hadifogság megtanítja a boldogság profán lényegére is: „Egy darab kenyér, répa, a fürdés lehetősége, a száraz út munkába menet... Mert akármilyen szörnyű helyzetbe kerül is az ember, mindig megtalálhatók azok az apró örömök, amelyek utat nyitnak a szabadság felé. Ez az igazi boldogság. Mert a boldogság nem más, mint a szabadság érzelmi megélése.”

Hazatérése után írott versei, novellái, regényei, színdarabjai és Jancsó Miklóssal közös filmjei azoknak a „boldog” keveseknek szólnak, akik még látják maguk előtt a létezés metafizikai horizontjait. Szeretne utat mutatni nekik, hogy a folyamatos, meghaladhatatlan létkrízis ellenére érdemes autonóm módon élniük, és szembeszegülniük azokkal az erőkkal, amelyek felett nincs hatalmuk. Így, ha kell, a halállal is.

„Végül is egész életemben a halálra készülődtem, állandóan ez volt a problémám, hogy mi is a halál. Olvastam erről nagyon sok mindent, különböző szentektől, különböző íróktól, filozófusoktól, és egyszer olvastam valahol egy nagyon jópofa szöveget, ami azt mondja, hogy a szexualitás arra hivatott, hogy az ember különös legyen, és változatos legyen az emberiség. A halál pedig, hogy egyéniséggé váljon az ember. Mert ha nem lenne halál, akkor összefolyna minden. De a halálból az egyéniségnek a szűkülése, az egyéniségnek a zokogása teszi tulajdonképpen az embert individummá. No most én nem így vagyok, mert én nem szűkülök, hanem egyszerűen be vagyok szarva a haláltól. Egyszerűen nem szeretnék, nem szeretnék megsemmisülni... Én körülbelül tízezer halottat láttam Oroszországban, amikor amolyan félszanitéc lettem a hadifogolykórházban. Este behozták őket, reggel kivittek kétszázat. Este behoztak kétszázat. Elnéztem ezeket az embereket, ezeket a hullákat, sárga színűek voltak, negyven kilósak, s valami speciális szaguk volt. Nem fedeztem fel a semmi ellenorvosságának a minimumát sem.”

Hernádi Gyula egyfelől igyekezett tárgyilagos hangon beszélni a halálról, másfelől mint magánember folyamatosan szorongott az elmúlástól. Gyurkovics Tibor a 2000-es évek elején gyakran mondogatta: „Gyerekek, nem hiszitek el, de minden reggel felhív azzal, hogy ma meghalunk, Tibor. Nem tudnátok lekötöni? Mondjuk, ha olyankor valaki felhívna, akkor ugye nem tudná az én számomat tárcsázni.”

Gyurkovics szerint az idősödő Hernádi halálfélelmének egyetlen „ellenszere” az, ha mégis van túlvilág: „Ennek a kérdésnek már a felvetése is izzó koronaként égette bele magát a tudatába, egész gondolkodásmódjába. Meg akarta osztani velem a rettenetes kétségeit, amelyeket huszoneves kora óta cipelt a maga keresztjeként. Ez a személyiség végtelen kétségbeesése Isten kapuja előtt.”

DOSSZIÉ

A MAGYAR POKOL

Recsk „örök”¹

A recski internálótábor története 1950–1953

BANK BARBARA

A recski internálótábor titokban létesített és működtetett kényszermunkatábor volt. Látogatni, levelet írni, kapni, csomagot küldeni nem lehetett. A családtagok azt sem tudták, hogy hozzátartozóik hol vannak, sőt az internáltak elhalálása esetén sem tájékoztatták őket.

A TÁBOR ÉPÍTÉSE ÉS LAKÓI

A recski tábor története 1950 nyarán kezdődött, amikor politikai döntés született a Heves megyei Recsk község közelében lévő csákánykői bazalt kitermeléséről és feldolgozásáról. Ekkor a Mosonyi utcai Toloncház foglyai közül összeválogattak 35 jobboldalinak bélyegzett szociáldemokratát. (Azokat titulálta így a kommunista pártzsargon, akik 1948-ban ellenezték, hogy a szociáldemokrata párt „egyesüljön” a korabeli kommunista párttal, mivel az inkább volt a lojális szocialisták bekebelezése, semmint két párt egyenrangú integrációja.) 1950. július 19-én ezt a háromtucatnyi embert 13 ávéhás fegyőr, valamint a táborparancsnoknak kinevezett Fóris Béla vagonírozta be, és vezényelte a Mátra hegység északkeleti zugába. Ezt a pionír őrizetes csapatot azzal hiteltették, hogy ha felépítik a tábort, és elkészülnek a területet lezáró szögesdrótkerítéssel is, hazaengedik őket. Visszaemlékezések szerint kevesen adtak hitelt ennek az ígéretnek, mert közben egyvégtében mint „fasiszta reakciókat” szidalmazták őket fogva tartóik.

A tábor területe korábban a Barkóczy család birtokához tartozott, itt volt a birkalegelőjük. Ebből a telepből az ÁVH idejére a viharvert juhodály és egy kisebb lakóház maradt fenn. Az állatok egykori szállásán helyezték el az első internáltakat, akik megkezdték a barakkok építését, és felhúzták a 3 méter magas kettős szögesdrótkerítést a kijelölt tábor köré. Emellett magas lábazatokon egymástól 50 méterre őrtornyokat állítottak. A kerítés mentén lámpákat helyeztek el, amelyek éjszaka is folyamatosan világítottak. A tábor területén körbe forgatható reflektorokkal három géppuskás magasfigyelő teljesített szolgálatot. Az utaktól, településektől kellően messzi eső helyszín „ideálisnak” kínálkozott olyan emberek számára, akiket a hatalom el akart emészteni.

Az elsőként idehurcoltakat, hasonlóan az utánuk érkezőkhöz, ötös munkacsoportokba osztották be, és mindegyikben kijelöltek egy felelős vezetőt. A csoportok nem voltak állandóak, tagjaik gyakran cserélődtek. Ugyanez a szisztéma működött a barakkokban is. „Felfrissítés” végett nem egyszer költöztették át az internáltakat egyik barakkból a másikba. Ezzel az „átcsoportosítással” élt a tábor vezetése akkor is, ha egy-egy – a tábor lakóin belüli – célcsoportot kívánt megfigyelni úgy, hogy új

Légi felvétel Recskről

vamzereket kevert közéjük. (Börtön szlengben azokat a rabokat nevezték vamzereknek, akiket az ávéhások szerveztek be sorstársaik megfigyelésére.) Egyedül a büntetőbarakk állománya volt szinte változatlan, oda könnyebb volt bekerülni, mint onnan kijutni.

Ahogy bővült az év hátralévő hónapjaiban az őrizetesek száma, úgy durvult egyre jobban az örök viselkedése. 1950 késő őszeré már öt barakk állt.

1950 októberében államvédelmi tisztek Recskre vittek egy prominens személyt, aki rabként maga is megjárta az ÁVH felügyelete alá tartozó helyeket az Andrassy út 60.-tól kezdve a váci fegyházig. A recski „újonc” Papp Simon geológus, a földgázkutatás nemzetközi szaktekintélye, a Magyar-Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) egykori vezérigazgatója volt. Önéletírásában így emlékezett vissza erre a látogatásra: „Budapesten az Andrassy út 60.-ban kötöttünk ki. Itt betettek az ÁVO fogdájába és megmotoztak. [...] Éjfél felé végre felvittek Prinz Gyula ávos őrnagy irodájába [...]

Elmondták, hogy Recskre fognak kiküldeni, mert ott egy fogolytábor van, és nincs vizük. Keressek vizet nekik. Úgy terveztek, hogy 3 liter víz jusson minden emberre: főzés, mosás és fürdésre, továbbá mosakodásra és ivásra. Ezt nagyon keveselltem. 3000 embert akartak itt elhelyezni. [...] Bejártam a Mátra északi oldalát, és összeszedtem az összes forrásokat. Ezek után a vizét levezettük a Barkóczi-tanya közelébe, és megvolt a szükséges vízmennyiség. Október 19-én visszavittek Budapestre az Andrássy út 60.-ba. Ott egy jelentést kellett írnom az egész munkáról.”

Recskre egy politikailag válogatott társaság került. A táborverő „osztályáruló szociáldemokraták” utánpótlásukkal együtt később is a legnagyobb létszámú – összesen 164 fős – kompakt politikai csoportot alkották. Köztük volt például Egri György, a Szociáldemokrata Párt ifjúsági mozgalmának háború utáni vezetője, Gábori György, a párt budapesti szervezetének ifjúsági titkára vagy Faludy György költő, a Népszava irodalmi szerkesztője.

Mivel a tábornak fel kellett épülnie, ehhez természetesen hozzáértő mesteremberekre is szükség volt, és az internált szociáldemokraták között sok volt a szakmunkás. 1950 júliusában egy újabb „jobboldali szociáldemokraták” elleni kampány részeként nagyszámú begyűjtés és előállítás zajlott le országos szinten: többségük Recskén kötött ki. Idekerült a Rajk-ügy kapcsán őrizetbe vett – de a kirakat-perben használhatatlannak bizonyuló – „titóistákból” 13 fő éppúgy, mint ahogy a „hor-thysta reakció” garnitúrájából is félszázadnyi egykori katonatiszt. Hasonló minősítéssel hurcolták ide a régi világbeli volt csendőrök, rendőrök tucatjait, s nemkülönben a két világháború közötti szellemi-tudományos elit egynémely reprezentánsát.

A BÜNTETŐBARAKK

Szovjet mintára hozták létre 1950 telén a büntetőbarakot is. 1950 decemberében egy esti létszámenőrzésnél megjelent a táborparancsnok az őrség kíséretében, és felolvasott 120 nevet. Ezek a kiválasztottak lettek a büntetőbrigádosok. Az indoklás szerint szabotálják a munkát, és mérgezik a tábor szellemét, ezért a továbbiakban külön barakkban kell lakniuk. Az 5. számú – akkor még csak félkész – barakkba költöztették őket.

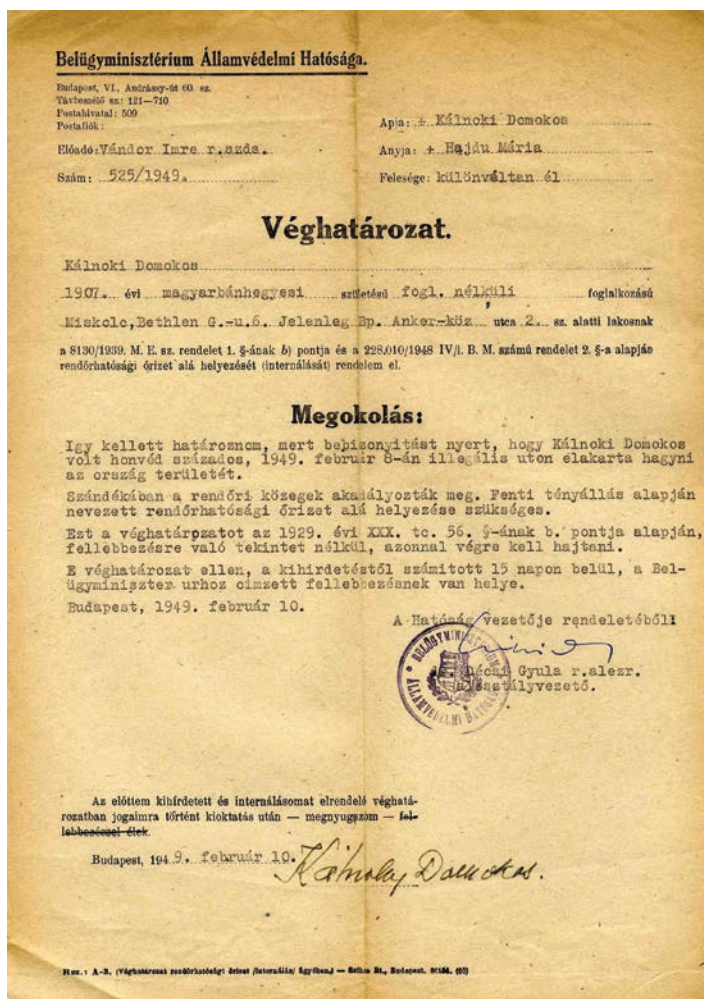
Az ablakokat lemeszelték és bedrótozták, az épületet külön drótösvénnyel vették körül. Szigorúan megtiltottak minden kapcsolatfelvételt a büntetőbrigádosok és a többi rabtárs között. A büntetősök voltak azok, akiket először vezényeltek ki munkára, és munka után őket kísérték vissza utoljára a táborba. A bányában külön munkahelyük volt. Vasárnap, amikor a többieknek takarítaniuk kellett, és más könnyebb munkát végeztek, addig ők követ szállítottak a bányából a táborba hordsaroglyán vagy a vállukon. Étel is kevesebbet kaptak: a büntetősöknek 5 decis, a többi rabnak 7 decis kanállal mérték a levest, vagy a kávénak nevezett híg lötytyöt. A büntetőbrigádosok nem hagyhatták el a barakot, míg a többi internált a belső táboron belül azért mozoghatott. Ha valaki hozzájuk szólt, az is a büntetőbarakkba került.

Az első büntetőbrigádot 1952 tavaszán feloszlatták, amikor megkezdődtek a felülvizsgálatok. Maradtak ugyanabban a barakkban, de nem voltak többé büntetőbrigádosok. 1953 elején újra felállították a büntetőbrigádot, amely a tábor feloszlataáig működött.

Recskre internálták a háború alatti, németekkel szembeni ifjúsági ellenállás számos tagját: például Jónás Pált, Zimányi Tibort, Sztáray Zoltánt, Benkő Zoltánt, Nyeste Zoltánt, de feltűntek néhányan a kisgazdapárt soraiból is: például Pártay Tivadar és dr. Varga János. „Új ellenségnek” számított a hatvani vasutaskolónia csoportja. A vasutasoknak azért kellett lakolniuk, mert védelmükbe vették lakóhelyük ferences rendházának szétszórattatásra szánt szerzeteseit. Később – 1953 tavaszán – tovább bővült szakmabéli csoportjuk, ugyanis a MÁV területi igazgatóságairól is idekerültek mindazok, akiket egy újabb, mondvcinált per előkészületei kapcsán vettek őrizetbe, de „kimaradtak” a bíróság elé állítottak közül.

Minden internálnak volt egy „bulija”, azaz ügye, ami a lebukásához vezetett. Pontosabban – a bennfentes rablegenda szerint – mindenkinek három verziója volt odakerülése magyarázatául. Az egyik az, amiről az ÁVH tudott, a másik az, amit a többieknek, internált társainak elmondott. A harmadik pedig az igazság, amire viszont a kutya sem volt kíváncsi – összegezte a lényegét Görgy Guidó volt katonatiszt, egykori internált. A tábor létszáma fokozatosan gyarapodott, és a teljes feltöltés nyomán a recskai rabmunkatáborban – a források alapján – 1760 személyt őriztek. Időközbeni létszámapadás leginkább a végelgyengülésben szenvedő – emiatt esetlegesen rabkórházba szállított – betegek és elhunytak miatt következett be.

Recskén, valószínűleg szovjet mintára, minden internált kapott egy betűjelet és egy számot a neve elé. A betűjelet az határozta meg, hogy ki melyik brigádban dolgozott. Volt A, B, C brigád, egészen S-ig, ezekhez a betűkhöz hozzátettek egy számot, azt a sorszámot, ahogy a brigádban ABC rendben a brigád tagjait felsorolták. Sztáray Zoltán például a H 49-es jelet kapta.

Internálásról szóló véghatározat (ÁBTL)

A TÁBOR FELSZÁMOLÁSA

1953. július 26-án, a minisztertanács határozatot hozott az internálás és a kitelepítések megszüntetéséről, a táborok feloszlásáról. Az elkészített statisztikai adatok szerint ekkor 3891 személy volt az ÁVH által internálva. Ekkor már az internáltak, az internáló- és munkatáborok a KÖMI-hez és a Bányügyi Minisztérium kezelésében levő munkahelyekhez tartoztak. A részletes tervezetek és utasítások szerint kijelölték az internáltak szabadítását végrehajtó bizottságokat az összes táborban. A recski internálótáborban ötfős szabadító-bizottság alakult Tóth Gyula táborparancsnok elnökletével. Az internálótáborokból való szabadításokkal egy időben, 1953. augusztus 10-én a kistarcsai internálótáborban intézkedtek arról, hogy legyen helyük azoknak az internáltaknak, akiket a szabadító-bizottságok különbírószám elé állítanak. A kivizsgálásokra kijelölték az ügyészeket és a védőket is. A kistarcsai különbírószám két tanácsa alakult meg, az egyik Olti Vilmos, a másik Jónás Béla vezetésével. Munkájukat egy-egy beosztott bírósági és az ülnökök segítették. Ez elé a különbírószám elé 232 volt recski internált került. A legtöbb recski rabot, ha szabadult is, szigorú rendőrhatalom felügyelete alá helyezték. Több mint ötven recski internált tiltották ki különböző területekről – általában a határterületekről és a volt lakóhelyükről. 1953. szeptember 23-án készült a recski internálótábor hivatalos helységében az utolsó jelenleg ismert jegyzőkönyv, amely elszámolt az internáltak szabadításával és lezárta a munkálatokat.

1 Bővebben I. BANK Barbara – GYARMATI György – PALASIK Mária: „Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953, ÁBTLL – L'Harmattan, 2012.

ÉLELMEZÉS

A rabok általában híg levest kaptak, a fejadag tápérték tartalma nem haladta meg az 1000 kalóriát sem, így súlyos probléma volt az alultápláltság. Ha nyersanyagot kapott a tábor, azt már a legelején megdézsmálták az ávosok, minden, ami jó vagy fontos volt, lecsökkentették a felére, harmadára. Ez jutott el a rabkonyhára.

Hoyos János és Ráczkövi Andor orvosok összeállítottak egy táblázatot, amelyben kimutatták, hogy a kalóriaérték, amit az internáltak kaptak, és az a kalória-kiadás, amit a bányában végeztek, annyira aránytalan volt, hogy Hoyos szerint ez a teljes megsemmisülésükhöz vezetett volna. Hoyos János beadta ezt a jelentését a táborvezetőségnek, válaszul a büntetőbrigádba irányították.

A penészes kenyereket azon a kocsin vitték a táborba, amelyiken a trágyát szállították. Volt egy keféőbrigád idős emberekkel, akik a penészt súroló-borosta kefével távolították el a kenyérről.

BULIBARAKK

„Amióta nacsalyikjaink a tábor öt barakkjából átköltöztek egy csinos, emeletes házacskába, amelyet rohammunkával kellett megépítenünk, és ahol kettesével aludtak, veszedelmes besúgórendszert szerveztek meg. Ugyanezt tette a hatóság is. Minthogy a besúgókat könnyebb munkára osztották be, egy-egy csajka főzelékkel jutalmazták, nemcsak elszaporodtak, hanem gyakran olyasmit jelentettek, amit nem hallottak.” Így emlékezett vissza Faludy György a bulibarakkra és lakóira. A lakói a hajcsárok voltak, a brigádvezetők, a kápók. A bulibarakk egy domb lejtőjére épült, az eleje kétszintes volt, a többi része pedig egyszintes. Volt egy folyosója, ahonnan a szobák nyíltak. Egy szobában legfeljebb négyen laktak. A szobákba vakolatlan téglakályhák mellett még kenyérsütő platnit is beépítettek.

Amíg a többiek földes, piszkos, néha már szalma nélküli szalmazsákokon, gerendákon vagy faágon aludtak, addig a bulibarakk lakóinak asztalos által készített ágyuk, szalmazsákos, kályhás, jól berendezett szobájuk volt.

Szabadulási határozat (ÁBTLL)

Internáltak országos nyilvántartása 602267/49

B.M. II/16 oszt. internálótábor

TÖRZSLAP:

Név: Dr. Kulcsár Péter

Lakás: Pétervárad u. 16. sz. 10. em.

Születési hely: Pétervárad, 1919. évi. hó: szept. nap: 10.

Anyanyelv: magyar. Családi állapot: nős. Gyermek száma: 2.

Iskolai végzettség: magán jogtan. mérnök.

Nemzetisége: magyar. Katonai rang: tábornok.

Foglalkozás: mérnök. Különös szakképzettség: nincs.

Van-e háza? (Hol és milyen nagy?): Nincs.

Van-e földje? (Hol és mennyi?): Nincs.

Anyja neve: Kulcsár Anna. Lakása: Pétervárad.

Felnevelő neve: Kulcsár Anna. Lakása: Pétervárad.

Gyermek neve: Péter, Anna. Kor: 34, 10.

FORDÍTSI

Az internáltak nyilvántartó kártyája (ÁBTLL)

Internáló hatóság: B.A.H. 102. 529/449

Internálás időpontja: 1949. okt. 5. nap

Internálás tartalma: Budapesti népbiztosok és az internáltak nyilvántartásának feladatainak megnevezése és leírása.

Internálás alapja (oka): Budapesti népbiztosok és az internáltak nyilvántartásának feladatainak megnevezése és leírása.

Magaviselet: Budapesti népbiztosok és az internáltak nyilvántartásának feladatainak megnevezése és leírása.

Szabadon bocsátás (rendelés száma, ideje és oka): Budapesti népbiztosok és az internáltak nyilvántartásának feladatainak megnevezése és leírása.

Segítség: Budapesti népbiztosok és az internáltak nyilvántartásának feladatainak megnevezése és leírása.

SZEMÉLYLEÍRÁS:

Termete: Szája:

Arca: Foga:

Szeme: Haja:

Szemöldöke: Szakála:

Orra: Különös ismeretőjele:

Feljegyzések: Budapest, 1949. okt. 5. nap B.A.H. től

45.114 Madách nyomda

A szenvedés mélysége és magassága

Faludy György recski rabságáról

PAYER IMRE

A történelem és a szépirodalom viszonya mindig élénken foglalkoztatta a kulturális közvéleményt. Tényszerű hitelesség és művészi igazság, hiteles dokumentumok és esztétikai tapasztalat, megformálás egymásra hatása adják a két szemléletmód alapjait, válaszait. Az utóbbi időben viszont már nem az ellentét, hanem az egymásra utaltság hangsúlyozódik. A regény lehet történelmi írás, a történelemkönyv megírásának poétikája pedig követheti a regényírás szabályait. Ez a megközelítés különösképpen felnagyítható, ha brutalitásig szélsőséges történelmi helyzet íródik. Tehát nem a történelemírás és a szépirodalom kettéválasztása a lényeges,

nek borzalmaiba torkoll. Ez a leírás azért is történelmi hitelű, mert a megszenvedett személyesség tanúságtétele adja meg az érvényességét. Az írásanyaga non-fiction, tehát az úgynevezett tényirodalom tárgykörébe tartozik. A kettősség – a humanista kultúra és a barbárságba zuhanó társadalom feszültsége – a szubjektum bensőségében állandó drámai feszültséget okoz. A szerző viszont nem a drámai műnemet, hanem – alkotánál fogva – az értelmesen higgadt történelmi visszaemlékezés memoárműfaját választja a nyelvi megformálás színteréül. A valamósosság személyességet hangsúlyozó próza- és lírapoétikájából ered, hogy a tér-idő szerkezetnek a közelképek beállítása

adja a fő szövegalakító rendjét. Ráközelítéses, mintegy felnagyítottan részletező perspektíva a koncentráltan behatárolt helyzetekről, alakokról, arcokról, sőt ezek kinagyított részleteiről – jól látható, hogy a szerző ebben látja a történő igazság feltárulását nyelvi művészetének képalkotásában. Ehhez járulnak, mintegy kommentárként a gazdagon felsorolt klasszikus műveltségbeli elemek.

Ennek – a Márai Sándornál is megjelenő – hagyományos polgári értékrendnek és az etikai szempontnak köszönhető az a politikai értékrendszer is, amely az író a nem marxista szociáldemokrácia felé viszi. Ez a meggyőződése egész fiatalkorától végigkíséri. A szociáldemokrácia felől először mintegy ideológiakritikusan értelmezi a kommunizmust. Később be kell látnia, hogy a fennálló borzalomnak még az ideológiához sincs köze. Innen ered a címben is szereplő pokol megnevezés. A fenyegetettség és az embertelen erőszak kiteljesedésének történeteként is olvashatjuk a könyvet. A Rákosi-rendszer társadalmában minden mérce megszűnik. A terror maga az állam. Eltűnik

a különbség bűn és ártatlanság között. Akárkit lefoghathatnak, bármikor, bárhol, magas és alacsony beosztásút egyaránt, senki se érezheti magát biztonságban. A vádak nyugodtan lehetnek hazugok, bárkit nyomorékká lehet kínozni, alapvető emberi mivoltától megfosztani, megalázni, éhhaláig dolgoztatni olyan munkával, amelynek semmi értelme sincs.

Internálótábor Recsken (Gyarmathy Livia gyűjtése)

hanem az, hogy milyen módon, mely szemlélet alapján formálódik meg, értelmeződik a korszak.

Faludy György *Pokolbéli víg napjaim* című könyvében és számos versében a klasszikus európai műveltséghez mélyen kötődik. A 20. századi társadalompolitikai válságtüneteinek részletes leírását olvashatjuk, amely a totalitárius diktatúra terrorszervezeté-

„Koch Hugó mérnököt – akit személyesen is jól ismert – Rákosi a Meinel-féle, államosított teaüzletek vezérigazgatójává nevezte ki. Egy napon Koch, Galba nevezetű sofőrjével a gödöllői országúton hajtott; Magyarország leghíresebb kanyarodóját, a hajtúkanyart vették, amikor velük szemben három szabálytalanul hajtó, óriási autó fékezett csikorogva; az elsővel majdnem összeütköztek. Az elsőből kiszállt néhány ávos. A második számú autóból kiszállt Rákosi Mátyás. Amikor felismerte Kochot, megölelte, bocsánatot kért kísérői miatt, akik rosszul hajtottak, kézcsókját küldte Koch feleségének, és visszaült kocsijába. Elindult az első autó, a második Rákosival, a harmadikból pedig kiszálltak az ávosok, és vasra verték Kochot meg Galbát. Nem az ÁVÓ-ra, hanem a törvényszékre vitték őket, ahol Rákosi élete ellen tervezett merénylettel vádolták mindkettőjüket. Kochnak megengedték, hogy ügyvédet fogadjon. Az ügyvéd beszélt védencével, felment Rákosihoz az Akadémia utcai párházba. Rákosi véreres lett a dühtől, amikor meghallotta, mi történt. Megköszönte az ügyvédnek a felvilágosítást, s megígérte, hogy védenca két órán belül szabad lesz. Öt perccel később, amikor az ügyvéd boldog mosollyal kilépett a párház kapuján, ávos autóból gyömöszölték, és Kistarcsára vitték. Ezek után Koch egy Rigó nevű, kövér, vörös képű bíró elé került, úgy, hogy az utolsó pillanatban rendeltek ügyvédet melléje. Az ügyvéd kijelentette a tárgyaláson, hogy ilyen gazemberre, mint védenca, aki Rákosi ellen merényletre bujtotta fel alávaló sofőrjét, nem kíván mást, csak kötelet, még hozzá jó szorosat. A bíró ennek ellenére, a vádlott legnagyobb elképedésére, felmentette. Amikor tárgyalás után – virággal kezében – sofőrjével együtt kilépett a törvényszék kapuján, az ávosok mindkettőjüket lefogták. Kistarcsán találkoztak első ügyvédjükkel, aki ott is maradt, míg Koch és Galba Recskre került. A szomszédos barakkban aludtak, egymás mellett. Rigó, a kövér, vörös képű bíró, aki felmentette őket, az Északkeleti Betörés mellett aludt, közvetlenül alattam.”

Faludy a *homo aestheticus* nézőpontjából szemléli, értékeli és beszél el az eseményeket. Az esztétikai szemléletnek mintegy vakfoltja lesz etikai. A vakfolt megdöbbenő hatásaként az olvasóban magában alakul ki az esztétikai hídon keresztül az etikai katarzisz, akkor is, ha a kötet megírásának oka nem etikai természetű, hanem a művészet akarása, a megírás, az alkotás mindent átható vágya. A szörnyűségek látványa ihletforrássá válik. A pokoli helyszín a pokoli groteszk iszonyatát hívja elő.

„Az ablak előtt vagy húsz ávos állt az óratorony reflektorának odairányított fényében; legalább öt percig tartott, amíg szemem hozzászokott a félelmes világossághoz, és ki tudtam venni, mi történik. Rabtársaink a barakk előtt másztak négykézláb a sárban, leeresztett nadrággal, szorosan egymás mögött. Elöl Tóth Géza bácsi, aztán Porpák, Purgly, végül a felsőházi tag. Mindhárman orrukát az előttük mászóknak fenekébe nyomták, csak az Északkeleti Betörés emelte fejét kétségbeesetten a magasba, mint a teknősbéka, amelyik fal elé került, s nem tudja, mit tegyen. [...]

Amiközben az ablak sarkához hajoltam, szégyenkezve regisztráltam gondolataimat. Először is: bélrendszerem szabályosan működik, azaz ilyesmi velem nem történhetik; másodsor: hogy egészségesen és mélyen alszom, még a véredek ugatását sem hallom, csak álomban; harmadszor: hogy miért nézem mindezt? Szadizmusból, vagy azért, mert egyszer meg akarom írni? Ehhez mindenekelőtt el kellett volna döntenem: hiszek-e még abban, hogy kiszabadulok? Vagy lehet-e az ember egyszerűen kíváncsi, ennyire erkölcsi felháborodás nélkül kíváncsi?”

Az író több helyen is válaszol a saját kérdésére: a megírás vágya hajtja. Azt a kockázatot, hogy hazajöjjen a diktatúrába, ahol elveszik az útlevelet, amely olyan érzést kelt, mint egy szoba, amelynek bent nincs kilincse – ezt is ezért vállalta. A „víg napok” a címben azt jelezheti, hogy sikerült őket az irodalomba emelni. De a *homo aestheticus* perspektíváját jelzi az is, hogy még az emberalatti körülmények között is az ideális Szép-et fedezi fel a természetben. Számatalan gyönyörű tájleírást (a költői képekben gyakran egymásba szerkesztődik, egymást erősítve a természeti, szerves és a művi, szervetlen Szép) a könyvben, és nemcsak a kellemes élethelyzetekben, hanem a haláltáborral szinte megegyező kényszermunkatáborhoz köthetőn is.

Paul de Man kifejtette, hogy a hagyományos értelmezéssel szemben az esztétika sem mentes az ideologikusságtól. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, noha a könyvben kezdettől jelen vannak a biblikus értelemben vett pokoli elemek, a szadizmus, a homoszexualitás, mégis a szerzőt ezek épp akkor kezdik igazán kétségbe ejteni, amikor semmilyen kulturális, társadalmi vonatkozással nem tudja ellátni ezeket, amikor teljesen értelmetlenné, barbárrá, állatiassá válnak, mint az Andrássy út 60., Kistarcsa, Recsk fejezetekben. Hans-Robert Jauss éppen ezt a megérthetetlenséget, értelmezhetetlenséget, párbeszédre való képtelenséget tartja a Gonosz, vagyis a pokol lényegének. Figyelemre méltó az a folyamat, amelyben a főhős fokozatosan ráébred arra, hogy ami a Szovjetunióhoz tartozó államokban zajlik, az nem a jezsuiták fanatizmusához hasonló marxizmusból fakad, hanem szó szoros értelmében vett pokoli bűn és barbár bűncselekmény. Ugyanaz a klasszikus modern európai, polgári emberkép szűnik meg, amelynek lerombolása miatt Márai Sándor is elhagyta Magyarországot. Faludy könyve is hasonló dilemmát és szorongást tartalmaz. A kiszabadulás nem örömet, hanem szorongást okoz számára.

Faludy alkatilag nyugodt, egyenletes, részletező írásmódja kedvez annak, hogy történelmi kutatásokra is alkalmas legyen. Sok minden szerepel benne, amiről akár történelmi dokumentumfilmekből is értesülhetünk, csak itt élményszerűen, plasztikusan jelentkezik. Például a gúzsba kötött ember megegyetése, a horrorisztikus kínzások, az egyetlen sikeres szökés a borzalom-táborból, az iszonyatos éhezések, a kényszermunka mindennapjai, a barakkban eltelt idő, a besúgók magatartása stb. De Faludy stílusa, hangneme úgy elegáns, hogy közvetlen és kedves is. Sokat tanulhat belőle az olvasó a világirodalmi példákat, sőt a társzművészeteket illetően is. A Villon-átköltéseivel is méltán híressé vált művész verseinek születéséről is beszámol, így a *Pokolbéli víg napjaim* lehetne a versek regénye is akár. Faludy György azért vállalta a szenvedést, hogy megírja. Költői tanúságtételt akart. A feszültség azonban nem lép át katarziszba. Ahogy a *Pokolbéli víg napjaim* prózája versek elbeszéléseként is olvasható, úgy a *Börtönversek (1950–53)*, illetve az *Emlékkönyv a rőt Bizáncról (Válogatott versek)* költeményei lírai módon verselik meg az elbeszélést. A lírai versek aforizmatikus beszédmódja a próza összegző tanulságaként szólal meg. A művek retorikai szempontból chiasztikus viszonyban állnak egymással. Mintegy a retorikai alakzat világszemléletéből következik, a kifordított megismétlésből, hogy az adott tartalom egyszerre nyitott az újabb értelmezésekre, ugyanakkor be is zárul a tematikát és annak perszeveratív fontosságát illetően. Megfigyelhe-

Az 5. számú barakk, az úgynevezett büntetőbarakk rekonstrukciója (Fotó: Szabó Zoltán)

tő, hogy író, szerző, elbeszélő én és lírai én ugyanahhoz a jelen-tani centrumhoz köthető: a Faludy György névhez. Szintén a már idézett Paul de Man írt az önéletrajziség és maszkkészítés egybefonódásáról, közösen végzett, egymást erősítő felépítéséről a nyelvművészetben. Faludyra mindez kirívóan jellemző, a vallomás, az esszéisztikusság, olykori publicisztikai fordulatok egy archoz – amely egyben akár maszk is – kötődnek a megírás hatásaként meggyőző erejűen. Faludy költeményei megismélik a terrorállam, a recski munkatábor szörnyűségeit, de már a líra más műnemébe kerülve, az olvasó a saját hangját kölcsönözve szólaltathatja meg a szöveget. Egy másik verseskötetben már a recski rabok utóélete is megjelenik. Igazolva az író-költő előérzetét, amely szerint a kiszabadulás nem hozza magával a lélek felszabadulását. Éppen az úgynevezett szabad világban züllik el a fogolytáborban levő legtisztább lélek (*Musza Pali*). Mind az elbeszélői, mind a lírai én egy olyan esztétikai világ- és életégsz képviselője, aki minden apró részletre nyitottan mégsem az aktuálpolitika részrehajlásaiban, hanem egy humanista értelem-és formaegész megalkotásában érdekelt egy válságos történelmi időben, amely nem megnyugtató jövőt jósol ennek a világképnek. Hiszen a borzalmakkal együtt a klasszikus humanitás metafizikája is eltűnik, amely épp a szenvedésben koncentráldott leginkább.

*megtudtam, hogy míg élek,
ketten vagyunk: testembe
beletársult a lélek,
s bár minden porcikám jó
barát, fegyvertárs, testvér,
én nem vagyok az összeg,
mert több vagyok a testnél.*

(*Búcsú Recsktől*)

Az ehhez tartozó könyvkultúra mediális közegével lehet, hogy elvész a hagyományos értelemben vett Szellem is. Ahogy Faludy György *Televízió*, *Gutenberg galaktikája*, *Marshall McLuhan emlékének* című verseiben, jelzésértékű, hogy a tematika tartalmazza a jövőt, s az, hogy a téma a hagyományos verselés poétikája, nyelvi magatartása, a szonettforma szerint

FALUDY György: *Pokolbéli víg napjaim*, AB Független Kiadó, 1987.

FALUDY György: *Börtönversek (1950–53)*, Magyar Világ, 1989.

FALUDY György: *Emlékkönyv a róti Bizáncról (Válogatott versek)*, Magyar Könyves Céh, 1961.

FALUDY György: *100 könnyű szonett*, Magyar Világ Kiadó, 1995.

jelenik meg, s ezzel mintegy a szerző előkelő távolságtartását is belefoglalja a nyelv művészetébe. (A Nyugati Világban, az USA és Franciaország materialisztikusságában már nem találja meg az alkotáshoz szükséges misztikus bensőséget.) Ez a fajta művészi elegáns távolságtartás adja a recski téma hiteles kifejezését is. Ugyanez a félelem szólal meg – de már a felfokozott drámaiság modalitásában egy másik költeményben is.

*Tanuld meg ezt a versemet,
mert nemsokára könyv se lesz,
költő se lesz, és rím se lesz,
és autódhoz benzín se lesz,
és rum se, hogy leidd magad,
mivel a boltos ki se nyit,
s kivághatod a pénzedet,
mert közeleg a pillanat,
mikor képernyőd kép helyett
halálsugarat közvetít,
s mert nem lesz, aki megsegít,
ráébredsz, hogy csak az maradt
tiéd, mit homlokod megett
viselsz. Ott adj nekem helyet.
Tanuld meg ezt a versemet. [...]*

*Tanuld meg ezt a versemet,
hogy elkísérjelek. Lehet,
s túléléd még az ezredet,
s pár kurta évre kiderül,
mert a bacilusok dühöd
revánsa mégse sikerül,
s a technológia mohó
hadosztályai több erőt
mozgatnak, mint a földgolyó —
memóriádból szedd elő,
s dúdold el még egyszer velem
e sorokat: mert hova lett
a szépség és a szerelem?*

(*Tanuld meg ezt a versemet*)

S különös módon Faludy György akkor érezte magát szabadnak, ha börtönbe zárták, a sötét, a pokoli oldalon. A szabadság itt a szólás- és gondolatszabadságot jelenti, a lélek méltóságát. Ebben a misztikus elmélyedést is segítő helyzetben a jók nagyon jók, a gonoszak nagyon gonoszak lesznek. Kinek-kinek a legintenzívebben feltárul az igazi valója. Összefügg mindez azzal az alkotásmóddal, amelynek szellemisége a klasszikus emberkép és nyelviség metafizikájára alapozott. Érdekes, hogy mindez már csak a krízis totalitásában lehetséges. Jellemző a későbbi példa, az *1956 te csillag* című híres költeménye is, ami egyfajta fellángolás a létagoniában. A vígság transzcendens oka az, hogy még lehetséges az igaz, színről színre való megmutatkozása a már kinti világban már megszűnt nagybetűs Emberképnek. A könyv végén a tolsztoji emlékeztető paraszt a jelképes szőlővel és kenyérrrel az emlék általi továbbélést, levést is sugallja. A megörökítés vígsága, az alkotás metafizikai sikere adja a pokol vígságát.

Recsk, 1950–1953¹

Beszélgetés Faludy Györggyel

■(részlet)

BÖSZÖRMÉNYI GÉZA

A tábor egyik legveszedelmesebb rabja alighanem egy szociáldemokrata költő volt: Faludy György. Hogy mégis élve úszta meg Recsket, ez csupán az ÁVH-s parancsnokok és nyomozótisztek elképesztő műveletlenségével magyarázható, akik álmukban sem képelték, hogy egy vers nagyobb galibát okozhat, mint egy robbantásos merénylet.

1910-ben születtem Pesten. A berlini, a grazi, a bécsi és párizsi egyetemekre jártam. Azután hazakerültem, és meglehetősen ismert író lettem. 1938-ban emigráltam Párizsba, onnét Marokkón át az Egyesült Államokba kerültem, annak a hadseregében szolgáltam a II. világháború alatt. 1946-ban hazajöttem Magyarországra, '50-ben hamis vádak alapján letartóztattak. A hírhedt recski táborba kerültem. 1953-ban szabadultam, aztán '56-ban másodszor is emigráltam. [...]

– *Miért jöttél haza 1946-ban?*

– Mert nem tudtam másképp elképzelni az életemet. Magyar költő vagyok, mit kezdjek Amerikában? Ez volt az oka. 1931-től vagyok a Magyar Szociáldemokrata Párt tagja. 1946-ban, amikor hazajöttem, fölmentem Kéthly Annushoz, a régi ismerőshöz és barátához, aztán elmentem a Népszavához, a lap egyik irodalmi szerkesztője lettem. A verseim egy része, amiket az emigrációban írtam, megjelent az 1947-es Könyvnapon. Az volt talán az utolsó szabad lélegzésű idő, mert aztán kezdett elszorulni a lélegzetem. Az állam – mindenekelőtt Rákosi és Révai – kezdett beleszólni az irodalomba, olyan dolgokba, melyekhez ők nem értettek. Kvázi napiparancsot akartak adni az íróknak. Végül tulajdonképpen csak azt engedték, hogy frázisokat, szólamokat lehetett megírni versben, ami azt jelentette, hogy senki nem olvasta őket többé. Rákosi 60. születésnapjára, amikor hiányoztam, mert Recskben voltam, megjelent egy könyv,

amelyben az egekig magasztalják ezt az embert, de olyan módon, hogy például ilyenek vannak benne, mondjuk, hogy költőnek is ő a legnagyobb. Vagy hogy a karjából, a vállizmaiból erőművek fakadnak... Szóval olyan dolgok, amelyek nevetségesek, és ha én Rákosi lettem volna, az illetőket lecsukattam volna, hiszen teljesen világos volt, hogy hazudnak. De ez befelé egyre súlyosabban érintette az embert. Hát mit írjal? Ha az ember írt Rákosi ellen egy verset, mit csinálhatott vele? Arról, hogy ezt kiadják egy folyóiratban vagy akár a Népszavában, szó se lehet természetesen. Föl sem olvashatom a barátaimnak, mert félek. Rengeteg ávós ügynök volt az ember körül, akik följelenthettek.

– *A költők között is voltak ügynökök?*

– Igen... igen. De jobb, ha nem említem, hogy kik. Feledjünk, fátylat rá! De voltak, bőven voltak. Hát az volt az ijesztő. Tehát mit csináljak? Ha fölolvassom a feleségemnek vagy az édesanyámnak, azok sírva fakadnak, mert ugyan egyetértenek velem, ők sem szeretik Rákosit, de mi lesz azzal az emberrel, aki ilyeneket ír Rákosiról? Csak próbálom most az akkori lelkiállapotomat leírni... A költő ír az íróasztalfióknak, és közben a talajt, amin áll, kihúzzák a lába alól. Aztán nem merek már az íróasztalfióknak sem írni, mert talán házkutatás lesz, megtalálják és lecsuknak húsz évre miatta és a *Marczius Tizenötödike* című '48-'49-es lapnak, Kossuth lapjának bekötött példányába írom le a verset úgy, hogy a betűket hátrafelé húzom alá ceruzával, és amikor hazamegyek, a kéziratot összetépem és

gombócokba gyűrve a csatornába dobom. Egy-egy gombócot egy-egy csatornába, de éjjel meg azt álmodom, hogy egy ávós ül minden csatornában egy szoros halászhálóval, és Péter Gábor asztalán összeállítják a versemet... így tudom valahogy az ember akkori lelkiállapotát jellemezni. [...]

Ez volt számomra a rémálmok kora: az ember éjjel megy az Andrassy út – Sztálin út – Népköztársaság útján, és hirtelen a házak összeszorulnak, egyre szűkebb lesz az utca, amíg csak a vállammal nem érintem a falat, de aztán kezdik a vállamat is nyomni, míg az Andrassy út 60. előtt egy ember a hajamnál fogva föl-emel és behúz az ablakon. Ez a rémálom követte az embert éjszakáról éjszakára, de ha kinézett az ablakon, tényleg ott állt az ávósautó a ház előtt. Emlékszem, egy éjjel nem tudtam aludni ettől, sétáltam valahol a Belvárosban, mögöttem két detektív persze, és jön velem szembe Pálóczi-Horváth Gyurka, mögötte is két detektív. Megállunk egymással szemben, a négy detektív tisztes távolságra áll mögöttünk, és azt mondja nekem a Pálóczi Gyurka: „Te meg vagy bolondulva, hogy éjjel nem tudsz aludni? Hát mi bajod történhetik? Te szociáldemokrata vagy, életfogytiglant kapsz. Én kommunista vagyok, engem fölakasztatnak.”

Szóval az ember érezte, hogy le fogják tartóztatni. 1950-ben lementünk egyszer Zsuzskával, a feleségemmel Balatonszárszóra. (Szárszó vonzott engem mindig, József Attila temetése kötött oda.) A szántódi révnél abban a pillanatban álltunk meg, ahogy a komp elindult át, és mögöttünk megérkezett az ávóskocsi. Április vége lehetett, és nagyon szeretek

¹ Részlet az alábbi kötetből: Böszörményi Géza: *Recsk, 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*, második, bővített kiadás, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2006. Gyarmathy Livia hozzájárulásával.

Az egykori internálótábor, háttérben a rekonstruált büntetőbarakkal, Recsk (Fotó: Szabó Zoltán)

fürdeni, és mindig fürdőnadrág van rajtam, úgyhogy az autóban levettem a többit és beugrottam a vízbe. Láttam, hogy a két ávós keszveses pofát vág, levetkőzik gatyára, és utánamúszik, hátha elúszom a Fekete-tengerig vagy hová. Úgy látszik, kötelességük volt, hogy az embert a saját közelükben tartsák. No szóval a vége csak az lett, hogy elküldtek Karlovy Varyba a filmfesztiválra, hogy írjak kritikákat, de a határon letartóztattak és bevittek az ÁVO-ra. Egy nyolcpontos vádiratot adtak olvasni. Az első vád az volt, hogy disszidálni akartam Csehszlovákián keresztül. Amikor engem hivatalosan küldtek! A második vádpont az volt, hogy fegyveres felkelést szerveztem a Népköztársaság megdöntésére, és amikor ezt elolvastam, behunytam a szememet és láttam, hogy a könnytáram eltűnik, tehát hogy házkutatást tartanak, és elviszik a könyvtárat. Amikor aztán évek múlva hazakerülök, az ajtóban megállok, és ott a könyvtár. Mondom a Zsuzskának, hogy maradtak ezek a könyvek itt? Azt mondja, miért ne maradtak volna? Hát nem volt házkutatás? Nem. Szóval valakit fegyveres felkelés szervezésével vádolnak, és nincs nála házkutatás. Ez volt a bizonyíték számomra, hogy azok, akik a vádat koholták, pontosan tudták, hogy nem igaz. Aztán az volt benne, hogy titoista vagyok, hogy trockista vagyok, aztán hogy kleriko-fasiszta körökkel érintkezem stb. Ez mind így együtt. És az utolsó az volt, hogy a magyar népet mindennél jobban gyűlölöm. Hát ez teljesen idiotikus vádpont, amire én oda mondtam az illetőnek, aki néha gumibo-

A rekonstruált büntetőbarakk belülről (Fotó: Szabó Zoltán)

tot rázott az orrom előtt, hogy ebből egy szó se igaz. Erre azt mondja: „Most nem arról van szó, hogy igaz-e vagy sem, hanem hogy aláírja-e vagy sem.” Kérem: „És ha nem írom alá?” Azt mondja: „Akkor személtárában fogják magát innét kivinni.” Amire azt mondom: „Adja ide hamar!” Odajött hozzám, látom, remegett a keze, mert teljesen váratlan volt, hogy valaki ezek ellen a vádak ellen nem védekezik. És aláírtam. Tizenegy kópiát kellett aláírni, és akkor jött az, amitől nevetnénekem támadt, tudniillik attól fogva két hétig az illető nem tudott mit csinálni velem. Engem két hétre adtak oda neki, hogy ezt aláírassa velem, és én aláírtam öt perc alatt.

– Miért írtad alá azonnal?

– Nézd, mert tudtam, hogy úgyis azt csinálnak velem, amit akarnak. Nem volt semmi értelme, hogy félig agyonverjenek, és akkor írom alá. Ezekkel nem lehetett nagyon vitatkozni, úgyhogy amikor az egyik mindenáron ki akarta húzni belőlem, és ez napokig ment, hogy amerikai kém vagyok, akkor gondoltam, leegyszerűsítsem a dolgot, tekintve, hogy úgy látszott, úgyis nyilvános főtárgyalás lesz az ügyben valami nagy perben (ahogy aztán nem lett). Elmondtam neki, hogy 1941. április 1-jén New York-ban, a 72. utca és a Broadway sarkán levő drugstore-ban

– azt mondja: „Mi az, hogy drugstore?”, mondom neki: „Kocsma.”, azt mondja: „jó”, – találkoztam két OSS, Office of Strategic Service, az amerikai kémiroda két ügynökével, Edgar Allan Poe-val, leírtam Poe-t, a költőt: alkoholikus, magas homlokú, kónyabajuszú, rokonszenves képű... – „A rokonszenvest hagyja ki!” – ordítja a gépiró kisasszonynak az ávós – és Walt Whitmannel, egy fehér szakállú emberrel... Azt mondja: „Na és más nem volt?” Mondom: „Más?” Ez addig nyúzott engem, amíg az ebédszünetben, miközben orral a falnak álltam, kitáltam az ördögöt. Hogy az volt a harmadik. Úgy mondtam el neki, hogy a harmadikat Zebulon Edward Bubelnek,

Belzebubnak hívták; az ismertetőjelei, hogy két dudor van a homlokán, hogy lócslábú, sántítva jár, és hogy Rasolszaga van, amit ortodox izraeliták használnak a borotválkozásnál, hogy kést ne használjanak... Azt kérdi, hol lakik? Mondom neki: „Ninive utca 42., Babilon.” Azt mondja: „Velem akar izélni, maga állat, én tudom jól, hogy Babilon csak a Bibliában van!” Mondom: „Nem, Babilon Long Islanden van, New York államban, hívja föl a telefonközpontot.” Ordított, átment a szomszéd szobába, de megnyugtatta jött vissza, mert én tényleg tudtam, hogy van Babilon Long Islanden.

Na most, erről a háromról, szóval az ördögökről, Edgar Allan Poe-ról és Walt Whitmanról aztán lenn a földszinten este keménypapírra személyleírást kellett adnom, amit lemásoltak, és küldtek az ÁVO-posztokra a határra, hogyha az ördög jön kémkedni, akkor lefogják. Később állandóan jöttek azzal, hogy maga az, aki a „P-o-e-vel” esküdött össze. Mondtam, hogy oe-vel kell írni, de „Pó”-nak kell kiejteni. Szóval ez inkább az én mulatságomra volt, ha szabad így mondanom, hogy valami kis szórakozásom legyen ezen a rettenetes helyen.

– Végül is hogy záródott az ügyed?

– Fölvittek végül Péter Gáborhoz. Ez nem szívesen mondom el, mert harmincöt év múlva senki nem hiszi már el, mert az a kor, az az időszak lezárult, és mindaz, ami benne történt, hihetetlennek tűnik, úgyhogy én nem szoktam elmondani, és most is csak inkább a kortársaknak mondom el, akik tudják, hogy igaz. Szóval fölvittek Péter Gáborhoz, aki a nagy íróasztal mögött ült a bőrfoteljében, kínált nekem helyet, cigarettát, alkoholt, minden fenét följajánlott. Előtte egy dosszié feküdt a nevémmel, jó nagy dosszié. Miután engem is tegezett, természetesen visszategeztem, és megkérdeztem, hogy olvastad-e. Azt mondja: „Nem olvastam, de belenézttem.” Mondom: „És van benne valami értelmes, kézzelfogható vád ellenem?” Azt mondja: „Nincs.” Mondom: „Nagyszerű, ez azt jelenti, hogy kikerülök innét.” Azt mondja: „Nem. Behoztak, és itt is fogsz megdögleni!” Azt mondom erre: „Miért?”

Azt mondja: „Mert rád nincs szükség. Hülyékre nincs szükség.” Mondom: „Miért volnék hülye?” Amire ő átnyúl az íróasztalon, mert ingben ültem ottan, csupa véresen, föl volt szaggatva az ingem, megráz engem, és azt mondja: „Te

ne volnál hülye, aki Amerikából hazajöttél ebbe a szarba?!”

Szóval ennyi volt, és mint egy halálos ítélet, úgy hangzott. Ez az, amit az eljövő kor már nem hisz el, és én nem is írtam meg soha. Pálóczi Bubinak egyszer elmondtam, ő írta meg a Sunday Timesban, lehet, hogy egyesek innét tudják.

Pár nappal később egy gépelt papírt nyújtott át nekem az egyik ávós a kihallgatáson, amelyen az állt, hogy állambiztonsági okból – itt pontok következtek – évre internáltak. Kérdem: „Hány évre?” Azt mondja, hogy számoljam meg a pontokat. 25 pont – 25 év. Ez volt az úgynevezett ítélet, aztán Kistarcsára vittek, és két héttel később Recskre. Recsken az volt a nagyszerű, hogy aki gonosz volt, az még gonoszabb, és aki jóindulatú volt, az még derekabb lett, úgyhogy az emberek szétváltak hirtelen, Jókai Mór fekete-fehér világa volt az ember előtt, tudta, hogy kibeen lehet teljesen megbízni, az életet adjuk egymásért, és ki az, aki egy szelet kenyérért az embert beárulja és tönkreteszi.

A másik tanulság az volt, hogy a testünk micsoda nagy segítséget nyújt nekünk, hogy a léleknek vagy annak, ami szellemi, micsoda nagy hasznára van a test rögtön, automatikusan azzal, hogy az ember szakálla lassabban nőtt, a körmei lassabban nőttek, hogy kevesebbet egyen, de kevésbé éhezzen, mégis hogy az ember bőre megkeményedett, úgyhogy ha az eső végjégsorgott a hátunkon – az első három hónapban folyton, folyton és folyton esett, az első nap a köpenyünk ázott át, a második nap a zubbonyunk, harmadnap az ingünk, negyednap a patak az ember gerincén folyt –, az ember úgy érezte mégis, mintha egy másik ember gerincén folyana, nem az övé. Behúzódtunk egy pár milliméternyire a bőrünk mögé. Nem fájtt olyan nagyon az ág, amelyik belénk kapaszkodott, a pofon vagy a rúgás, amit az ávóstól kaptunk. A test védekezett. De védekezett minden más irányba is. Volt, ami kifinomult, volt, ami eltompult. A szaglásunk kifinomult. Ha az ember igazán dolgozott, ahogy megkívánták, akkor éhen halt. Tehát az egyetlen mentségünk a szabotázs volt. A szabotázs jelentette az életet, a munka a halált. Mint a német táborokban, csak azzal a különbséggel, hogy az embert ott helyben vitték a gázkamrába, avagy helyben agyonlőtték vagy beledobták a tűzbe. Ez Recsken nem volt, legalábbis nem ilyen mértékig. Jankécht lőtte agyon valaki a telegráfról, de általában ez nem volt. De a német táborokban – mint ahogy

elmondták nekem azok, akik ott voltak, a Dálnoki, a Gábori, szóval aki mind a kettőben volt –, megvolt az a nagy reményük, hogy béke lesz, hogy vége lesz a háborúnak. Míg mi Recsknek a végét nem láthattuk előre, tehát nem tudtuk, hogy még öt évig, tíz évig vagy harminc évig tart. Ugyanakkor azonban, ha szabad így mondanom, volt egy bizonyos optimizmus is, tekintve, hogy nem lőttek szájon, azaz nem lőttek bele az emberbe, szóval a kegyetlenségnek az a fajtája, ami a náci táborokban napirenden volt, az hiányzott.

A szellemi élet egy bizonyos optimizmust tartott fenn bennünk, mindennek előtt az, hogy este összejöttünk beszélgetni. Lassan kezdődött ez, mert eleinte, az első időben tizenkét vagy tizennégy órát dolgoztunk és holtfáradtan kergettek be bennünket a barakkba, úgy hogy a csizmánk odadagadt a lábujjakhoz, nem tudtuk lehúzni, és úgy feküdtünk sáros csizmával a törek szalmára, úgy aludtunk. Aztán reggel kikergettek minket újra dolgozni, és ez így ment háromszázhatvannégy napig egy évben, kivéve a május elsejét.

Amikor a nagy éhség ideje jött, és körülbelül 1000-1200 kalóriát kaptunk naponta vagy annyit sem, szóval ebben a rettenetes atmoszférában, ahol mindennap egy, két, néha három ember halt éhen, egyszer behajtanak este minket a hóban a barakkhoz, és én kiálltam a barakk elé mosakodni a hóban, odajött hozzám Boross-Tóby Jóska. Nyíregyházi városi tisztviselő volt, nagyon derék, magas ember – a magas embereknek nehezebb dolguk volt, mert hiszen ugyanannyi kosztot kaptak, mint a kicsinyek –, szóval odajött hozzám, és azt mondta: „Gyurka, megbocsátasz ugye nekem, de én a ma esti előadásodra, tudom, Platónról fogsz beszélni, nem jövök el. Én próbálom a növények életét élni. Egy órával több alvást adok magamnak, talán így könnyebben túlélem.” Amikor ezt mondta, én olyan gyenge voltam, hogy becsuktam a szememet, nem feleltem rá neki mindjárt. Ebben az éhínség-éhhálál állapotban az idő megrövidül rettenetesen, az embernek folytonos hallucinációi és fantáziái vannak, én a nagyanyám verandáját láttam virágokkal, januárban, és éreztem a virágok, a jácintok szagát is, és megfeledeztem Boross-Tóbyról. Amikor kinyitottam a szememet, ő már nem volt ott. Visszamentem a barakkba, és arra gondoltam, most illenék odamennem a Boross-Tóbyhoz, és meggyőzőnm arról, hogy ne adja föl magát, ne próbáljon az alvásba menekülni, mert az nem gyógy-

216
13 -
Név: DALNOKI MIKLÓS LÁSZLÓ
Szül. hely, idő: BUDAPEST
1924. március 24.
Anyja neve: LABÁN MELÁNIA
Hová távozik: Kecskemét

nyilatkozat

Tudomásulveszem, hogy az internálótáborral és a táborban lévő személyekkel kapcsolatos minden hír, vagy adat "állami titok" képez. Az "állami titok" megsértését a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. XXI. sz. é. rendelete 10. évig terjedhető börtönbüntetéssel súlytja - amennyiben a cselekmény súlyosabban nem minősül.

Kelt. Recsk, 1953. szeptember 17.

Dalnoki Miklós László
aláírás.

A nyilatkozat, amelyet mindenkinél alá kellett írnia (ABTL)

szer, inkább jöjjön el az előadásra, de olyan fáradt voltam, hogy nem mentem el. Bizonyos mértékig ezért felelősséget is érzek magamban. A Boross-Tóby Jóska nem jött el az előadásra, és öt vagy négy nap múlva, nem emlékszem pontosan, elkezdett szaladni a hóban, összeesett és nemsokára meghalt.

– Véleményed szerint mi volt az oka, hogy teljesen elszigetelve tartották ezt a tábort?

– Az Államvédelmi Hatóság rendkívül szegénylős volt, és mindent megtettek, hogy meg ne tudják külföldön a tábor létezését.

– Milyen érzést váltott ki belőled, hogy Michnay megszökött?

– Roppant örömet persze, és egy kis diadalt. Egyik veszteség a másik után, és akkor hirtelen valakinek sikerül, ami teljesen lehetetlennek tűnt előttünk, megszökött, és aztán a rádióban, a Szabad Európában bement a hatszáz ember nevét; a feleségem is onnan tudta meg, hogy élek, és mások is ugyanígy voltak.

– Milyenek voltak az örök?

– Nagy részük olyan, akit besoroztak, aztán bevitték valahova, amiről nem tudták pontosan, hogy micsoda. Akiknek azt mondták rólunk, hogy mi vagyunk a földbirtokosok, a fő fasiszták, és akik ezt elhitték, mert hiszen nem volt módunk megcáfolni. De ezt elhitte más is. Amikor engem egyszer elvittek szent lapátolni a recski állomásra éjjel, ott lapátolom a vagonból ki a szent, velem szemben ül az ávos, és akkor egy parasztember közeledik felém és amikor meglát, fölemeli az öklét és azt mondja: „Ugye, most szenvedsz, rohadt kulák?”

– Tudta valaki az örök közül, hogy te költő vagy?

– Igen. „Maga Kisfaludy Sándor” – mondta nekem az egyik, amikor bejött, hogy kérjen tőlem a recski szeretőjének az emlékkönyvébe egy verset. De nem írtam, megtagadtam. Azt mondtam, hogy verset nem írok neki, de szívesen mondok neki verset este. Ez egy trükk volt a részemről, mert este mindig összeverték minket. Kiállítottak a folyosóra, és végig véresre vertek. És mondtam nekik este a verseket. Maupassant- és Csehov-novellákat, és mindent, ami eszembe jutott, soknak nagy sikere volt, az Ezeregyéjszának különösen.

– Írtál verset Recskén?

– Nagyon sokat. Sokat, mindenekelőtt azért, mert hiszen az ember azt hitte, hogy meghal. Volt rá kilencvenöt százalékos esély, tehát az ember megpróbálta azt, amit még nem írt meg, és magát Recsket is, ezt az egészet, amit érzett, megírni. Persze, nem volt könnyű, hiszen papírunk, ceruzánk nem volt, és azonkívül az ember sose lehetett egyedül. Persze írtam én verset az amerikai hadseregben is, amikor nem voltam egyedül. Ahol igazán jól éreztem magam, az a fogda volt. Enni ugyan alig kaptam, még kevesebbet, mint kinn, de nyugton hagytak, akár a sötétzárkában, akár a magáncellában, és tudtam verset csinálni. Elhatároztam, hogy mit írok meg: az ember vizuális fantáziája óriási módon működött és semmi akadálya nem volt, hogy az ember a fejében csinálja meg, a baj legfeljebb az, hogy akkor én vagyok a kézirat „egyetlen példánya”. Tehát ha én nem élem túl, akkor a kézirat sem éli túl. Szóval, föl-alá jártam mindig a cellában, két és fél lépés így, két és fél lépés vissza, negyven kilométer általában egy nap, ami azért

jólesett, de hát katasztrófa volt a kalóriáknak. Hanem, amikor később nagyon éhes voltam, akkor megtöltöttem a csizmámat homokkal, rohadt régi utászcsizma volt, úgyhogy tudtam állni, nem kellett szétnyújtanom a könyökömet, hogy állva tartsam magamat, a köpenyt a fejemre húztam, és így állva – én vagyok a nagy költő – írtam a verset! Minden nap körülbelül negyven sort, ami azt jelentette, hogy a nap, amely a fogdában tizenkét órát, húsz órát, negyven órát látszott tartani, most csak három órát tartott. Már megint este van. Szóval rettenetes gyorsan múlt az idő, ami gyönyörűség volt. Minden sort, amit „leírtam”, megismételtem negyvenszer-ötvenszer is, este elmondtam az egészet, amit aznap „írtam”, és másnap reggel mindazt, amit eddig „írtam”. Aztán jött a nagy rémület, hogy kikerülök a fogdáról... Majd a barátaim megtanulják. Volt olyan, aki ezer sort, volt, aki ezeröttszáz sort tanult meg, és aztán később... Van egy versem: amit Zsuzskához, a feleségemhez írtam, még az ávón, és amikor kiszabadultunk, én csak az utolsó csoporttal szabadultam, de ők előbb szabadultak, s az egyik, Egri Gyurka fölment a feleségemhez, és elmonda azt a verset, amit neki írtam. De csak az első három versszakot, aztán azt mondta, tovább nem tudom, de holnap följön hozzád Gábori Gyurka, aki az utolsó négy versszakot tanulta meg és azt elmondja neked. Így került ki a vers, így kerültek ki a verseim. Azt gondoltuk, hogyha mindnyájan meghalunk, legép-puskáznak minket, tömegsírba vetnek, ketten-hárman akkor is kimásznak majd a tömegsír-ból, és azok között talán lesz olyan, aki ezt a verset tudja... Ez boldogság volt. Azt hiszem, hogy a kényszerítő körülmények, a halál közelsége használ a költőnek, talán jobb verseket ír, hogyha fél a haláltól, mint amikor nincs szemben a halállal.

Kiadómnál fiatal emberek dolgoznak. Olyanok, akik még az úgynevezett Kádár-korszakot is csak apáik meséiből ismerik, és akiknek 1956 – a Forradalom – történelem.

Most mégis az ő kérésükre egyeztem bele, hogy rokonom, Ferdinandy László recski raboskodását megírom. Könnyelműen, ez már a lépcsőházban eszembe jutott, mert hát én ezt a Laci bácsit – a valaha jó nevű ügyvédet – alig ismerem. Amit tudok róla, csak néhány adat. Közöttük Faludy György sorai: „Mellesleg – írta a költő 1960-as, strasbourg-i címekre küldött levelében – nem rokona-e [...] Ferdinandy bácsinak, aki velem együtt volt Recskén, és bátorságával, nyugodt, fölényes és hősi viselkedésével oly felejthetetlenül megmaradt emlékezetemben? És ha rokona, mi van vele?”

Az itt következőkben kiadom felszólításának engedve erre a kérdésre válaszolok. Fél évszázad késéssel: Laci bácsi és Faludy Gyurka, a két recski rab már sok éve halott.

Egyetlen egyszer találkoztam vele. Rémlik, hogy valahol a Józsefvárosban lakott. Aznap siettem: már lejárt kéthetes tartózkodási engedélyem. Hogy kitől kaptam meg a címét? Ma már ezt sem tudom.

Jól emlékszem, komoly, barátságos úriember benyomását tette rám. Ültünk egy sötét udvari szobában, velem magyarul, feleségemmel franciául beszélgetett. Akkor, a hatvanas évek végén, már több mint egy évtizede kiszabadult Rákosiék börtönéből. Tulajdonképpen csak annyit tudtam róla, hogy a Thaly Kálmán utcai bölcsőde kazánházában segédfüttő. Emlékszem, megdöbbenett, hogy milyen gondosan őrzi a megmentett kéziratokat.

Rólunk is mindent tudott: francia feleségem adatait, a három gyerek nevét. Ezeket gondosan ellenőrizte, kiegészítette. Még francia publikációimra is rákérdezett.

Soha többé nem láttuk őt. A trópuson éltünk, és a hozzám hasonló hontalanoknak nem osztogatta a tartózkodási engedélyeket az óhaza.

*

Hogy miért nem tartottam a kapcsolatot apám családjával, ezen a ponton magyarázattal tartozom. Szüleim elváltak még a háború éveiben, orvos apám üldözötteket mentett, anyánk pedig a németekkel rokonszenvezett. A két család megszakított egymással minden kapcsolatot, és ennek – amint az már lenni szokott – mi ittuk meg a levét, gyerekek. Béna apámat nekem is újra fel kellett fedeznem kiskamaszkorom éveiben. Kerékpáron jártam ki hozzá, a dömösi, úgynevezett Gizella-telepre.

A családot pedig csak apránként láttam viszont, elfekvő kórházakban, látogatónapokon. A piarista gimnáziumban ismertem meg Gábort, szőke, szeplős unokatestvéremet.

Később, trópusi magányomban kezdtem el érdeklődni irántuk. Gábor nagylányát, Katit, meghívtam a karibi szigetre, ahol száműzetésem éveiben tanítottam.

Közben persze – ha ez az eddigiekből nem derült volna ki – múltak az évek és az évtizedek. Az ezredfordulón hazatelepültem félévszázados – mondjuk így – kalandozásom után. A szülőháza visszafogadott, itthon, a budai házban írom tovább a könyveket. Itt ért a felszólítás, hogy Laci bácsiról, a recski rabról is szedjem össze az emlékeimet.

– Semmiség! – biztatott feleségem. – Minden adat fenn van az interneten!

Az új idők mesedobozában azonban Ferdinandy Lászlónak nem szerepelt még csak a neve sem. Tulajdonképpen ekkor döntöttem úgy, hogy Laci bácsi történetét megírom.

Katihoz fordultam – kihez máshoz?! –, vele karibi látogatása óta tartottam a kapcsolatot. A szőke lánykából komoly hölgy vált az évek folyamán, aki felelős beosztásban, valami minisztériumban dolgozott.

Kérésemre szakított rá időt, és előkereste a családi ládák mélyén lapuló dokumentumokat. Egy ötkilós paksamétát, amit egy minisztériumi attaché-case-ben rövidesen át is adott.

A bácsiról már csak koránál fogva sem tudott sokat. Emlékszem, említette, hogy Lacit elhagyta a felesége a recski évek alatt. És hogy az asszony minden közös tulajdont – könyvtárt, bútorot és lakást – felszámolt. Így aztán nem volt könnyű megtalálni a régi ügyvédi levéltárt, valamint a későbbi, letartóztatási utáni iratokat.

Ha valami, akkor ez megerősítette korábbi elhatározásomat.

*

A voluminózus csomag tartalmát hosszadalmas lenne felsorolni. Van itt minden: felvágatlan könyvek, kéziratok, ismeretlenek százéves fényképei. Olyan tanulmányok, mint az 1928-as *Néhány szó a biztosítási díj fizetésével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 1927. évi X. T.-C. 15/3 bekezdéséhez* vagy *A nádori méltóság betöltése és az ideiglenes alkotmány* című dolgozat, amely megállapítja, hogy „az állam legfontosabb szervei a törvényhozó szervek (az Országgyűlés).”

Van azután itt elmélkedés Isten létéről, valamint egy édesapámnak, a Róbert Károly körúti kórház II. férfi idegosztályára küldött levél, amelyben Laci bácsi egy készülő családfához kér

Irodalmi Ujság

14 St. George Street, London, W. 1

Telephone: MAYfair 3224

London, 21st Apr. 1960.

Kedves Barátom,

Levelét örömmel olvastam. Ritkán kap az ember ilyen kedves hangú friss eredeti levelet, ~~mm~~ s ez mindenesetre nagyon jól esik az emigrációban. Mellesleg nem rokona-e saját druszájának Ferdinándy bácsinak, aki velem együtt volt Recskén és bátorságával nyugodt, fölényes és hősi viselkedésével oly felejthetetlenül megmaradt emlékezetemben? És ha rokona, mi van vele?

Ami a verset illeti: az első hét sor nagyon jó, mindenekelőtt azért, mert friss, képszerű, üde, s a verselés is ügyes. A refren már nem tetszik nekem, ugyanigy a második versszak sem, mert ez inkább a szónokias, magyarázó, refrénszerű, szóval csak bizonyos mértékben versbe való. Pontosan szólva a vers mindig ábrázol, megjelenít, örül, dühöng, káromkodik, de nem magyaráz.

Faludy György levele Ferdinandy György részére, 1960. április 21. (részlet)

néhány adatot, és figyelmeztet, hogy öcsém második fiának (ha lesz!) a családi konvenciók értelmében a Bertalan nevet kell majd viselnie.

Végül az irattár örzi egy 1959-es svájci képeslapomat, és egy újságkivágást, amelyen Christian Yve a novellairás művészetéről, Maurice Druonról és az én *Sziget a víz alatt* című írásomról elmélkedik.

Számomra különösen érdekes volt egy tíz gépelt oldalas családtörténet, tudtommal az egyetlen, ami a 18. és 19. századi ősről fennmaradt. „Öröklött természetünk mindnyájunk életének alakulására többé-kevésbé sorsdöntő lehet” – állapítja meg bácsikám. És valóban: a családalapító I. Mihály élete az én életemmel több meghökkenítő hasonlóságot mutat. Őt is tizenhét éves korában zárták ki (őt a rozsnyói) piarista gimnáziumból, és ő is húszévesen szedte a nyakába a világot. Katona lett, és elhatározása mellett élete végéig kitarzott. Négy házassága volt neki is, másodsorra – úgy mint én – negyvenöt évesen.

Vállalkozó kedv, leleményesség és szívós kitartás jellemezték egész életében. Mindezekből – úgy képzem – talán a leleményesség kivételével – valamicske (nyomokban) bennem is megmaradt.

*

Dr. Ferdinandy László budapesti lakost, vállalati ügyészt 1949. július 6-án hallgatta ki először a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. A személyi adatlap szerint az 53 éves gyanúsított vagyontalan magyar állampolgár, és előző büntetése „állítása szerint nem volt.”

Nyilatkozatában „terhelt” előadja, hogy 1925 óta ügyvédi magángyakorlatot folytat, és felsorolja a társaságokat, amelyekben tisztséget viselt. 1939-ben többek között nyilas petíciók

ellen védte a kormánypárti mandátumokat, a német megszállás alatt, 1944 és 1945 között pedig illegálisan tartózkodott.

A felszabadulás után részt vett a legitimisták kávéházi találkozóján, majd 1947 után, baráti összejöveteleken, külföldiekkel is elbeszélgetett. Elismeri, hogy ismerőseinek rendszeresen tett politikai jellegű nyilatkozatokat. 1949-ben egy barátja számára illegális kijutási lehetőséget keresett.

Internálását követően a Legfelsőbb Bíróság 1953. december 21-én, tehát négy évvel később hozott ítéletet. Ebben a vádlottat bűnösnek nyilvánítja, és összbüntetésül hat év börtönre ítéli. Az ítélet megokolása: „a vádlott eljárás alá vont külföldi személyek részére rendszeresen szolgáltatott Magyarország érdekeit sértő híryanagot, valamint egy személynek segítséget nyújtott ahhoz, hogy az ország területét illegálisan elhagyja.”

Található még az iratok között fellebbezési kérelem és elutasítás, átkísérési cédulák az Andrássy út 60. és a kistarcsai internálótábor között, valamint jelentés arról, hogy nevezett őrizetének tartalma alatt (áthúzva: kifogástalan) magaviseletet tanúsított, és a táborrend megszegéséért háromnapig elzárásra ítéltetett.

A vádpontokra válaszolva az elítélt elismeri, hogy az 1945 után Magyarországon kialakuló társadalmi rendszerrel nem szimpatizált. Felsorolja ezután külföldön élő családtagjait.

„A gyanúsítást megértettem, és bűnösnek érzem magam” – jelenti ki. A későbbiekben visszavonja ezt a nyilván külső nyomásra született nyilatkozatát. Azt azonban kezdettől fogva tagadja, hogy angol követségi alkalmazottnak bizalmas adatokat szolgáltatott volna ki.

Így fejeződik be ez a bírósági eljárás. A kistarcsai internálótáborból Recskre való átszállításról és az ottani tartózkodásról az általam ismert dossziében nincsen említés.

Recsk – hivatalosan – nem létezett.

Szabadulása után kilenc (!) évvel, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1964. május 23-án írt beadványában dr. Ferdinandy László rehabilitálását kéri.

Felsorolja, hogy az ellene hozott ítélet, majd az azt követő internálás olyan vádak alapján jött létre, amelyek az 1961. évi V. törvény (Új BTK) szerint nem számítanak bűncselekménynek. Angol ismerőseivel csak olyan Magyarországra vonatkozó dolgokról beszélgetett, amelyek általánosan ismertek voltak, mert könyvben, újságban és plakátokon is megjelentek, úgyhogy közlésükkel semmiféle titkot nem árult el.

Elmondja továbbá, hogy internálása 51 hónapja (benne 34 hónap Recsk) alatt bíró, de még ügyész elé sem került. Közli, hogy a recski internálótábor 1953-as, Nagy Imre miniszterelnöksége idején történt megszüntetése után a váci börtönbe került, és csak 1955. július 5. óta van szabadlábon.

Szabadulása után több munkahelyen volt fizikai munkás. Büntetett előlétele miatt nem kaphat erkölcsi bizonyítványt, és 67 évesen sem mehet nyugdíjba, mivel ehhez nincsen meg a szükséges munkaviszonya.

Mindezek alapján kéri, hogy az Elnöki Tanács a büntetett előlételehez fűződő hátrányok alól kegyelem gyakorlásával mentesítse, azaz rehabilitálja. Végezetül kijelenti, hogy célja nem a rekrimináció, és ezért nem is sorolja fel a súlyos károkat, amelyek hatéves fogsága alatt érték.

Néhány figyelemreméltó pont: a beadvány aláírója 1914 és 1918 között frontkatonára volt az első világháborúban, 1944/45-ben a német megszállás idején részt vett az ellenállási mozgalomban, és az „1956 őszén lezajlott ellenforradalom alatt magatartása semmi kifogás alá nem esett.”

Szabadulása óta albérleti szobában lakik, és jelenleg a Thaly Kálmán utcai bölcsőde segéd-kazánfűtője. Az ügyvédi kamarába való újrafelvételét 1957 óta rendszeresen (és hiábavalóan) kérvényezi. (A tagok közül tagdíj nemfizetés miatt (!) törölték internálása első évében.)

Az ügyvédi kamarához intézett levelek mellett még két értesítés található, ám ezek már több mint húsz évvel Laci bácsi halála után unokája, Katherine Ferdinandy címére érkeztek. Az első a Fővárosi Bíróság igazolása, hogy az elhunyt elítélését a bíróság 1996. július 1-jén kelt rendelkezése értelmében „semmisnek kell tekinteni”.

A másikat a belügyminisztériumi Központi Irattár vezetője írja ugyancsak Ferdinandy Katherine úrhölgynek. Ez az 1996. július 18-án kelt levél a magyar kormány utolsó hivatalos irata az ügyben. Az aláíró a címzett szíves megértését kéri a hosszadalmas kutatómunkának betudható késedelemért, és „magyarországi

tartózkodása idején és a jövőben is sok örömet és jó egészséget” kíván az érdeklődő ausztráliai unokának.

*

Laci bácsi nem sorolja fel a károkat, amelyek érték. Mint mondja, nem célja a rekrimináció. Aki azonban végigolvassa ezeket a dokumentumokat, nem tudja megállni, hogy ne érezze át a maga borzalmasságában ezt a jövátéhetetlenül tönkretett életet.

„Bátor, nyugodt és fölényes volt” – így maradt meg Faludy György emlékeiben. Pucolja a latrinát a recski lágerben, és egyik társát az őrtoronyban strázsáló ávosra mutatva, így vigasztalja:

– Látod, vannak még nálunk nyomorultabbak is!

Amikor – már súlyos betegen – kazánfűtőnek jelentkezik, a főfűtő (Bárdossy Béla?) megszánja, és rászól:

– Te itt csak soha ne nyúlj semmihez!

Józsefvárosi albérletében, ahol felkerestem, nagy szegénységben élt. Látogatót – ez nyilvánvaló volt – ritkán fogadott. Élvtárs felesége vidékre költözött, László fia Ausztráliában élt, Angie lánya a Bécs melletti Pressburgban apáca. A kisebbik lány, Johanna, már hosszú évek óta halott.

Ő maga még húsz évet élt. A hetvenes évek elején még meglátogatta a gyerekeket, de minden alkalommal hazatér. Túl a hálátlan hon határán nem tudja elképzelni az életet. Néha felkeresi unokatestvérét, dr. Ferdinandy Györgyöt (édesapámat), aki bénán fekszik, mióta 1944 karácsonyán félholtra verték az ávosok elődei, a nyilasok.

Ez hát nagybátyám, a pesti ügyvéd élete. Ma már alig emlékszik rá valaki. Unokája, Katherine próbálja összeszedni a segéd-kazánfűtő életére vonatkozó okiratokat. Hosszú éveket tölt itthon, jól beszél magyarul. Itt ment férjhez, két fia született. Azután ő is belefáradt kies provinciánkba. Visszaköltözött Ausztráliába, és vitte magával a két gyereket. Róluk nem tudok azóta sem.

Laci 1973-ban halt meg, 78 évesen. Május 4-én temették el a család ősi fészkeiben, Hidasnémetiben. Ott nyugszik, szemben a templomocská bejáratával, nagyszülei és a trópuson elhunyt történész-író, Ferdinandy Mihály között.

Hát – mint írod: melleleg! – ez lett, kedves Faludy Gyurka, recski rabtársadból, Laci bácsiból. Visszaadhatom az ötkilós paksamétát, ami egy minisztériumi attaché-case-ben itt hever az asztalomon.

Az olvasónak pedig – úgy, mint anno a Belügyminisztérium tisztviselője – ezúton kívánok „sok örömet és jó egészséget a jelenben és a jövőben is.”

A két barakksor közötti alakulótér ma, háttérben a rekonstruált büntetőbarakkal, Recsk (Fotó: Szabó Zoltán)

Recsk, 1950–1953¹

Beszélgetés Kárpáti Kamillal

■ (részletek)

BÖSZÖRMÉNYI GÉZA

[...] 1929-ben születtem, májusban, és május volt 1949-ben is, amikor 20 éves koromban letartóztattak. [...]

– *Milyen indokkal internáltak?*

– Határátlépési kísérlet.

– *Amit el is ismertél.*

– Elismertem. Azzal érveltem, ami most már – én tudom a legjobban – roppant mulatságosan hangzik, de hát akkor én ezt szívvel-lélekkel vallottam, hogy én végeredményben tanulni akartam, gyarapodni akartam, nem a hazámat elhagyni. Nem akartam kivándorolni, valóban csak szükségem volt arra, hogy lássam Olaszországot. Nem a mai Olaszországra voltam kíváncsi, hanem a reneszánszra, tehát végeredményben érdeklődési köröm szabta meg, hogy én hova akartam elmenni, és mit akartam tenni.

– *Ma ismert költő vagy, és alkotói törekvéseid már kora ifjúságodban jelentkeztek. Tudtál írni a letartóztatás után?*

– Kistarcsán, amíg el nem égették az ávosok a verseimet, addig igen, írtam. De akkor azt éreztem, hogy talán soha többet nem tudok írni, hogy bennem meghal a költő, hogy kiirtják belőlem. Mikor az ÁVO elfoglalta a kistarcsai internálótábor 1950 májusában, én már egy éve internált voltam, és rendszeresen írtam, rengeteget írtam. Ez a rengeteg azt jelenti, hogy körülbelül húsz verset írtam az alatt az egy év alatt. Nem különösebben rejtegettem, mert abban az időben, amikor engem odavittek, ilyesmit még engedélyeztek Kistarcsán. Ha az embernek volt valami jegyzetömbje, hát jegyezhetett, írhatott. A kutya sem tiltotta. És így gyűlt-gyűlt az én verspaksamétám-kupacom.

Amikor az ÁVO bejött, akkor a WC mögé rejtettem. Hívatnak, jön két kis nyomozó, bevisznek a WC-re, egyenesen oda, menjek fel és vegyem csak le, ami mögöttem van. Felálltam a WC-re és elővettem. Na gyerünk! Levittek a pincébe. Minden ezred alatt volt egy pince, és abban a pincében egy nagy kazán. Nem volt begyűjtva. Kinyitották a kazánajtót, az egyik, a sunyi képű fogta ezt a paksamétát, a másik, a boltozatos homlokú elővette egyenként. Nem olvasta el, nem olvasott bele, egyenként bedobta a kazánajtón. Mindet bedobta, meggyújtotta, elégette ott a szemem előtt. Abból az évből

nem is maradt egyetlen versem sem... Hát én akkor nem tudtam megszólalni, mert nyilvánvaló, hogy én egy kicsit túl is értékeltem akkor magamat, mint költőt, meg ezt a helyzetet is, de ténylegesen úgy éreztem, hogy vége, és nincs tovább. Nem hittem, hogy végül én még 60 éves fejjel is fogok írni. Akkor úgy gondoltam, hogy itt a világ vége, hogy megsemmisülök. Engem ott darabonként, papírlaponként megsemmisítettek. Látom, ahogy én ott magam elégek... Nem ütöttek meg, de a módja az egésznek, ahogy ezt kigondolták, és ahogy ezt végigcsináltak... Ahogy ehhez volt idejük, semmi mással nem törődtek, százegynéhány papírlapot egyenként bedobogatni, aztán végignézni, ahogy hamvad a tűz... Ők csupán a kínzást élvezték, hogy én hogy kínlódom. Ezért szakítottak rá annyi időt. Másfél órán keresztül nem a költészet pusztulását nézték végig, hanem az én szenvedésemet, mert szadista disznók, gengszterek voltak. Az ember szenvedése nagyon látványos dolog lehet. Sírtam is, reszkettem is, remegtem is, félholt voltam. Útést, verést könnyebben viseltem el előtte is, utána is. Utána volt is sok mindenben részem, gúzsbakötésben is, nem Recskén, hanem később a börtönben, de azt sokkal, de sokkal jobban elviseltem. Meg kell hogy mondjam, ez az egyik legszönyorosabb emlékem. Nem a húsomat tépték ki, hanem valamivel nemesebb anyagomat. A lélekdarabkák semmisültek ott meg.

Én akkor már a hátralevő időben Kistarcsán egy sort nem tudtam írni, és azt hiszem, hogy az első időkben Recskén sem született egy sorom sem. Aztán kezdődtek az álmatlan éjszakák, amikor a kínszenvedés elől az ember nappal is, éjszaka is kénytelen volt valahogy befelé fordulni, oda menekülni, ahol még valami fény volt. És akkor kezdődtek a versforgácsok, és ismét végül is megindult a folyamat. Azt hiszem, hogy magamban próbáltam így a világot megteremteni, a magam világát. És ha valaki kézbe veszi ezt a verstermést, akkor lépten-nyomon a rabság motívumaira bukkan. Anélkül, hogy én valaha is olyan értelemben vett börtönverseket írtam volna, mint mondjuk Faludy. Ilyen szabályos börtönverseket én nem írtam, és nem is akartam soha írni, de hát ez a költészetnek, már az én versvilágomnak szerves része.

Például a *Sosemhalottak éneke*, amely meglehetősen nagy pályát futott be, mit tudom én, hány nyelvre lefordították a némettől kezdve oroszra, olaszra, angolra, japánra is. De ez a recski vers is például úgy recski vers, hogy aki elment Recskre és szétnézett ott, a vers egyes motívumaiból ráismer talán a tájra, de nincs odaírva, hogy ez Recsk.

¹ Részlet az alábbi kötetből: Böszörményi Géza: *Recsk, 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*, második, bővített kiadás, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2006. Gyarmathy Livia hozzájárulásával.

A SOSEMHALOTTAK ÉNEKE

Oldott hajjal két halott, szegény.
Lágyan simulunk mi a porhoz.
Véres fejünk süt a hold helyén.
A balta zúg, a sas rikoltoz,
de szánk gödréből zúg a remény
mély kürtjén a haldoklóhoz.

Oldott hajjal hevertünk este...
A fénynek csak kósza fodra ért.
Hús dalt a forrás hangja csengve
sikos part kövén csak lopva mért.
Már közelnek tűnt mind a messze.
S csillagok hajoltak ajkamért.

Égő csípővel nyiladoztak,
epedő szirmuk hullt a fáknak,
míg testünk körül kiragyogtak,
gyöngyház-kelyhét nézd a virágnak!
– Forró páránkban ringadozz csak!
Mi Tavaszt hozunk a világnak!

Oldott hajjal ért még a végzet.
Lecsaptak. Vittek a halálba.
Azóta ott a forrás kékebb
s nyomunk a vándor megtalálja.
Talán az Isten kőbe vésett...
Csókunk fészken ring s ég a mályva.

– Két szerelemre oldott gyermek!
szólt a Halál, de rossz fogás van!
S mint akít balga tette kerget,
sápadtnak tűnt a ragyogásban.
– Hát szálljatok ti Egybetettek!
S villámmá váltunk, mint az áram.

Így szálltunk a hegy homlokára,
hol balta zúg és sas rikoltoz,
hol csókunk ért a kínhalálra,
az embereknek szíve hordoz,
és szétmállt testünk zöld sarára
fátylat örök szél könnye fodroz.

S mint vihar-hozta sebes gályák,
hol a bányák lámpái lengnek,
mi feltéptük az est homályát,
tajtékos, boldog dalunk csengett,
dalunk felverte mind a bányát,
szomjaz – s szépül, aki szenved!

– Szeressetek minket tavasszal,
ha szíromhajtó szél kiáltoz!
Véres tetemünk? Sorsunk? Azzal
lettünk hasonlók a virághoz!
S hogy megtörték izzó vasakkal?
Hiszen száll szívünk a világhoz!

Mondjátok azt, hogy újra hiszek!
Szeretni vágyom mind, aki ölt.
Tegyétek össze kezeitek,
fiatalodni így fog a Föld.
Nászt muzsikálnak sebes vizek.
Lábunk alatt minden csupa zöld.

A balta zúg, a sas rikolthat.
Virága hull a körtefának...
Kik szerettek, sosem halottak,
kötöm csokrát a legendának.
(Látod Kedves, így kidalollak.
Mi Tavaszt hoztunk a világnak!)

Fejben írtam. De tulajdonképpen ezek a csírák mindig duzzadtak, mindig tapadt rájuk valami, strófáról strófára, sorról sorra alakulgattak, csiszolódtak, és végül már egész verssé alakultak. Éppen a lebukásom utáni, tehát a fogdában töltött időszakra tehető, amikor éjjel-nappal egyedül voltam, és abból éltem, az volt az én igazi táplálékomban, hogy mondtam magamban a verseimet.

1951 augusztusában el is vittek Recskről, és 1952 márciusában katonai bíróság elé kerültem a népköztársaság megdöntésére irányuló fegyveres összeesküvésben való vezető részvétel vádjával. Hetünket emeltek ki, a többség maradt Recskben. [...]

– *De hát nem is voltál katoná! Mi közöd volt a katonai bírósághoz?*

– Mást mondok: hetünk közül senki nem volt katoná. És tudod mi volt a vád? Az, hogy mi át akartuk venni a hatalmat Recskben. Le akartuk fegyverezni az őrséget, utána azzal az ürüggyel, hogy fegyverlázadás tört ki, oda akartunk csalni más államvédelmis, illetve katonai alakulatokat. Ezeket az odacsalt alakulatokat is ugye, le akartuk fegyverezni, aztán be akartuk öltöztetni a recski tábor lakóit, aztán elindulni a teherautóikon, irány Budapest, elfoglalni a főváros katonai szempontból legfontosabb pontjait, rádiót, minisztériumokat és így tovább és így tovább. Abszurd, nem?!

– *Hát nekünk, legtöbbszörünknek már szinte semmi sem tűnt abszurdnak, miután a kitalált semmi után oda kerültünk, de ennek ellenére, elképesztő ez az egész sztori, hogy tudhattak ilyet kitalálni?*

– Pihent aggyal, meg sztálini modellel, meg az alaptalan félelmeink valósággá színezésével. Nyilván „Makaróni” Nagy Lászlónak teljesíteni kellett egy leleplezett összeesküvést a Michnayszökés után. Én mint zendülő! Mint annak a vezetője. Nagy lehetett a baj, ha ehhez már Kárpáti Kamila is szükségük volt.

– *Milyenek voltak a társaid?*

– Ugyanolyan jelentéktelen kis fickók, mint én magam. Például Pászthy János, aki jelenleg Thaiföldön él. Elégge érdekes, kalandos pályát futott be. Reklámgrafikus volt Magyarországon, aztán a thaiföldi király udvari festőjévé lépett elő. Detre Tamás, aki szabadulása után a veszprémi kórházban volt fül-orr-gégész szakorvos. Meghalt már. Ez a társaság úgy verbuválódott össze, hogy egymás mellett feküdtünk a príccsen, és volt egy Szörényi Tibor nevű kis gnóm, egy szörnyeteg, egy csapott vállú kis fekete, elfuserált alak, és ez feladott minket. Mert a Kiss Feri és a Detre Tomi a képébe vágta, hogy besúgókkal nekünk semmi dolgunk. Képzeld el a Michnay-féle szökés utáni légkört, bezártságot. Főrist, a táborparancsnokot elcsapták, úgyhogy volt egy intervallum, amikor nem volt parancsnok, azt hiszem, a Makaróninak volt ez a fő ideje, az ő tündöklésének ez volt a csúcspontja, a Nagy Lászlóé... Senki új, magas rendfokozatú tiszttel nem volt dolgunk. Akkor ő mindenáron produkálni akart. Hány éves lehetett? Talán harminc. Akkor voltak csapatos kihallgatások, a fal mellé állítások, a kiemelések... Engem és nyolc-tíz embert este a népszámláláskor kiemeltek a barakkból, és felvittek a fogdába. Az első órákat egy nagy közös szobában töltöttük mindannyian és rettenetes verésekben részesültünk, részben a szobában, részben egy külső helyiségben, ahová egy kőlépcsőn át lehetett feljutni. Ez azért nevezetes, mert min-

dig éjjel voltak a kihallgatások, és ezen a kőlépcsőn keresztül vezetett az út ide föl, az erdészház mögötti területre, ahol az odaérkezésem és a fogdába kerülésem közötti időszakban egy egész kis barakknegyed épült fel, amiről nekem addig semmiféle tudomásom nem volt. Nos, egy ilyen alacsony, műanyag borítású épületben hallgatott ki engem rendszeresen Makaróni. Volt köztünk egy nagyon erőteljes, bivaly erejű parasztfiú, meg nem mondanám a nevét, aki visszaütött! Visszaütött, és ezzel nagyon nagy kavarodást váltott ki. Jöttek tucatjával az ávosok és nekiestek, meg nekünk is. Sajnos, nem tudom már a nevét ennek a parasztyereknek, Jancsi vagy Pista, őt ugyanakkor emelték ki, amikor engem, tehát néhány óránkat közösen töltöttük el itt.

Zárt tárgyaláson elítéltek. Semmi védelem, semmi tény. Én elmondtam a bírónak, hogy a mi kutyaiktól cafatosra tépett nadrágunk, lábunk, az tény. De ez és a más kínzások nekik nem számítottak. Semmi bizonyíték ellenünk nem volt, nem is lehetett, nem esküdtünk össze. A végén azt mondtam az Andó nevű bírónak, hogy ennyi erővel az édesanyám meggyilkolásáért is elítélhetnek anélkül, hogy a holttestét látták volna. Az ügyész, egy rezgő tokájú, pirospozsgás, rettenetesen ostoba ember, aki az egész tárgyalást végigüvöltözte, a legsúlyosabb ítéletet kérte. Kiderült, erre a tárgyalásra volt kijelölt védő. Az egyik a társaimat védte, csak annyit mondott, hogy enyhébb ítéletet kér. A másik, az enyém egy negyedórás, dühös-mérges beszédet rögtönzött ott, hogy egyetlen bizonyíték sincs, hogy én egy fiatal, ártatlan irodalmár vagyok, szóval szívvel-lélekkel védett. A katonai bíróságon – azt mondták – emberemlékezet óta senki nem hallott ilyet, hogy egy ügyvéd a vádlottját megvédje.

– Volt-e valami valóságcsínája annak, amivel Szörényi benneteket beköpött?

– Ezeknek a besúgásoknak? Hát nézd, Géza, nagyon jól tudod, hogy fiatal emberek voltunk valamennyien, ott rohadtunk. Azt nem lehet állítani, hogy soha nem beszélünk szökésről. Te is

jól tudod, persze, hogy beszélünk, fantáziáltunk, mint ahogy éhesen a konyhaművészet legjobb remekeit, fogásait adtuk elő élvezettel egymásnak. Így álmodoztunk a szökésről is, sokszor. Te ezt nagyon jól tudod, ez egy börtönbetegség, illetve nem is betegség, mert az volna a betegség, ha az ember nem vágyna a szabadulásra. Inkább börtönjelenség a helyes kifejezés. De hogy konkrétan szökünk, ugyan! Michnayék után?! Amikor láttuk őket elfogva, láttuk a vesszőfutasukat, ütlegelésüket, ugyan. És letartóztatott emberek voltunk, már évek óta a szabadságunkban a legteljesebb mértékben korlátozottak, és akkor jönnek ilyen nonszenszsel, hogy népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés... [...]

– Ha most szembe találkoznál Makarónival, mit csinálnál?

– Nagy Lászlóval? Semmit, azt hiszem.

– Minden elfelejtődött? A kikötött ember a latrina fölött? A meszes gödör, amibe belógatott?

– Minden megmaradt bennem, de számukra egy mondatom se lenne. Azt hiszem, hogy ez az egyetlen helyes magatartás. Tudniillik ezeken az embereken nem lehet változtatni, nem lehet megtorolni, mert mi értelme lenne? Akinék szüksége van arra, az magában raktározza el és tartsa lángon a gyűlöletet. Én ugyanúgy vagyok ezzel, mint te, Géza, én nem akarok gyűlöletet. Engem is hullává tesz a visszaemlékezés, én meg akarok szabadulni ettől. Nem akarom, hogy az egész életemet ők irányítsák. Ki akartam és most is ki akarom alakítani a magam szabad, független, belső látásmódját, le akarom választani magamról őket, és azt, amit velem műveltek. És kin keressem az eddig eltöltött három évet, hiszen 1949 májusában tartóztattak le, és 1952 márciusában ítélték el ártatlanul és alaptalanul, és amikor megkaptam az ítéletemet, abba nem számították bele azt a majdnem három évet, amit addig már letöltöttem. Kin keressem az elpusztított verseimet, vagy amelyeket nem tudtam memorizálni Recskén? [...]

Kárpáti Kamil Ő VOLT

A hegyárnyékban áll. Kísértetes. Ő volt.
Recsk. Az erdő egyetlen nyíló vadrózsató most.

(Forrás mögül fehér hasával kibukkanva már
édes homályban sugdolódik a gyertyán és a nyár.)

Ő volt. Társam vére terjed, ágazódik. Gyémánt.
Oly könnyen ölte, mint aki két méheszárnyat szétránt.

– Még egy kérdés. Én például nem tudtam Recsken, hogy te költő vagy. Csak én voltam figyelmetlen, vagy más sem tudta?

– Kevesen tudták. Mert kétféle költő van. Az egyik kinyílik, szüksége van a hallgatóságra, ez élteni és inspirálja. A másik a visszahúzó, aki nem tárulkozik ki. Meg hát nem szabad elfelejteni, hogy én egy tejfelesképű suhanc voltam, amikor oda bekerültem, már a korom miatt sem állhattam az érdeklődés középpontjába. De azért volt egy-két ember, aki tudta. Például Csendes Béla, ő volt az én kritikusom, meg Csillag Tibor, irodalomtörténész.

– Csendes Bélát én is jól ismertem. Már 1948 kora őszén megismerkedtem vele, még a budadéli internálótáborban. Én az első három hónapot magánzárkában töltöttem és csak októberben kerültem ki a normális internáltak közé, abba a szobába, ahol Csendes Béla és „büntársai” éltek: Nyeste Zoltán, dr. Sztáray Zoltán, Majsay Emil, Ughy Jenő, Benkő Zoltán, Zimányi Tibor, Jónás Pál, Fiam István és még vagy tízen. „Bűnük” a tehetségük, a tanultságuk volt. És főként az, hogy nem voltak kommunisták, holott alkalmasnak látszottak az akkori ifjúság eszmei befolyásolására, vezetésére. A baráti kör filozófusa Csendes Béla volt. Műveltsége igen széles körű. Volt benne valami professzoros, nem vitázott, inkább magyarázott. Korunk kártékony eszmerendszereit világos és nyílt elemzésekkel utasította el. Azt, hogy verseket is írt, nem tudtam, fel sem tételeztem. Csak néhány éve találkoztam egy folyóiratban verseivel, véletlenül éreztem jó minőségét. Aztán megküldte nekem Bárány Péter Tamás című kötetét. Megrendülve olvastam, éppúgy, mint a többi kötetét. Zavarba hozóan érett versek voltak. Béla szemléletét mindig rokonnak éreztem a magaméval, de ilyen gondolati mélységig eljutnom sosem sikerült. Kimondta azt, amit mi is szeretnénk volna kimondani, de nem volt elegendő erőnk hozzá.

Emlékmű a Nemzeti Emlékparkban Recskben, Farkas Ádám alkotása (Fotó: Szabó Zoltán)

Csendes Béla RECSKRŐL, SZELÍDEN

Végülis megszabadultam és maradt még számos esztendőm: adatokkal tölteni zártra a rendszert. Nem tettem meg. – Mondhatnám, hogy a hatalom konfiskálta okos sok könyveim, nem is egyszer; mondhatnám, így igaz volna, hogy bár nem ezért, de háromszor állottam az ávón arccal a falnak fordítva és feltett karral, már szabad ember. Nem szültem epepeiát, bölcseletem megíratlan. Emberek, tenger a mentségem, de bocsánat nincsen.

Ám ti megértitek, kikkel közösen sanyarogtunk: loptunk moslékot (de nagy ünnep volt, ha sikerrel) az ávosok disznaitól, faltunk szalamandrát, ettünk főtt verebet, és ittunk néha tehénvért, rágtunk csermakkot, csollánt, kihalásztuk az őrség latrinájából a szalonnaszemet, mikoron a kondért abba borították mivelünk, hogy az ürgék nyála csorogjon, – így nevezettünk, agyonázott ürgék, majdani csontvázak, mert azokká válunk majd, ha a férgek is elfogynak; nem lesz szalamandra

sem csermakk, se tehénvér, és még árvacsalan sem; lesznek hajnali elkínzott menetek fel a bányaudvarba, két oldalról fene hajcsárok közt rugdaltatva s állati ordítással okítva: hogy beruházások vagytok az ötéves tervre; senki sem tudja, hogy itt voltunk és kik; neveinket nem tartják számon, eleve fogyatékbá helyeztek. Csollánlêbe feloldódott lelkünk belelöttyen nap-napi biztonsággal a latrinába ürülve.

Honnan a hit, az erő, hogy a szikláról le a mélybe mégse vesse magát az elsanyarult agyú pária, és ne rohanjon hunyt szemmel neki géppuskákkal megrakott őrtornyoknak és szögesdrótoknak?

Nem fingunk ki, s nem provokálnak veszni, azért sem! Nem lesz lázadás, nem lőnek hullahegyekké, mert az lenne az állam, az ávo érdeke, célja. És csakazértis megmaradunk, mireánk szüksége lesz a jövőnek még, és addig is, netalán ha néha nyugodt és biztos percek jutnak a sorstól, (s felhízlalt besúgóink ébersége ha lankad) megkíséreljük a pricc mélyén óvatosan felfrissíteni-elrendezni fogyó tudományunk tényeit, és tisztázni sarkalatos-maradandó elvei rendszerében a bármely korban leendő változatok alakításának programi rendjét.

Egymásért éltünk azonos, bár leggyakrabban távoli ólakban és itt nevesítették meg Bárányágomat is, jó okkal: feltehetőleg két oldalról kosszarvakként kunkori sörtém felfeküdt díszé láttán; birkarohammal amint szét-szarvaltam sunyi ellenséget és barátot.

Megköszönöm e nevet, s maradandóbb célra beoltom, s engesztelve önmagam oltárára tűzöm fel.

Recskról, filmek ürügyén

MAROSI GYULA

Gyarmathy Líviával, és természetesen férjével, Böszörményi Gézával 1977-ben ismerkedtem meg, amikor is Lívia felkeresett, hogy az egyik akkor megjelent elbeszélésemből filmet készítsenek. Örültem ennek a megkeresésnek, mert egy korábbi, *Madárkák* című filmjük, a szokásosnak mondható filmes manókat mellőzve, szinte dokumentarista egyszerűséggel, humorral és hőseik iránti érezhető szeretettel fogalmazott munkájuk elnyerte tetszésemet.

Akkor már gyakorlott forgatókönyvírónak érezhettem magam: első játékfilmemet Gábor Pál rendezte, írtam könyveket a televíziónak, amelyeket Málnay Levente és Mihályfi Sándor tett képernyőre. Már képes voltam képekben gondolkodni, jobbra éreztem a film építkezési technikáját, sajátos ritmusát, a jelenetek súlyuktól függő futamidejét, mely dolgok bizony másként működnek, mint a próza esetében – mondhatnám, ha a mai prózaírás szakmai tudásával szemben lennének még bármiféle elvárásaink. És valóban: vitatkozgatva, de konfliktusok nélkül dolgoztunk együtt Líviával, és az elkészült, *Minden szerdán* címet viselő film után is kapcsolatban maradtunk. Mint hasonszőrű, azonos világlátású emberek, mondhatom, baráti kapcsolatban.

Elhívtak minden későbbi filmjeik még nyers vágású változatának megtekintésére, még lehetett ötletelni, és előfordult, hogy különösebb ok nélkül, afféle családi összejövetel mintájára találkoztunk. Később egy másik játékfilmet is készítettünk, mely a *Vakvilágban* címmel került a mozikba.

Mindez talán csak azért érdekes, mert az évtizedes, bizalmas barátság ellenére Géza még csak meg se említette, hogy a recski táborban raboskodott. Persze, miért is említette volna? Ezt akkor tudtam meg, 1987-ben, amikor Lívia Faludy Györggyel készített egy portréfilmet, aki Gézának rabtársa volt Recskben.

Hogy létezett Recsk, adigra már nagyjából tudtam, de konkrétumokat keveset.

Nyolc-tíz éves lehettem, amikor kezdtek hazaengedni a Szovjetunióból az

addig ott dolgoztatott hadifoglyokat – köztük két nagybátyámat és jövendőbeli apósomat is. Már akik jöhettek, mert a hat-nyolcszázezer jó harmada ott pusztult. A csont és bőr, agyonstrapált, minden sejtjükben éhező emberek, bár hallgatást parancsoltak nekik, családi és szűkebb baráti körökben beszéltek. Elképesztő történeteket hallottam, olyan megpróbáltatásokról, amiket én bizonyosan nem tudtam volna elviselni. Bár – nyilván önvédelemből – mesévé stilizáltam ezeket a történeteket, mégiscsak megnyíltak az emberi nyomorúság és gonoszság hihetetlen mélységű bugyrai. A volt hadifoglyok azt is mondták, hogy a gyűjtőtáborok és szállításuk körülményei voltak a legrettenetesebbek, de a munkahelyeken, a nyomorúságos kosztoson és a megkövetelt munkanormán túl, nem kegyetlenkedtek velük az oroszok. És hogy a lerombolt országban a civil lakosság életkörülményei se voltak sokkal jobbakk. És még magyarázat is adódott: elvégre a mi katonáink támadták meg az ő hazájukat. És az ember már csak olyan, ha képes akár még magyarázatot is találni valami borzalmas dologra, hajlamos rá, hogy azt agyának valamely eldugott, porosodó fiókjában tárolja.

De arról, hogy a Szovjetunióban, a nemzetközi munkásosztály reménységében, a dolgozó népek nagy szocialista hazájában léteztek még a hadifoglyotáboroknál is embertelenebb, kegyetlenebb, a náci halálgyárakhoz fogható lágerek, csak Sztálin halála után kezdtek kiszivárogni hírek.

Az én megvilágosodásomra 1971 nyarán került sor, amikor életem egyik ajándékaként megismerkedhettem Karig Sárával, egy kisebb, mindenféle irodalmi tevékenységgel foglalkozó társaságban – ő akkor már műfordításaival vált ismertté a nagyközönség előtt. Fi-

Recsk

Képeslap Recskról (Zempléni Múzeum)

nom modorú, halk szavú asszony volt, akinek pontosan fogalmazott mondataira nagyon is érdemes volt odafigyelni – nem tartozott azon korabeli, nem ritka nagy emberek közé, akinek jelenlétében kizárólag az ő munkáiról, életeseményeiről, harcairól lehetett beszélgetni. A jelenlévők tudták róla, hogy a háború alatt a svéd vöröskereszt gyermekmentő részlegében dolgozott – ki tudja, hány ember köszönhette neki az életét –, már ezért is kitüntetett tiszteletben részesült. De tudtuk azt is, hogy 1947-ben, mint a Szociáldemokrata Párt aktivistája és választási biztosa, leleplezve a kommunisták kék cédulás választási csalásait, letartóztatták, és minden eljárás nélkül, némi kitérők után, az Isten háta mögöttinél is távolabbra, Kolimába szállították. Itt egy agyag- majd szénbányában kellett robotolnia, téli időkből akár harminc fokos fagyokban is. Nyilvánvalóan, veszedelmes ellenségnek minősítve, elpusztítása volt a cél – ahogy az oda toloncolt többi rab esetében is. De ő túlélte, még Sztálin apánkat is, idővel hazatérhetett. A beszélgetés vége felé vacsorára került sor, és akkor Sáríka mindenféle üvegcsekből tablettákat, szelencéből labdacsokat szedett elő, egy pohár vízzel sorba bevette őket, és akkor valaki megkérdezte: „Jezzusom, mire való ez rengeteg gyógyszer?”, és akkor Sáríka csendes, tárgyilagos hangon közölte: csak ezek segítségével tudja megemészteni az ételt, mert a huzamos éhezésben kipusztult a bélflórája. Hideg borzongás futott végig rajtam: micsoda éhezés lehetett az, melyben az ember bélbaktériumai is éhen halnak?!

Lívia aztán a Faludy-portré lendületében, Géza által már korábban felkutatott, volt rabtársaival is kezdett felvételeket készíteni. Hamar híre ment, hogy dokumentumfilmet forgatnak Recskről, és – ne felejtjük az évszámot: 1987 –, sokaknak ez nem tetszett, jobb szerették volna a feledés sűrű homályában hagyni az egészet, és az akkoriban rendelkezésükre álló módszereivel igyekeztek megállítani őket. A házaspárnál naponként megszólaltak a durva fenyegetéseket tartalmazó telefonhívások, szétvagdalták a házuk előtt álló kocsijuk kerekeit, névtelen feljelentéseket tettek ellenük. De az igazság kimondásának kényszere bátorságot adott nekik. Ezekkel együtt, igaz dokumentaristák módjára szerették volna megszólaltatni a másik oldalt, az egykori ávos tiszt rabtartókat is, de közülük csak néhány volt hajlandó szere-

Michnay Gyula rabfotója (ÁBTL)

pelni: üres, begyakorolt frázisokat mondtak a korabeli politikai helyzetről – szavaikban, de még gesztusaikban se fedezhetjük fel a megbánásnak, vagy bocsánatkérésnek nyomait se.

A hajdani rabok között voltak a kommunisták alá feküdni nem hajlandó szociáldemokraták, egyházi kötődésű szervezetek tagjai, tulajdonukhoz ragaszkodó parasztemberek, még a nyilas hatalomátvétel utáni ellenállók, de vagányok is, akik röhögtek a nagy vezéreinket felmagasztosító dumákon – szóval: a szocialista demokráciát építő, dolgozó nép ádáz ellenségeit gyűjtötték össze. Különös, előre talán nem is várt érdekessége lett a filmnek: a volt rabok – kik bár egészségileg is megsínylették a nélkülözéseket, szabadulásuk utáni hosszú mellőzéseket –, mind egyenes beszédű, egyenes derekú, még sikeresnek is mondható emberek voltak, míg a volt őrszemélyzet tagjainak – nagyjából környékbeli, egyszerű emberek, akiket katonának hívtak be, és erre a posztra állították őket –, nagyrészt megfeneklett a későbbi élete, többen alkoholisták lettek. A nézőben az a benyomás keletkezhetett, hogy az átvétel tisztek vastkos ideológiai képzésében nem részesült, egyszerű emberekben még munkált a lelkiismeret.

A téma játékfilmes feldolgozására csaknem tíz évvel később kerülhetett sor. Ekkor már nem a fenyegetőzőkkel, hanem a finanszírozási nehézségekkel kellett megküzdeni – ehhez is kellett makacsság és kurázszi. A dokumentumfilmet is még szoros vágás előtt láttam, kíváncsiságból elolvastam minden kezem ügyébe került írásos anyagot, Recsk ügyben tájékozottnak mondhattam magam – Géza munkabírása se volt már a régi –, ezekre, és az addig jól működő közös munkáinkra való tekintettel, szinte természetesen kértek fel a könyv megírásában való közreműködésre.

A feladat egy kalandfilm forgatókönyvének létrehozása volt – adott témában, adott korban ugyan –, de a műfaj alapszabályának megfelelő, végig feszültség alatt tartott, izgalmas film – amiért majd a néző bemegy a moziba – alapanyagának előállítására.

A film alapsztorija Michnay Gyula története. Bár előfordultak a táborból való szökési kísérletek, a legtöbb szökevényt hamar elfogták és – a filmen is megjelenített – szadista módon megbüntették. Társaival verették meg, egy földbe vajt, deszkával lefedett, nyirkos és hideg gödörben tartották napokig, a vacsoralevest, a napi egy csajkányi meleg ételt a sárba öntötték, ha valakinek huzamosabb ideig sikerült bujkálnia, bevitték helyette az apját, aki megtudván ezt, önként jelentkezett. A rabokat nyomorúságos élelmiszer ellátmány mellett, egy kőbányában való kemény fizikai munkára kényszerítették, teljesen elvágták a külvilágtól, nem tudták, mennyi időt kell még ott tölteniük, őrzöik, akár csak a maguk szórakoztatására rendszeresen megalázták őket, „ürge” volt a megszólításuk.

Az egyetlen sikeresnek mondható szökés egy merész ötlet kivitelezésével valósult meg: egy seprűnyélből és más, ügyesen fellelt tárgykból egy dobtáras géppisztoly hasonmását készítették el, bekenték fekete cipőpasztával. Mindezt a legnagyobb titokban kellett tenniük, mert a tábor parancsnokai a foglyok közt is tartottak besúgót – mindig akad, aki gyávaságból vagy nyomorúságos engedmények fejében vállalja is. Lopni kellett egy tányérsapkát, és egy ködös reggelen egy tányérsapka, géppisztolyos ál-ávós felvezetésével jelentkeztek a toronyban álló őrnél – kinti munkára megy a brigád –, aki ki is engedte őket. Hogy Michnay Budapestig eljutott – még ha útközben akad-

Recsk

Látkép

tak is névtelen, bátor segítői, akik civil ruhát, némi pénzt is adtak neki – példátlan teljesítmény. Miközben szétszéledő, a maguk taktikái szerint menekülő társait sorban elkapkodták. De nemcsak Budapestig jutott, át Ausztriába is: a hártárt akkor nemcsak szögesdrótkerítés, de széles, taposóakna sáv, magas őrtornyok, tűzparancssal rendelkező fegyveresek is védték – további segítőket is feltételezve, ez már emberfeletti teljesítmény. Nyugaton aztán a Szabad Európa Rádió mikrofonjába felmondta a recsk rabok névsorát – hallotta eleget a gyakori létszámellenőrzések alkalmával – és nagyon sokan ebből tudták meg nyomtalanul eltűnt hozzátartozóik tartózkodási helyét, s hogy egyáltalán, élnek-e még.

Igyekeztünk a feszültség fenntartására minden lehetőséget felhasználni. A menekülés útvonala, a bátor segítőik kiléte, a társak elfogásának körülményei, tényanyagok hiányában nem kötöttek, itt dolgoztathattuk fantáziánkat, a tulajdonképpen egyszerű történet bokrosítására beléptethettünk új, oda illő szereplőket, de nem léphettük túl az adott kor valós körülményeit, sőt: a hihetőség határait – amit a moziban versenytársaink, a mi filmünk bemutatása idejére már szinte egyeduralgokdóvá lett, egy kaptafára készült amerikai kalandfilmek gátlás nélkül megtesznek. És: az ilyen típusú filmek szinte elengedhetetlen eleme a látványosság, a lélegzetelállító természeti képek, különös színhelyek, korabeli életképek

A kőbánya felülről

és eszközök gazdag mutatása, szakemberek által létrehozott effektusok alkalmazása, amelyekhez három dolog kell, mint a háborúhoz: pénz, pénz és pénz.

Örülök neki, hogy ez a film elkészült. Történelmünk egy darabjának őrzőjeként létezik. Akár elő is vehető.

A hortobágyi kocsis

KOVÁTS DÁNIEL

Ez is én voltam.¹ Unokáim számára szinte hihetetlen, hogy a 20. század milyen sokféle szerepet kínált fel nekem, illetve kényszerített rám. Kínálat és kényszer többnyire együtt jár; a történelmi helyzetben, a megtapasztalt korlátok között megpróbálunk evickélni az események sodrásában. Nem az volt az első próbatétel életemben, amikor Miskolctapolcán álmomból felriadva szembesültem a fegyveres ávosok által kézbesített kiutasítási végzéssel, s próbáltam anyámnak és nővéremnek, Évának segíteni a szűkre szabott időben a teherautóra pakolásban. S nem én voltam a hatalom egyetlen áldozata, sorstársak hada zsúfolódott be a marhavagonokba. S a hortobágyi kitelepítésről, a száműzetés hétköznapijairól szólva nem is tartom magam koronatanúnak, hiszen mint kocsis többnyire az események perifériáján éltem. A kocsis hajnali négykor kel, leápolja a lovait, megeteti, megitatja őket, befog, azután elhajt a tágas Hortobágyon oda, ahová a brigádvezetője küldi, este pedig többnyire sötétedésben tér vissza. Legfeljebb a vasárnap ad számára alkalmat, hogy közösségben éljen, ha épp nem osztják be rendkívüli munkára, különben csak családtagjai, közvetlen szomszédai látják. Egyébként is meglehetősen befelé forduló ember voltam akkor, hiszen a Hortobágy számomra a kálvária harmadik stációja volt. Előtte harmadéves egyetemistaként eltávolítottak a budapesti bölcsészkarról, mert két barátommal írógépen négy példányban előállított irodalmi folyóiratot szerkesztettünk, amelynek egyes közleményeit, amikor besúgás révén értesültek róla, politikai izgatásnak minősítettek. 1951-ben nyolc hónapi börtönre ítélték. Alighogy kiszabadultam, s visszatérhettem szüleim otthonába, Lili húgom egy szívműtét után meghalt, három hónappal később pedig elhurcoltak bennünket a hortobágyi Borsós-tanyára. Valóságos mélypont volt ez az életemben. Tudat alatt valahogy mégis éreznem kellett, hogy lejjebb nem zuhanhatok, és egyszer emelkedni lehet ebből a mélységből. Igaz, erre semmi jel nem mutatott, hiszen a legnagyobb gondunk a bizonytalanság volt. Minduntalan jöttek a hírek, hogy a Hortobágy csak az első állomás, és a végső lakhelyünk Szibéria lesz. A kedvező változás reményének teljes hiánya mindannyiunkat megriasztott. Helyzetemet én magam is nehezebbé tettem azzal, hogy a kocsiságot választottam. A kitelepítést megelőző hetekben Miskolcon az építőiparban segédmunkásként dolgoztam, s miután Borsóson megkérdezték, kinek mi volt a foglalkozása, engem a kőműves brigádba osztottak be. Ott kellett volna maradnom, mert jobb kereset-hez, kedvezőbb munkakörülmények közé jutottam volna. Benem azonban eluralkodott valamiféle romantika, a gyermekkoromban nagyapámnál falun töltött nyarak emléke, és átkértem

magam a lovakhoz. Még örültek is neki, hiszen a miskolci, városi emberek között kevesen akadtak, akik a kocsisághoz értettek; építőipari segédmunkás viszont bárki lehet. Nehéz volt a munkám, minimális volt a bér, mégis adott a kocsis lét valami viszonylagos szabadságot. Nem a tábor szűk keretei között mozgottam, hanem a széles határban, szerte a földeken. Eljutottam a környező tanyákra, találkoztam olyan kitelepített társakkal is, akiket a távolibb baromfitelepre helyeztek, összekötő láncszem lehettem közöttük. A hajnali felkeléseket sohasem tudtam megszokni, napjaimat azonban a többiekhez képest tágabb horizontúnak éreztem.

Magammal vittem egy fekete fedelű füzetet, s időnként, amikor néhány percem jutott erre, elővettem, naplószerű sorokat jegyeztem bele, verstördelékeket, novellacsírákat. Lám,

AZ INTERNÁLÁSSZERŰ KITELEPÍTÉSEK

A már felidézett internálások, illetve rabmunkatáborok mellett a Rákosi-korszakban létezett egy harmadik fajtája is a politikai elhatározáson nyugvó és közigazgatási eljárás keretében végrehajtott tömeges meghurcoltatásoknak. Korabeli elnevezéssel ez volt az internálásszerű kitelepítés. Nagyobb városokból, valamint az ország nyugati és déli határtérségeiből olyan – többnyire polgári egzisztenciájú – családokat sújtottak ezzel, akik az úgynevezett proletárdiktatúra megítélése szerint „osztályidegenek” voltak. Az ideológiai kontraszelekciónál nem kisebb súllyal esett latba az, hogy a kitelepítetteknek az átlagosnál magasabb komfortfokozatú, „jobban berendezett” lakásaiba, házaiba be lehetett költöztetni az új rendszer új tisztségviselőit, pártfunkcionáriusait. (A korban úgy mondták, hogy „megbízható káderei”.) Ez a deportálási akció lényegében ugyanakkor indult, mint a rabmunkatáborok beüzemelése, vagyis 1950 nyarán. A kitelepítéseknek – gyűjtő- és célterületét tekintve is – két formaváltozata különíthető el aszerint, hogy az érintett határsávból vagy a nagyobb városokból, illetve a fővárosból telepítették-e ki az embereket. Az előbbieket zárt táborokba, míg a Budapestről kitelepítetteket kelet-magyarországi kulák-családokhoz szállították. Utóbbiak között volt például Esterházy Péter (1950–2016) családja is. A horti kitelepítés éveit (1951–1954) az író *Harmonia Caelestis* című művének néhány fejezete is megidézi.

Bővebben I. Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953, ÁBTL – L'Harmattan, 2012.

Hortobágy (Fotó: Fortepan, Urbán Tamás)

munkált bennem a fiatalok optimizmusa: tervbe vettem, hogy egy nagyobb lélegzetű írásban fogom tapasztalataimat megörökíteni. Ebből, persze nem készült el semmi. Most fellapozom a fekete füzetet, s nézem, vajon a szubjektív bejegyzések megidézik-e azt a légkört, amelyben éltünk.

1952. június 23-24-e éjszakáján indult el velünk a teherautó Miskolcra, majd a vonat Sajószentpéterről, de az első bejegyzésem csak két hónappal később került a füzetbe. Augusztus 21-én írtam: „Tegnap az ünnep alkalmával műsort adtak a gyerekek. Este az ifjúság nagy táncmulatságot rendezett. Sört csapoltak. Danolásztunk. Hol kacagott, hol meg sírt a társaság. Hontalanok. Egész tanulmányt lehetne írni s nagy regényt magunkról. Kár, hogy éppen most nincs időm tollat fogni. Mennyi jelenet, jelenség, emberi és embertelen vonás gyűlhetne össze a regényíró gyűjteményébe! A tífuszoltás után ötödik napja heverek itthon többnyire 38 fokon felüli lázzal, ez ad alkalmat e néhány sorra is. Eszembe jutnak a pesti színházi esték, a hangversenytermek székei. Milyen szívesen ültem bennük, s ezeket fájjalom. Mosolyogni való: most létrát fektettünk két székre, reá párnákat: ez volt a páholyunk.” A sírva vigadás alkalma volt az első ünnep. Kettősségben éltünk; vágytunk arra, hogy megéljünk valami szépet, valami „békebelit”, miközben szembesültünk valálázó helyzetünkkel. Szépség. Most is felejtethetlen számomra a Hortobágy csillagos vagy felhők futásától élénk égboltja. Miskolcon, az Avas árnyékában korlátozott látóhatárban éltünk, itt, amikor kint dolgoztam a mezőn, megragadott a tágas horizont. Az égbolt hatalmas, végtelen kárpitként tárult elémm, s arra készítetted, hogy Petőfinek, az alföld szerelmesének igazat adjak.

Följegyzés 1952 novemberében: „Alig találkozni olyannal, aki feladná a reményt, s leszámolna régi életével. Persze mindenkit elkap időnként a kétségbeesett fájdalom a veszteségek miatt. De teljesen reménytelen pesszimizmussal csak egy-két nagyon érzékeny lélekben talákoztam. Mindenki hisz még. De majdnem valamennyi vakhit.” Azután felsoroltam néhány odavetett címszót, amit meg akartam írni, de nem volt rá alkalmam: „A 90 éves öregasszony; a gyengeelméjű; a volt ezredes; a sápiótozó és rémlátó úriasszony; a szabadsággal élő leányok; az imádkozók; az elválasztott szerelmesek; a fiú, aki a

Hortobágyon is otthon érzi magát; a másik, aki a tanulságokat keresi; a harmadik, aki a nyárspolgár és a kocsis keveréke; a politikusok, akik mindent megmagyaráznak; a hírharangok, a talpnyalók.”

Azért idéztem ezt a naplótöredéket, hogy jelezzem: a kitelepítettek társasága nagyon heterogén volt, amely véletlenszerűen kényszerített közös sorsba sokféle embertípust, és nem lehet reális képet adni róluk, ha nem vesszük figyelembe az eltérő sajátságokat. Azt figyeltem meg, hogy amikor kialakult a tábori rend, kialakult egyúttal valamiféle társadalmi tagozódás is. Voltak kiváltságosok, akik tudták, miképp kell helyezkedni, és voltak, akiket proletároknak tekintettek ebben a mikro társadalomban. És ez nem az illetők korábbi társadalmi státuszából következett. Látszott, hogy kik tudják megőrizni pozíciójukat, kik azok, akik továbbra is parancsolgatásból akarnak élni. A legerősebb éltető elemnek akkor a bosszú gondolatát éreztem. Sokan gondolták azt, hogy egyszer megfizethetnek azért, ami őket érte. Néha olyan ellentétek is kialakultak, amelyek a szociális különbözőségekből fakadtak.

Én kocsis voltam, de amikor meghozták a kunmadarasiakat, akkor láttam, hogy csak műkedvelő vagyok, nem is olyan könnyű a mesterségem. Ők, akik igazán értettek a gazdasághoz napok alatt csodát műveltek azokkal a lovakkal, amelyek nekünk alig akartak húzni. Ők remek paripákat neveltek belőlük; a lovak is megéreztek, hogy értenek hozzájuk. A gazdák között voltak, akik némi lenézéssel néztek ránk, „amatőr” kocsisokra, de a legtöbben készségesen segítettek nekünk, hogy mi is meg tudjuk állni a helyünket.

Érdekes helyzetrajz, amely a munkával kapcsolatban került be fekete füzetembe: „Legkevesebben azok vannak (kőművesek, műhelyisták), akik megpróbálják megtalálni itteni munkájukban is az érdekesebbet, akiket le tud foglalni jelen munkakörük.” Szakonyi Karcsi bácsi (egykori szolgabíró, apám barátja) például tudta ugyan, hogy idegen érdekekért dolgozik, mégis tisztességesen igyekezett megragasztani a gumit, hogy a kerék működjön, mert ő csak becsületesen tudta csinálni, amit csinálnia kellett. Volt egy ismerős (T. B. betűjellel helyettesítettem a nevét), aki nagyon boldog volt, amikor az útépítés munkavezetője lett, s ezzel a fizikai munka mellett kisebb műszaki feladatokat kapott. Egészen kivirágzott, mert azt érezte, hogy a tanult hivatás által használni tud, nem esetleges az a feladat, amit itt rábíztak. Azonban sokak számára csak szenvedés volt a munka.

Az én nyári beosztásom többnyire az volt, hogy a lóval vontatott kaszággal vágtam a fűvet vagy a kalászosokat. Megpróbálták egyszer a rizst is így aratni. A hortobágyi rizstermesztés annak a kornak egyik nagy álma volt. Amikor vágásra érett, leveztették róla a vizet, de a talaj nem szikkadt meg. A brigádfőnök elküldött, hogy a kaszággal arassam le a rizstermést, a gép azonban azonnal belefűlt a sárba, elakadtunk. Akkor hoztak még két lovat, de négyen sem bírták a vontatást. Nehéz volt meggyőzni a vezetőket arról, hogy ezt így nem lehet csinálni.

Találkoztam egy Csetneki nevű helybeli szabad emberrel, aki kanász volt. Följegyeztem, miképp átkozza azt, aki a traktort kitalálta. Ellenkeztem vele, azt mondtam, hogy ha nem lenne traktor, nem tudnák felszántani azt a sok gyeget. Mire a kanász azt mondta nekem: „Egye ki a fene; hisz ami itt megterem! Nem jobb volt a sok legelő? Mégis több kenyered volt. Meg marhád! Most mind a gazdaság konyhájára szorultunk, eléd szabják, mennyit egyél. Azelőtt annyit szelhettél, amennyit kívántál.” A 73 éves, öreg kanász tele volt panasszal: „14

Hortobágy (Fotó: Fortepan, Urbán Tamás)

népdalról, én pedig Móriczról váltam előadást. Emlékszem, Isépy Tamás Radnóti és József Attila verseiből olvasott fel, Éva megmentett gramofonunkon művészelemezeket játszott le.

Van a naplómban egy egész száraz, tényyszerű dokumentum arról, hogy 1953 februárjában mi volt egy kocsinak a tennivalója. A sár valami elképesztő volt. Nem véletlen, hogy feljegyzéseimben a legtöbbet említett szó: a sár. A gyalogjáró embernek is nagy ellensége, de egy kocsinak meg különösen, mert a sárban szinte elsüllyed a lova és a szekere. Le van írva, hová szállítottam az abrakos zsákokat ki a tanyákról, be az istállókba. Február 7-én és 9-én például Hajdúszoboszlóra hajtottam el lovaimmal. Lucernáért mentünk oda, onnan kellett a takarmányt Borsósra hozni.

családom van, ebből 11 élő.” Azelőtt családostul Nádudvaron gulyáskodott, 20 éven át egy helyen. Dicselkedett, hogy valami lordnak klarinétozott a csárdában, és száz pengőt kapott érte.

1952. november 26: „Meghalt a kaszaperi öregasszony. Hosszabb ideig Debrecenben, kórházban feküdt, és most azzal engedték ki, hogy hazamehet. De amikor Hortobágyon leszálltak a vonatról, és meglátta a táborát, azt mondta, hogy inkább meghal, de be nem lép a telep területére. Néhány perc múlva az úton szívészélhűdésben meghalt. Pécsi Feri bácsi szállította be a balmazújvárosi temetőbe. Négy sírásót is vitt magával. Pár nappal később egy 54 éves pesti telepes kútba ugrott. A vizsgálat azt állapította meg, hogy nem fulladás, hanem szívészélhűdés okozta a halálát. A zsisziktelenítőben terítették ki a halottat. Persze sok szabad ember is megnézte a széparcú, de toprongyosan öltözött hullát. Propaganda volt ez!”

1952. december 25: „Vannak, akik egyedül töltötték a karácsonyestét. Kint, valami elhagyott tanyán. És az istállókba húzódnak, hogy ne érezzék a társtalanságot s a hideget.” Azután egy belső monológ következik a füzetemben; december 29-én azon gondolkodtam, hogy vajon mikor jutok egyenesbe. Talán érdemes idézni belőle, hiszen jellemző lehet, amit akkor éreztem és papírra vettem.

„Lehangolt minden percem, melyben helyzetemen alapsabban gondolkodom. A jelen nem túlságosan kellemetlen – önmagában. Voltam ennél alábbvaló helyzetben is. A munkám nehéz, de nem kibírhatatlan. Elhelyezésünk botrányosan primitív, de rosszabb is lehetne. Az emberek közt sok a rosszakarát és az önzés, de a szeretet elfeledteti a sok kicsinyeskedést. Helyzetem inkább a jövő szempontjából elszomorító. A tehetetlenség az, ami fáj. Eddig azt tanultam, hogy ott kell világítani, ahová az élet sodra vet. Ez az életfelfogás szabja meg magatartásomat itt is. Segíték ott és annyit, amennyi erőmből és idegeimből telik. De mi adja a fáklya fényét? Mit ér a mécses olaj nélkül? Elfogynak a tartalékok, nincs utánpótlás sehol.” A perspektívának a teljes hiánya talán közrejátszott abban, hogy a következő időben már nem folytatódnak a feljegyzések, csak pár sort találtam még 1953. március 8-áról, és egy rövid vázlatot Móricz Zsigmondról. Megpróbáltuk ugyanis a tábori életet változatosabbá tenni. Volt egy tanterem, ahol néha műsorokra is sor került; egyik társunk beszélt a magyar

takarmányt Borsósra hozni.

Dekádokra, tíz-tíz napra osztották akkor a hónapot – bizonyára szovjet minta szerint –, dekádonként összesítették a bért is. Február második dekádjában kocsisként 74 km utat tettem meg, ezért járt nekem 51 forint és 10 fillér. Elhordtam 10 nap alatt 52 652 mázsa terményt, amiért kaptam 89 forint 52 fillért. Azután rezsibe, a 14 üres órára megilletett 25 Ft 50 fillér, lóápolás címén pedig 49 Ft 50 fillér. Tíz nap alatt tehát a keresetem összesen 213 Ft 36 fillért tett ki. A harmadik dekádban viszont csak 176 Ft 40 fillér volt tíznapi bérem. Ennyiért dolgoztam kora hajnaltól sötétedésig ezekben a februári napokban. S ez még „jó” keresetnek számított; hiszen a növénytermesztésben dolgozók alig kaptak munkát télen.

Sokat gondolkodtam azon, miért is kerültünk a Hortobágyra. Az osztályellenségtől kellett megszabadulni? Miért voltam én osztályidegen? Bár elítéltek egy évvel a kitelepítés előtt, a józan gondolkodás számára nyilvánvaló, hogy büntetésem nem állt arányban társadalmi veszélyességemmel. Vagy mit ártott a rendszernek a nővérem, aki fiatalon egy állami vállalat főkönyvelője volt? Kitelepítési papírunkra egyébként apámra vonatkozóan azt írták: „vitéz Kováts Albert földbirtokos”. A vitézi címét az első világháború idején tett frontszolgálatáért, a haza védelméért kapta. És sohasem volt földbirtokos. Igaz, édesapjának Kassa mellett volt 200 holdnyi birtoka, amelyen nagybátyám gazdálkodott, apám azonban állami alkalmazásban volt, mint a Borsod megyei gazdasági felügyelőség vezetője. Időközben béli tástázták, a vilmányi állami gazdaságban kapott agronómusként munkát. Nem is volt otthon azon a sorsfordító éjszakán, csak anyámat s minket, gyermekeket hoztak ide. Rögtön üzentünk neki, nehogy utánunk jöjjön, hogy legalább valaki a családból „kint” maradhasson.

Ha végignézzük a kitelepítettek névsorát, nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy miért voltak egyesek – köztük kisgyerekek, nők, tehetetlen öregek – a miskolci társadalomra veszélyesek, hogy miért minősítettek sokakat bírósági tárgyalás, ítélet nélkül ellenségnek. De jobb volt üldözöttnek lenni, mint embervadásznak. Ma úgy látom, hogy morális értékrendem, magatartásom alakulásában pozitív hozadéka is volt annak, hogy megismertem azt az infernót, a magyar Szibériává tett Hortobágyot, ahol másfél éven át kocsisként éltem.

1 Fejezet az *Egynapi járóföld* című készülő visszaemlékezéséből.

DOSSZIÉ

A HAZÁTIANSÁG FORGÓSZELE

A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben

DUPKA GYÖRGY

Az Európai Unió, így Magyarország, valamint Ukrajna vezetése számos alkalommal kinyilatkoztatta azon álláspontját, amely szerint nem lehet és nem szabad különbséget tenni a különböző elnyomó rendszerek (és ezen rendszerek áldozatainak) megítélésében. E tragikus események részletes feltárása, az áldozatokra való méltó, minél szélesebb körű megemlékezés, az elnyomó gyilkos hatalmak gyalázatos cselekedeteinek publikus, egyértelmű elítélése különösen a jövőnk, a jövő nemzedékek számára fontos, hiszen az áldozatok iránti kegyelet, valamint a sorsukat megnyomorító cselekedetek bűnös voltának tudatosulása lehet a legjobb védelem az ehhez hasonló tragédiák megelőzéséhez. Emiatt szükséges megemlékeznünk azokról a százezrekről is, akiket a szovjet csapatok által 1944–45-ben megszállt országokból – így az akkori Magyarország területéről – elhurcoltak.

E tragédiák sorozatának egyik szimbólumává vált Szolyva, pontosabban a több mint 70 évvel ezelőtt itt létesített GUPVI-gyűjtőtábor,¹ valamint annak fogolytemetője, amely Kárpát-medencei magyarságunk egyik Golgotája és kegyeleti helye lett. Több ezer ártatlan honfitársunk nyugszik az ottani sírokban, s alig van olyan kárpátaljai magyar és német család, amely ne lenne érintett ebben a hatalmas tragédiában. A lágerekbe hurcoltak közül igen kevesen tagadták meg magyarságukat és németségüket, valamennyien ragaszkodtak vallásukhoz, történelmi egyházukhoz és szülőföldjükhöz. A máig fájó igazság az, hogy az áldozatok közül is sokan vélték úgy, hogy a szovjet csapatok megérkezésével, a béke beköszöntével, egy új, boldogabb élet kezdődik. Ám hamar kiderült, hogy ezek, sőt tízezrek számára most jön el az igazi megpróbáltatások ideje.

Ma már tudjuk, hogy a GULAG² vagy a GUPVI éppúgy a gonoszság szimbólumai, mint ahogy Auschwitz-Birkenau vagy Mauthausen megsemmisítő táborai. Két, párhuzamosan egymás mellett létezett diktatúra szimbólumai. Számos vonatkozásban nem is lehet közöttük különbséget tenni.

Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásának és mihamarabbi totális „szovjetizálásának”, a Kreml urai által jó előre elkészített forgatókönyve első felvonásaként a 4. Ukrán Front katonai tanácsa 1944. november 12-én döntést hozott a kollektív büntetés elvének alkalmazásáról a magyarokkal és németekkel szemben, akik feltételezésük szerint megakadályozták volna a térség szovjetizálását. Az 1944. november 13-án keltezett 0036. számú határozat a kárpátaljaiak ezreinek küszöbön álló letartóztatását és lágerekbe hurcolását a következőkkel magyarázta: „Számptalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni!” A ha-

Szolyvai látkép, 1942 (Zempléni Múzeum)

tározatot Petrov hadseregtábornok, a front csapatparancsnoka és a front katonai tanácsának három tagja – Mehlsiz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli tüzérségi altábornagy – írta alá.

A rendelethez mellékelték a „városparancsnokság 2. sz. parancsát” is, amelyet magyar és német nyelven is közzétettek. A magyar nyelvű plakát szövegének befejező része így hangzott: 18-tól 50 éves korig a városparancsnokságokon „jelent-

A kárpátaljai lakosok elhurcolása

kezni tartoznak a német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének... A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika... Mindazok, akik a jelentkezésnek nem tesznek eleget, le lesznek tartóztatva és a haditörvényszék elé kerülnek. Városparancsnok." A parancs szövegét 1944. november 13-át követően a magyarok és németek által lakott településeken is kifüggesztették. A helyi hatósági vezetők a városparancsnokokkal közreműködve találták ki a „háromnapos munka”-ról vagy „málenkij robot”-ról szóló mesét, amely szerint az embereket hidak, utak javítására mozgósítják. A rendeletet a kisbírókkal is kidoboltatták, azzal a kiegészítéssel, hogy az érintettek „három napra elegendő élelmet vigyenek magukkal”.

1944. november 18-án indították a magukat magyarnak és németnek valló embereket az NKVD³ fegyveres kíséretével a szolyvai gyűjtőtáborba. Az esetlegesen bujkáló célszemélyek előállítására érdekében az akciót végrehajtó NKVD és a SZMERS-tisztek⁴ átfésülték a családi házakat, a mezőket, völgyeket, erdőket, az elhagyott gazdasági épületeket és minden olyan helyet, ahol el tudtak rejtőzni a „bűnös egyének”, akiknek egyetlen „bűnük” a származásuk volt. Az 1944. december 17-én kelt 5032P sz. NKVD jelentés szerint a Kárpátalja térségében „folyó év november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 971 főt tartóztatnak le és irányítottak hadifogolygyűjtőhelyekre.” Fagyejev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD csapatok parancsnoka jelezte felelőseinek azt is, hogy „a hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik.”

*

A vizsgált NKVD-jelentések hallgatnak az útközben történt halálesetekről, a túlélőktől azonban tudjuk, hogy a Szolyvára, illetve a Lemberg megyéhez tartozó Sztarij Szamborba kísért menetszlopokból a végkimerüléstől lemaradt, ájultan összeesett foglyokat az őrkíséret helyben kivégezte. A létszámhiányt ruszin, ukrán vagy más nemzetiségűekkel pótolták az útból eső településekről, gyakran a báméskodókat rángatva be a sorokba. Ilyen kegyetlen eljárás következtében kerültek a transzportokba és gyűjtőtáborokba az említettek mellett szlovák, román, lengyel és zsidó nemzetiségűek is. Az erőszakos elhurcolás, il-

letve a szovjet munkatáborokban uralkodó embertelen bánásmód következtében ezek veszítették életüket. Még inkább megdöbbenő, hogy a „háromnapos munka” hamis ürügyén mennyire magabiztosan és „nyíltan” bonyolították le az akciót.

1944. november 19-én – az „izolálásra kijelölt tömeg” jelentős részének letartóztatása másnapján – nyílt meg Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának – a szovjet hadvezetés által Kárpátalja élére állított vezető szerv – első konferenciája, amelyen a vidék párt-szervezete tevékenységének távlati kérdéseit és Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával történő újraegyesülését vitatták meg. Egy héttel később, november 26-án pedig megtartották Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusát, amely elfogadta a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséről szóló kiáltványt (manifesztumot).

A letartóztatási akció valószínűleg az adott körülmények között a közrend fenntartását célzó intézkedési terv része volt.

A magyar lakossághoz való hozzáállással kapcsolatban érdemes idézni a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke, Pronyin altábornagy voltaképpen kényszerű beismerését: „A politikai helyzet ebben az időben (a Kárpátalja Ukrajnával való újraegyesítéséről szóló kiáltvány aláírása után) jelentősen súlyosbodott. A kongresszusig még a magyarok is, ha nem is örömmel, de mindenesetre nem ellenségesen fogadták a Vörös Hadsereg Kárpát-Ukrajnába való bevonulását. Most pedig, miután az állambiztonsági szervek elkülönítettek közel 30 ezer magyar katonaköteles személyt, a magyar lakosság nagyobb része és a magyarbarát ukránok egy része is így vagy úgy elégedetlenségének adott hangot, és negatívan kezdett viszonyulni az oroszokhoz. Ez elsősorban a Kiáltvány elleni agitációban jutott kifejezésre.” Mint ismeretes, ezek az események jóval Kárpátalja szovjet területre nyilvánítása előtt következtek be.

*

A szovjet időszak első évtizedét további deportálások, üldöztetések jellemezték: jóvátételi munkára hurcoltak el több ezer német nőt és férfit, számos német és magyar családot telepítettek ki Szibériába, magyar és német fiatalokat sorozták be a donbázi munkaszázadokba, emellett politikai és vallási alapú üldöztetések, pl. koncepciós és ún. kulákperek zajlottak.

Össességében a kommunista diktatúra „hét csapást” mért a kárpátaljai magyar és német lakosságra népiirtási szándékkal. Fentebb már említettük az első „csapás”-ként végrehajtott hadifogolyszervező akciót (az 1944. november 13-án keltezett 0036. számú határozatot), illetve a második „csapás”-ként értelmezhető begyűjtését magyarok és németek ezreinek.

A harmadik „csapás” az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. számú, Sztálin aláírásával 1944. december 16-án kiadott határozata volt, amely előírta a munkaképes német lakosság internálását a Szovjetunióba – Kárpátalját is beleértve – jóvátételi munkavégzésre. A dokumentum szigorúan kimondja a határidőt is, hogy „a munkahelyre érkezésnek 1945. február 15-ig meg kell történnie.”

A szovjet hatóság negyedik „csapása” a rögtönítélő különleges bíróságok létrehozása volt. Az NKVD kezdeményezésére a

Emlékpark Szolyván (Ivókné Szajkó Ottília felvétele)

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 18-i 22. sz. dekrétuma alapján rendkívüli bíróság létrehozásáról döntött, amely a későbbiekben megtizedelte a magyar, ruszin, német és ukrán értelmiség jeles képviselőit, illetve a történelmi egyházak vezetőit.

Az NKVD ötödik „csapása”: a szovjetellenes elemek letartóztatása, begyűjtése volt. Az SZSZKSZ NKVD № 0016. 1945. január 11-én kelt rendelete értelmében 1945 januárjában és februárjában Kárpátalján, a vele határos szlovákiai, magyarországi, romániai és lengyelországi térségekben összesen 215 540 főt tartóztattak le.

Az NKVD hatodik „csapása” a „megbélyegzett” német és magyar családok kitelepítése az SZSZKSZ Belügyminisztériumának 1946. január 15-i, №1034., illetve 1946. február 24-én kelt № 1-2749. belső rendelete alapján. Összesen több mint 3 000 németet deportáltak Szibériába és Kazahsztánba, ahol embertelen körülmények közepette dolgoztak, és közülük sokan elpusztultak. 1974-ben végül megadták nekik a hivatalos visszatérési és letelepedési engedélyt, létszámuk azonban jelentősen megfogyatkozott.

A hetedik „csapás” az NKVD-KGB politikai repressziója. Az eddigi források szerint több mint 12 ezer kárpátaljai ítélték 25 éves szabadságvesztésre a Sztálin-korszakban, akiknek a további sorsa ismeretlen.

*

A helyi magyarságot ért szörnyű igazságtalanság ellen akkoriban senki sem emelte fel a szavát. Ma már szerencsére más időkben élünk, annak tudatában is, hogy a GUPVI-GULÁG lágerekben elhunytak halálukban is az életet, az élőket szolgálják. Nekik is köszönhetjük, hogy ma egy igazságosabb, szabadabb világban élhetünk. A rendszerváltás után lehetővé vált, hogy megemlékezhetünk a két világháború és a szovjet megszállás áldozatairól, hogy Szolyván – a kárpátaljai magyarság összefogásával, a magyar és a német kormányzat támogatásával – létrehozhattuk a Kárpát-medencének e tragikus eseményekre emlékeztető talán legnagyobb emlékhelyét, amely mostanra a térség magyarságának zarándokhelyévé vált,⁵ örök mementó-jaként egy letűnt kor sötét diktatúrája ártatlan áldozatainak.

1 GUPVI/ГУПВИ – Hadifogoly és Internáltügyi Főparancsnokság, Glavnaja Upravlenijje po gyelam vojennaplennih i internyiravánnih.

2 GULAG/ ГУЛАГ – Lágerek Állami Főhatósága, Glavnaja Upravlenijje Lagerej OGPU-NKVD-MDB-MVD SZSZSZR (1934–1964).

3 NKVD (SZSZKSZ NKVD): НКВД, НКВД СССР – Belügyi Népbiztosság, Narodnij komisszariat vnutrennih gyel.

4 SZMERS/ГУКР „Смерш” – Kémelhárítási Főcsoportfőnökség, oroszul: a „Szmersty Spionam!” – „Halál a kémekre!” kifejezés rövidítése, szovjet katonai kémelhárítás, Glavnaja Upravlenijja vojennaj kontrazvedki „Szmers”.

5 Az emlékpark-építés igénye 27 évvel ezelőtt fogalmazódott meg. A helyi magyarság életében mérföldkönek, történelmi jelentőségének számít egy beregszászi konferencia, amelyet 1989. november 18-án a málenkij robotra elhurcoltak emlékére rendeztek. Az emlékkonferencián elfogadott határozat indította el a gyűjtést az egykori szolyvai láger helyén létesítendő emlékpark finanszírozására. Az alapkövetéltre 1990. november 24-én, az avató ünnepségre pedig 1994. november 27-én került sor Szolyván. Az emlékpark szerkezetének központi eleme egy több körszeletből álló objektum (a népnyelvben Siratófalnak hívja), amely a pokol körtereit jelképezi. A hat kör lépcsőzetet alkot. A felső kör nyílt teret, emelvényt képez. A siratófal mögötti domboldalban lévő temetkezési hely maradványterületét bokrok és fák borítják. A park területéhez tartozik az első világháborús katonatemető és emlékoszlop. 2004. november 20-án a deportálások megkezdésének 60. évfordulója alkalmából gyászszertartás keretében felavatták 126 magyarlakta település emléktábláját. Ezeket, a siratófalon elhelyezett gránitkőtáblákon több mint 5500 áldozat neve olvasható. A Szolyvai Emlékpark ma Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb emlékparkja, a Kárpát-medencei magyarság zarándokhelye, a megnyugvás és kiengesztelődés emlékeztető helyszíne. Az utóbbi időben egyre többen keresik fel Magyarországról, de elzarándokolnak ide a kelet-szlovákiai Kassa és Nagykapos térségéből, a romániai Szatmár megyéhez tartozó Halmiból, valamint nyugati országokból is.

A kárpátaljai magyar szenvedéstörténet sorsregénye

Nagy Zoltán Mihály: *A sátán fattya*

BERTHA ZOLTÁN

A második világháború végén, 1944–45-ben a szovjet megszállók a kárpátaljai magyar férfilakosságot tízezerszámra hurcolták úgynevezett „málenkij robotra”, vagyis évekig tartó rabszolgaságot jelentő kényszermunka-táborokba. S a hódítás borzalmai nők, asszonyok erőszakos megbecstelenítésével, falvak kifosztásával is tetéződtek. Erről ráadásul később évtizedekig beszélni is tilos volt a kommunista diktatúrában. Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényében először történik említés a tabusított történelmi tragédiáról – s a művet a hatvanas években sokáig nem, s azután is csak cenzúrázva lehetett kiadni, hogy majd így is újra betilthassák (egészen a rendszerváltozásig, a teljes és javított változat megjelenéséig). Az őt követő fiatalabbak közül (S. Benedek András, Balla Gyula, Fodor Géza, Vári FABIÁN László, Zselicki József, Dupka György, Finta Éva, Füzesi Magda) többen ugyancsak súlyos retorziókat szenvedtek, de az 1990-es fordulat végre felszabadíthatta azt az igazságbeszédet, amelynek egyik első kivételes hatású művészi, műfajteremtő remeklése Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* (1991) című (s azóta számos kiadást megért és színpadi feldolgozásában Beregszásztól Budapestig többfelé nagy sikerrel előadott) kisregénye.

A szovjet invázió apokaliptikus tragédiáját és traumáját vetíti ki ez a különlegesen modernizált stilizáló népi expresszionizmussal, drámai jajkiáltással, balladai, folklorisztikus vagy akár mágikus realizmussal, biblikus lamentációval, krónikás siratóénekszerűséggel töltekező nőregény, parabolikus lírai tudatregény, példázatos lélektani-történelmi sorsregény, személyes és kollektív sorsszimbolikus krízisregény. Egy orosz katona által – „női, emberi és nemzeti méltóságában” (Penckőfer János) egyaránt – meggyalázott (a gyűjtőtáborba elhurcoltak után éppen élelemmel igyekvő) magyar falusi lány története, aki aztán megszüli, majd keservesen ambivalens érzésekkel felneveli nem kívánt fiát, s ebbe a szörnyű tudathasadásos lelki folyamatba vegyül bele az ártatlan magyar férfiakat tömegével haláltáborokba deportáló nagyhatalmi brutalitás és a magyar kisleányi kiszolgáltatottság egész megrendítő historikus élményvilága: „nagy Szovjetunió, mi a fene, / ezer éve magyar föld ez, hogy jön ide az orosz határ, / csak nem itt akarnak maradni végleg, hát / milyen jogon”; „kapós ez a szerencsétlen vidék, mindenkinek fáj rá a foga, akadna már a torkukon egyszer”; „miért nem maradhat magyarnak a magyar / saját hazájában, / az orosz pedig a magáéban, / egyik se különb a másiknál

[...] miért kell ez a kis hegyaljai vidék az oroszoknak, / enélkül is akkora az országuk, akár a fél világ [...] többhöz több kell, / ezért veszik el a másét, a gyengébbét”; „mindig születnek elvetemült emberek, hatalmak [...] a hazug, a gonosz / mihelyt lelepleződik, máris új arcot ölt, elámít, gúzsbaköt, vérünket veszi megint, nincs mentség, Heródesek kezében vagyunk” – hangzanak ezek a máig érvényes és a mindennemű birodalmi agressziót tisztán meg- és elítélő kesergések.

A regény poétikai sokszínűsége híven érzékelteti a kálváriás egyéni és nemzeti sors-történelem stációit, amikor apokrif ima, gyónás, ráolvasás, átkozódás, passióénekek, zsoltárszövegek, végteleníthető sirámos, jeremiádos vagy litániás panaszdal-áradat, akár valamiféle időtlenné kihangosított „planctus” annyiféle szabad- vagy prózaverszerű alakzata sűrűsödik itt össze. A háború poklában fogant „örök fattyút” a szörnyű érzelmi viharzások közepette kényszerűen nevelő lányanya fájdalmát – a legbelsőbb és legellentmondásosabb pszichikai ütemmozgásokat is – a hol lelassuló, hol nekilendülő, olykor szétszakadozó, máskor hömpölygővé duzzadó beszédáramlás közvetíti; a zokogó, az önmarcangoló, a tombolón gyűlölködő, s a néha valamelyest mégiscsak

„A szenvedés gyásztól gyászig, új és új katasztrófáig, a félelem és rettegés elviselhetetlenségének tébolyáig vezet.”

”

elcsituló szenvedélyek aritmikus hullámzását lekottázó tudat- és szövegfolyam pedig döntően: a felbolydítottságában is megőrzött paraszti őstudás, az archaikus lelki és erkölcsi világkép tisztaságából, őszinteségéből, igazságérzetéből fakadó gondolat- és szózuhatag. A monódia akusztikája a jellegzetes (központozás nélküli) parasztasszonyi levélírás vagy népi tudósítás, beszámoló, emlékezés közvetlenségét és spontaneitását is felidézi, de szervesen illeszkedik a huszadik századi nagy magyar nőregények (Kafka Margit,

Csomós Zoltán illusztrációja Nagy Zoltán Mihály: *A sátán fattya* című művéhez

Kosztolányi, Németh László, Kodolányi, Szilágyi István) markáns vonulatához, vagy a népi modernizmus expresszív, szürrealisztikus áramlataihoz (Tamásitól Sarusi Mihályig, Tamás Menyhértig húzódó irányaihoz) is. A traumatikus történelmi tapasztalat, a „testbe írt emlékezet” (A. Assmann) elementáris erejű narratológiai kivetítése (egyfajta naív-rusztikus „stream of consciousness”) a jóvátehetetlen sérelem és megrázkód-tatás egész fenomenológiáját képes megrázó hatással megjeleníteni. Voltaképpen egyetlen – mintegy a végtelenbe tartó,

mert csupán vesszőkkel tagolt – mondatként zúdul és kanyarog a szubjektív középpontját megtartó történet elbeszélése: a monotonná sohasem szürkülő dikció, a sikolyokkal, „dörömbölő” rettenetekkel, „dübörgő” indulatokkal telítődő előadásmód.

Az archetipikus (s a kisebbségi és összmagyar) áldozatiság, megaláztatás kavargó kínját a büntetlen bűnhődés metafizikai sugárzású jelentésköre övezi: a fátyomos vagy a semmi kozmikus abszurdításával szembesülő vezeklés egzisztenciális misztériuma (az „egyszál-egyedül az éjszakában”, a „csillagatlan ég alatt” élménye). A szenvedés gyásztól gyászig, új és új katasztrófákig, a félelem és rettegés elviselhetetlenségének tébolyáig vezet. A család férfitagjai közül a főhős Tóth Eszter csak meggyötört édesapját – a becsületesen gazdálkodó asztalosmestert – nyerheti vissza a fogságból, bátyját a lágerben lövi le egy orosz katona (amikor az csupán a barátját akarja megkeresni), öccsével a kényszermunka könyörtelensége végez rövid időn belül. Eszter korábbi udvarlója-vőlegénye ugyan visszatérhet, s még feleségül is venné őt („muszka fattyújával” együtt is), de azt meg az Eszterről rágalmazó pletykákat terjesztő anyja vadítja-szakítja el tőle; úgy, hogy a fiú a lány szerelme és a saját anyja hatalmaskodása közötti öröklődésből inkább kimenekül, s a távoli idegenben végül elzúllik. A végérvényes elhagyatottság rémületébe zuhanó, magát „fekete rózsaként” elhervadni látó fiatalasszony mindegyre paradox vagy kilátástalan határhelyzeteket kénytelen elviselni („nemcsak a ruha fekete rajtam, egész bensőm gyászba borult”). Csecsemőjéhez (a „szörnyetegek ivadékához”) inkább undorodva, legfeljebb felemásan viszonyul, habár előtte az „angyalcsináló” bábaasszonytól is elijedt. A lázadozás és a dacos beletörődés végletei között hanyódik, sőt kútba is ugrik, de az őt megmentő apjának élettanítása („élni kell”, „élni muszáj”, „állni kell a megpróbáltatást”), ez az irracionálisában is mély bölcsességű ősi imperatívusz rádöbben-ti: a türhetetlent éppen az tetézi, hogy vele szemben felelősen még az öngyilkosság, a mindent megsemmisítő halál enyhülete sem választható. A tehetetlenség teljes világellenes dühe vere-ti meg az apával vétenül megszegyenített nagylányát (szíjjal korbácsolja meg őt, aki átérezvén ezt a lelki kataklizmát nem is vádaskodik) – s hasonló értelmetlenséggel (fivére halála keltette irgalmatlan bosszúvágygal) ragad fejszét kicsinye életére

törve Eszter is, hogy végül mégse sújtsjon le rá (talán mert az éppen alszik). A kibírhatatlan bajokat éppígy hol isteni igazságtalanságként értelmezi, hol meg a világ és az emberek megáradt gonoszságát büntető istencsapásként. (Imádságai ekként tükrözik ezt: „ha rendre azt bünteted, kit szeretsz, igazságtalan vagy, büntesd azokat is, akik leköpi és kiröhögik szent igédet, megtagadnak téged”; „nem hagyhatta ezt az Isten, / megölték ezek az átkozottak / Istent is [...] a gonoszok miatt hagyta sor-sára az egész emberiséget, nincs jóság, nincs igazság, az Antikrisztus uralkodik.”) S az önkívületbe, a felfőrlőbe kergetett elme lobbanásaként villózik elő az események zárlatában a megengesztelődő tisztánlátás üzenete – mégpedig a katartikus krisztológiai sorsazonosításban: „nem árthat nekünk a víz, Jézus is járt a vízen, mert ártatlan volt, büntelen volt, látod, a víz tetején járunk, hát persze, mi is ártatlanok vagyunk, kisfiam”.

Az „emberemlékezet óta” ismeretlen jelenségek – a büntetlen emberölés, a hivatalos-hatósági lopás, a törvénytelen vagyonelkobzás, a kényszerbeszolgáltatás, a hadisarc- és „békekölcson”-követelés, a kolhozosítás, a fizikai kínzással nyomatékosított „kommunizálás” gattettei – sok évszázados, hagyományos és organikus értékrendjéből vetköztetik-forgatják ki a falut. A lélekrajz háttérében széles tablója bontakozik ki a vörös diktatúra korszakának, a később ötvenhatot, hatvannyolcat is sárba tipró zarnokságnak. De a pusztító körülményekkel szemben döntően mindig a morális autonómia örök spirituális távlatai magasodnak föl: „a gonosz csak akkor erős, ha félelmükben behódolnak neki az emberek”; „erre tanít a Szentírás, / pályánkat tisztességgel megfutni, hitünket vasakarattal megtartani”; „előzönli a világot az istentelenek serege, országokat, hatalmat bitorolnak, de ne hidd, hogy mindörökre, megelégteli Isten az ő ellenségeinek uralkodását”.

A kárpátaljai falu zivataros és nyomorúságos története tovább zajlik a regényt trilógiává bővítő folytatásokban: a *Tölgyek alkonya* (1996) és *A teremtés legnehezebb napja* (2004) című művekben. A felnövekvő, majd futballistává („csodacsatárrá”) edződő fiú – a szegény „örök fattyú” – életét kísérhetjük nyomon, akit besoroznak szovjetkatonának, gyilkolásra oktatják, s aki azután tanítóvá, forradalmárrá erősödve szülőföldjén újra otthonára lel – már a rendszer bukása körüli időben; „békévé szelődül a lélek háborgása, rendet teremt a nyugalom, hiszen hív a falud, a fajtád, és te futsz boldogan vissza a csordához” – fejeződik be így a regényciklus. Amelynek első része, *A sátán fattya* korszakos mű; sajátosan hevületes „lírai monológ” (Görömbei András) – „formabontó prózatechnikai eljárásokkal” (Pomogáts Béla); és „kimondja a kimondhatatlant” (Ekler Andrea), s a „megmaradás kárpátaljai parancsát” (N. Pál József).

Vári Fábián László MÁR MA ÉJJEL

”

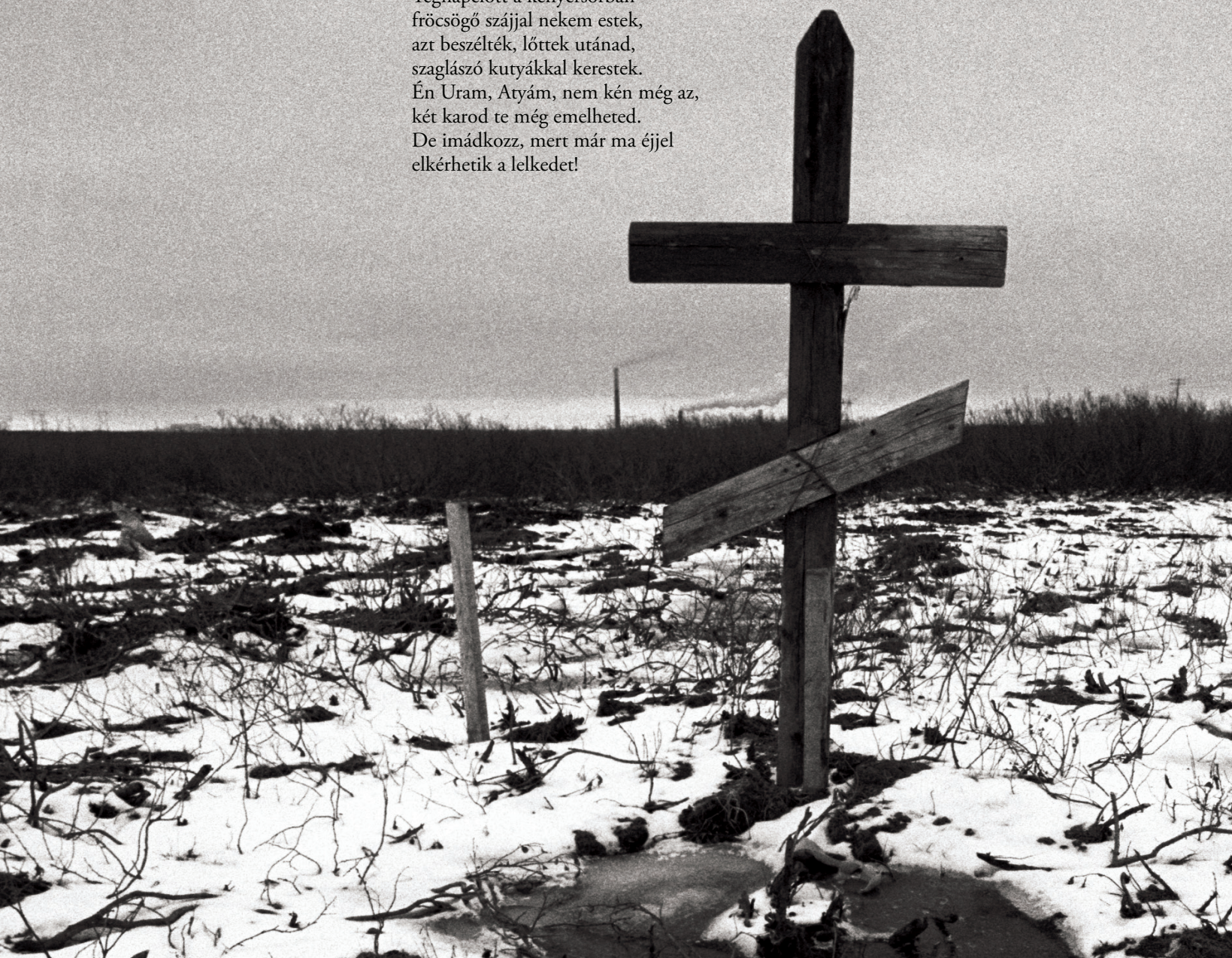
Tíz éve nem lelem apámat,
s anyám is bolyong öt kis éve.
Lidércfelleg nyomja a mellem,
cserepesedik holdam fénye.
Nem tudhatom, hová lehettek.
Talán magamon kívül voltam,
mikor a kocsi megjött értük.
Szólj, aki láttad őket holtan.

Nagydonbásztól Krasznójárszkig
felszántok minden gulág-telket,
felforgatom az éjszakákat:
Laci és Márta, hol lehettek?
Felöltözöm talpig titánba,
engem többé nem vernek szájon,
foszforfáklyát lobbantok lángra.
hogy az úrsikló rám találjon.

A csillagkapu alatt megállok,
mutassátok, mi van mögöttem?
Kuss legyen már! Az Isten lovát
egy nyíri zsvány épp elkötötte.
De ha vége a razziának,
visszamehetek – mondják – bátran,
megláthatom, ha azt akartam,
apám s anyámat rabruhában.

Tudatom tompul, most hagy cserben.
Mellém fekszik egy céda álom:
holtapám diót tallózzgat egy
szelekkkel szétlőtt égi tájon,
bús szülém meg szemei nélkül
kapirgál a törött avarban:
Jaj, kisfiam, szörnyűség készül,
tudod, én megérezem, ha baj van.

Tegnapelőtt a kenyérsorban
fröcsögő szájjal nekem estek,
azt beszéltek, lóttek utánad,
szaglászó kutyákkal kerestek.
Én Uram, Atyám, nem kén még az,
két karod te még emelheted.
De imádkozz, mert már ma éjjel
elkérhetik a lelkedet!

Szócs Géza

EGY NÉMET TÖRTÉNET¹

■ (Részlet egy filmnovellából)

20. képsor

1944 ősze, Torda (vagy bármely erdélyi kisváros). Szovjet katonák civilekre vadásznak: járókelőket terelnek össze, ormóttan teherkocsikra kényszerítik őket. Az egyes házakból is kirángatják a polgárokat. Húsz év körüli fiú vágódik ki a tömegből a teherkocsi mellől, a katonák káromkodnak, a fiú egy vaskerítés felé rohan, a sorozat éppen akkor éri, amikor félig már átvette magát rajta, rázuhan a hegyes vascsúcsokra. A test már mozduatlan, amikor a kiskabát zsebéből lassan kicsúszik, és a kövezetre hull egy kulcsosomó.

21. képsor

A kiesett fogoly pótlására – a létszámnak meg kell lennie – a katonák újabb civil felkutatására indulnak. Meg-meglebbenő függönyök mögül rémült tekintetek. Így jutunk el az állomáshoz. Talán a szomszéd település állomása, mindenesetre messzire, több kilométerre esik. Az állomás. A teherkocsikról leterelik a foglyokat. Bevagonírozás.

22. képsor

A katonák még mindig razziáznak. Fiatal, alig fejlett lány [...]. Az ablakban áll, onnan nézi, amint apját (nagyapját?) kifelé tuszkolják az udvarról. A lány keze ügyében még ott a teáscsésze és a kanna: az előbb még teázott. Jajveszékélő, középkorú anya: mi lesz velünk nélküled, édes jó Istenem, segíts rajtunk, ne hagyj el. Ne engedd! NE! Ne vigyétek el!

23. képsor

A lány kirohan, utoléri a menetet, ráborul a férfira, aki apja vagy nagyapja. A katonák gúnyosak: nem barátságosak, de nem is agresszívek. Hovatovább megértik, hogy a lány felajánlja magát cserébe az öregért. [De az is lehet, hogy éppenséggel ők javasolják ezt a cinikus üzletet.] Röhögés. Végül megkötetik az egyezség, és megtörténik a csere: az apát kilökök a sorból, helyére betuszkolják a lányt. A jelenetben semmi kétértelműség nincs, semmifajta szexualitásra utaló áthallás – inkább a hadseregbeli számviteli fegyelemről beszél, nem az aljasságról. Egy civil az egy civil, a konkrét helyzetben mindegy, hogy vénember vagy fiatal lány. Az ablakpárkányon ott maradt a felborult teáscsésze.

24. képsor

Vonatban. Ukrajna.

25. képsor

Vonatban. Ural. 1944 decembere.

25. képsor

(Mhég mindig, áttűnéssel) 1944 decembere. Német csapatok a keleti fronton, amely ez esetben Magyarországot jelenti. Katonazenekar. Nem fegyveres, nem harcoló alakulat. Többféle helyzetben látjuk: indulókat játszik, bajtársak temetésekor gyászzenét, s amiket szoktak ezek a zenekarok. Nem a frontvonalon, legalábbis nem a lövészárokból van a helyük, de olykor bombázás vagy akna vagy a támadó szovjethadsereg géppisztolysorozatai őket is megtizedelik.

Közelkép: a harsonás halála. A zenekar egyik fiatal fúvósa. Trombitás vagy kürtös. Többször találkozunk rémült, alig-borostás kamasz-arcával, tizennyolc évesnél nem lehet több, inkább kevesebb, leginkább tizenhét. Ő Ludwig Fromberg.

26. képsor

A tordai foglyokat szállító vonat Szibériában. Havazik. A transzportban nem a mi ismerősünk az egyetlen nő – van még néhány asszony. Állomás, katonák teával teli bádog tartályt adnak fel a szállítmánynak. Áttűnés: a teával teli csajkákból átváltunk az otthon utoljára ivott teáscsésze látványába mint emlékebe. Havazás.

27. képsor

Havazás. A német katonazenekar valahol Magyarországon. Mindenestől foglyul esnek. Orosz katonazenész tanítja be őket szovjet indulókra, a szovjet himnuszra, az Internacionáléra. A Marseillaise-re is, amit váratlan beleéléssel és hozzáértéssel játszanak el. Ismerősünk, Ludwig, a fiatal katona, félrevonulva. A Stille Nachtot vagy az O, Tannenbaumot próbálgatja. Talán Karácsony van, de nem feltétlenül.

28. képsor

A Tordán foglyul ejtett transzport megérkezik a szibériai végállomásra. Mondjuk, Tomszk, Krasznojarszk, Kolima.

29. képsor

Vízkeresztkor valahol Magyarországon, akár a csákvári Esterházy-kastélyban vagy környékén, Polcz Alaine leírásából ismerős helyek és helyzetek. Szovjet tisztek mulatnak, vegyes felállású zenekar húzza nekik: van köztük saját, van helybeli cigány, és elkeverten a fogoly német zenekar tagjai is ott láthatóak köztük. Hegedű, cimbalom, tangóharmonika, nagybőgő, trombita, dobok. A zenészek szedett-vedett öltözékekben: kopott úri bundától különféle egyenruhák darabjain át lakkcipőig, bakancsig, csizmáig minden előfordul rajtuk.

Preapokaliptikus tempó és hangulat. Ismerősünk, Ludwig kétségbeesetten igyekszik lépést tartani a ritmussal és általában az eseményekkel. Keményen fújja a kazacsokot.

Átváltás: még mindig a kazacsok, de most már csak egy szájharmónikán fújja a fiú. A szibériai táborban vagyunk, ő is idekerült. 1945 tavasza. A konyhán üldögél, felkötött karral, láthatóan sebesült, s így munkaképtelen, de azért segédkezik a konyhán dolgozó asszonyoknak, ép kezével vödört cipel stb. Ám főleg szórakoztatja őket: a szájharmónikájával, de apró tréfákkal, történetekkel, bűvészmutatványokkal is. Kölcsönös nyelvtanítás, a nők közt van balti, magyar, lengyel, a férfi foglyok is igen vegyes összetételt mutatnak. A szigor nem katonaság, inkább keleties, ráérős: nemigen van hova szökni innen, az öröket sem választja el áthatolhatatlan távolság a foglyoktól. A szimpátia első jelei a fiú és a lány között. A tábor bejáratánál a kerítéshez támasztva egy csonttá fagyott rab, mellén táblával: MEGSZÖKTEM ES MEGFAGYTAM.

31. képsor

A barakk konyhája. Schmarni. Mellé: bíborszínű bogycsók készített lekvár, kocsonyás, itt-ott még tuskék, szárdarabok is belefőve. Szinte halljuk, hogy ropog a fiú szájában. A lány nevetve nézi. A fiú néhány szem mogyorót szed elő a zsebéből, megkínálja a lányt.

MARIA: Nahát! Mogyoró!

LUDWIG: Csak hasonlít rá. A neve is valami más.

32. képsor

Az egyik ór szemet vetett a lányra. Udvarlása nem sikeres, végül feleségül kéri. Párbeszédjüket csak látjuk – mint Ludwig, féltékenyen, a távolból –, egyébként itt sincs érthető beszédhang, az ő egy jegygyűrűt tukmálna rá a lányra, nem fogadja el. Ludwig szívéből nagy kő esik le.

38. képsor

A szibériai foglyotábor. Németgyalázás-verseny. A németeket külön előszólítják.

Aki hajlandó, pocskondiázhatja a németeket vagy Németországot. Azt az ígéretet kapja, hogy hamarabb fog szabadulni. A fiú nem vesz részt a műsorban. Egyáltalán, senki nem vesz részt, leszámítva két altisztet – egy hordóhasút és egy kefebajszost. Utóbbi tangóharmónikán adja elő groteszk produkcióját: a szovjeteket dicsőítő, a németeket pedig mocskoló gúnnal emlegető, kuplé-szerű dalocskát. Olykor táncolnak is, párhuzamosan emelgetve a lábukat, mint a revütáncosnők. A jelenet képtelenül perverz és groteszk, még a szovjet tiszték sem élvezik, még a legalantasabb szinten sem. Némán nézik egymást.

A fiú és a lány szerelme.

MARIA, villámló szemmel: Te miféle mogyorót hoztál nekem?

LUDWIG: A mókusoktól...

MARIA (hatalmas pofont húz le neki): Nesze! Nem szégyelled magad?!

A fiú meghökken, lefogja a lányt, csók és ölelkezés. Ez a két ember boldog, ott, Szibéria mélyén, és soha többé nem lesz boldog sehhol. És mindig vissza is fognak vágyani ide. Ahogy kiderül, hogy a lány másállapotos, törvény és szokás szerint hazaengedik. Búcsúzásra alig jut idő, az engedély váratlanul jött.

45. képsor

A hazaérkezett lány, csecsemőjével. A családi házban mások laknak. Továbbindul.

46. képsor

(Medgyesen vagyunk, a szocialista ipar fellegvárában, amelynek hihetetlen, korom lepte valóságát a világ a Paris Match fotóiról ismerte meg.) A lány itt talált rá a rokonaira.

Gyűlölködés, megvetés kíséri őt és apa nélküli („ki tudja, honnan került”, ezek szerint fattyú) gyermekét, még a saját, családi környezetén belül is. Még az apa vagy nagyapa, akit az ő áldozata mentett meg, az sem kedves vagy szolidáris vele. Inkább számonkérő, ahogyan a megesett lányokkal szokás beszélni. Ha nem is durván, de keményen és mindenképpen megvetően. Nincs kiközösítve, de nemigen vesznek tudomást róla. A család az asztalnál, vasárnap dél lehet. A lány segít felszolgálni, majd leszedni. Utána lekuporodik a fásládára, kezében tartva a tálacskát, amelyből a fiával esznek. A fiú kb. 4 éves.

AZ ANYA: Volt Szibériában egy fajta mogyoró... egyedül ez termelt meg, semmi egyéb. A nyár ott csak két hónapig tart. A mókusok összegyűjtenek maguknak egy kosárcányi mogyorót, abból élnek, amikor vége a nyárnak. De ha valaki megtalálja a fészüket, és elveszi a mogyorójukat, a mókus tudja, hogy már nincs ideje összegyűjteni újabb tartalékot télire...

A FIÚCSKA: És?

AZ ANYA: És akkor a mókus keres egy villás ágat és felakasztja rá magát.

A FIÚ: A mókus?

AZ ANYA: Bizony... Apád gyakran hozott nekem ilyen mogyorót.

Csender Levente

REPÜLJ MADÁR, REPÜLJ...

”

Uolt egyszer egy ember, úgy hívták Bors Lajos, és Pottyondon lakott. Ez Csíkmenaság azon része, ahová a madár repül a népdalban, és ahonnan katonának vitték Bors Lajost, épp, amikor magyar világ lett Erdélyben, s jó kilátások jöttek, na, akkor vitték a székely legényeket az orosz frontra harcolni. A székely legények dalolva mentek oda is, ment a repülj madár, repülj, a vasúton, harcoltak, amikor harcolni kellett, vonultak, amikor vonulni kellett, s fogságba estek, amikor nem kellett. Az nem volt betervezve, de hát úgy esett, hogy a magyar sereg csapdába esett, bekerítették, lefegyverezték. A madár már csak a dalban repült s az édes galambjának odaült a vállára, mert

rab volt Bors Lajos, a babája meg beteg, de ez Sztálin elvtársat egyáltalán nem érdekelte, berakta a székely fiúkat is a láger barakkjába, s akkor ott már nem Bors Lajos fütyülte a repülj madarat, hanem a szél a deszkák résein. Melózgattak odakinn, de volt olyan nap, hogy nem vitték ki őket, mert a lovak nem bírták a -50 fokot. A deszkapriccsen, ahol élével aludtak, reggel mindig megnézték a mellettük levőket, hogy mozognak-e még. Ha nem mozgott valamelyik fogoly, rárakták egy tárgyra, kivitték a hegy alá és betakarták hóval. Hát így volt ott a tél, a foglyok meg fagyogattak, fagyogattak, lesoványodtak, tavaszra 1900-ból 900-an maradtak. Várták, hogy szabaduljanak, de Sztálin elvtárs nagyon szerette,

ha ott dalolnak a székely fiúk a magyar legényekkel, a repülj madarat, azt nagyon szerette, mondták neki a székely fiúk, hogy ők szeretnének hazamenni a Kárpát-medencébe, mondta is Sztálin elvtárs, hogy persze, de félreértette és a Kárpát-medence helyett Donyec-medencébe szállította őket, s ha már ott voltak, akkor mondta nekik, hogy kellene a bányában egy kis szemet fejteni, és ők lementek oda szemet fejteni, ahogy Sztálin elvtárs óhajtotta. Ott a bánya mélyén legalább nem volt olyan hideg, nem fütyülte a szél a repülj madarat. Csak bányalég volt ott, egyszer majdnem ott maradt Bors Lajos, de a Jóistennek gondja volt arra, hogy újabb tárnákat nyissanak odalent a mélyben, és tovább

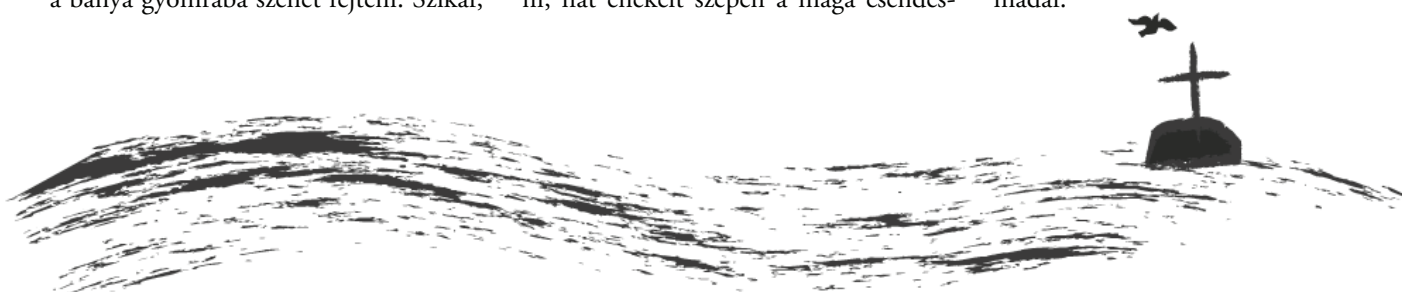
A habarcs hűtése (hogy megkössön a fagyos vízben) a Balti–Fehér-tengeri csatorna építésén, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

dolgozzanak. Teltek az évek, fogytak a székely legények a magyar fiúkkal, akik maradtak, már elég sportosak voltak, de Sztálin elvtárs továbbra is nagyon kedvelte őket, és nem akarta, hogy a szovjet vendégszeretet híre csorbát szenvedjen, hát még marasztalta szegényeket. Soványak voltak, rongyosak is már, de Sztálin tovább szerette őket. Annyira szerette, hogy aztán bele is halt a nagy szerelembe. Halála után a bajusza nőtt még egy kicsit, meg a dús haja is, de különösebb életjelet nem adott. Akkor a foglyokat elengedték, hogy mehettek, ők meg akkor elindultak hazafelé. Kicsit messze voltak még Pottyondtól, de egye meg a fene, volt lábuk kettő, s rakták egyiket a másik után. Közeledtek, nem távolodtak, teltek a hetek, fogytak a léptek, s egyszer csak ott volt Bors Lajos Pottyond határában. Leült oda, épp delet harangoztak, gondolkozott, hogy vajon a madár elhozta-e a hírt, hogy ő rab volt, s mennyit gondolt arra a leányra, de a madarat valahol lelőhették, vagy eltévedt, mert a hír bizony nem érkezett meg, a leány nem tudta kívánni azt a nyolc esztendő, amíg Sztálin elvtárs Bors Lajost és katonakollégáit hazaengedi. Régen férjnél volt már, ezt Bors Lajos csak a pottyondi kocsmában tudta meg. Akkor énekelt egyet valami szomorú fizfáról, aminek az volt a vége, hogy amikor Sztálin elvtárs besorozott harminchat hónapra, aztán halkán még hozzátette, hogy az a harminchat neki kilencvenhat hónap lett, de bánja a kutyá, túl van rajta. Csak egy estére adta bűnnek a fejét Bors Lajos, minden leszakított rózsá helyére nyílik más virág, mondta magában, aztán másnap körülnézett Pottyondon, s ott volt az az árva kislány, Mária, akinek az anyjával csúfságot műveltek az orosz katonák, az apját, amikor segíteni akart a feleségének, lelőtték. Bors Lajos hamar megkérte Mária kezét, nehogy megint kitorjón valami nyavalya, s meg is tartották a szerény lakodalmat, s olyan szép életet éltek, mint a mesében. A donyecki szénbánya után Bors Lajosnak minden reggel örömkönny szökött a szemébe, mikor meglátta a napot, s nem kellett rongyosan felsorakozni szemlére, nem lökdöste senki puskatussal, s nem kellett lemenni a bánya gyomrába szemet fejteni. Szikár,

tevékeny ember lett Bors Lajos. Elhelyezkedett a csíkszentkirályi borvízpalackozóban, szabadidejében meg ács volt, faházakat, tetőket ácsolt. Született egy szép legénykék, egészséges volt, aranyos, jól meg lehetett köpködni, hogy ne fogjon rajta az igézés. Mária is a borvízpalackozóban dolgozott, hétvégeken meg járt be Csíkba a piacra árulni. Vitte a pityókát, mert Pottyondon más nem igen termett, mert ott állandóan olyan hidegecske volt, hogy csak a pityóka érezte jól magát, mert az el tudott bújni a hideg elől a föld alá. Bors Lajos is sokszor örült volna, ha a fogságban, mint a pityóka Pottyondon, el tudott volna bújni a hideg elől a föld alá, de ott nem lehetett elbújni, legfeljebb a hó alá lehetett volna elbújni, de oda a halott fogolytársakat tették, oda nem akart bebújni. Ő élni akart, bírnia kellett a hideget.

Bors Lajos bírta, végül is az életét is a hidegnek köszönhette. A téglagyárban, ahol épp akkor dolgoztatták őket, mind a tíz ujjá lefagyott, a hús leszotyogott róla, a körmei is lehulltak. Bekötözték mind a két kezét, úgy meg nem kellett kijárnia dolgozni, lassacskán meggyógyult, s aztán már nem küldték vissza a téglagyárba. Ez volt a szerencséje, mert akik a téglagyárban maradtak, azok közül egy se érte meg a tavaszt. Szóval, vitte a pityókát Mária a nagy általvetővel, eladta, s vett az árából egy kedves oroszhegyi asszonytól jó szilvapálinkát. Beletette az általvetőbe és hazavitte, mert tudta, hogy Bors Lajos a szilvapálinkát még a pityókánál is jobban szereti. Ő meg szerette Bors Lajost, kedveskedni akart neki, s hát annál jobban nem is tudott volna kedveskedni, minthogy visz neki oroszhegyi pálinkát. Bors Lajosnak sok barátja volt Pottyondon, soha nem kellett egyedül innia. Bárhová ment, mindig behívták, s ez a Pottyond olyan hely, hogy ott az embert nemcsak behívják, hanem ott is marasztalják, megkínálják, megint marasztalják, megint megkínálják. Így történt egyszer, hogy egy baráti látogatás után, ahol kedvesre itták magukat az asztalos komájával, elindult Bors Lajos hazafelé, de szembe jött az árok, és Bors Lajos oda bizony beleesett, és nem tudott kimászni, de kedve volt énekelni, hát énekelt szépen a maga csendes-

ségében az árok alján. S hát amint ott énekel, egyszer csak látja, hogy közeledik Vak Géza, húz maga után egy kis szekeret. Vak Géza is meghallotta, hogy valaki énekl a repülő madarat az útszéli árokban. A hangjáról megismerte, hogy az bizony Bors Lajos, ha nem egyéb, s egy kicsit belelépett a sárba. Vak Géza kihúzta Bors Lajost az árokból, beletette a kicsi szekerebe és hazahúzta, letette a kapu elé, hogy Mária ne lássa, milyen fuvarral érkezett haza Bors Lajos. Vak Géza aztán ment dolgára, Bors Lajos is ment volna, de a lábai nem vitték. Mikor meglátta Mária néni az urát sárosan, ittasan, a kapufélfába kapaszkodva, kérdezte, hogy ugyan biza, látott-e téged valaki, engem senki nem látott, csak Vak Géza, mondta nevetve Bors Lajos. Így éltek ők vidáman, szépen. Bors Lajos nem foglalkozott se Sztálinnal, se Ceusescuval, se Iliescuval, se a kommunizmussal, se a demokráciával. Ő végezte a dolgát, segített másokon is, ahol tudott, de úgy volt vele, hogy őt az elvtársak is meg az urak is hagyják békén. A fiuk felnőtt, megnősült, gyerekei lettek, azokat is szépen megköpködték, hogy senki meg ne igézze őket. Aztán van az életnek az a fordulata, amit a mesében is nehéz kiküszöbölni, hogy valakinek indulni kell a túlvilágra. Mária kezdte az utazást. Bors Lajos maradt még, szomorú volt, hogy elment a felesége, de azért a derű soha nem hagyta el. Ült a kapu előtt a padon, mert Pottyondon még van a kapu előtt pad, s az öregek rá is érnek kiülni, szóval ült ott a padon, és egyszer felsóhajtott, hogy hálistennek megsüketültem. Nem zavarta már ennek az elég elé világnak a zaja. Egyszer sok pénzt vitt neki a postás, mondta viccesen Bors Lajosnak, hogy Sztálin elküldte a fizetséget. Megérkezett a kárptólas a szovjet vendégmunkáért. Felállt, bevitte a fiának a borítékot, azt mondta, hogy neki arra már nincs szüksége, mindene megvan, és letette a pénzt az asztalra. Kilencven évét élt Bors Lajos, aztán ő is ment Mária után. A pottyondiak úgy emlékeznek rá, hogy volt egy sokat megélt ember, akinek a kedvét sosem tudták elvenni. Ott nyugszanak Máriaival a menasági temetőben, a sírjukra gyakran leszáll egy madár.

„láttam... felnőtt rabként a FÖLDMÉLYI BÁBELT”

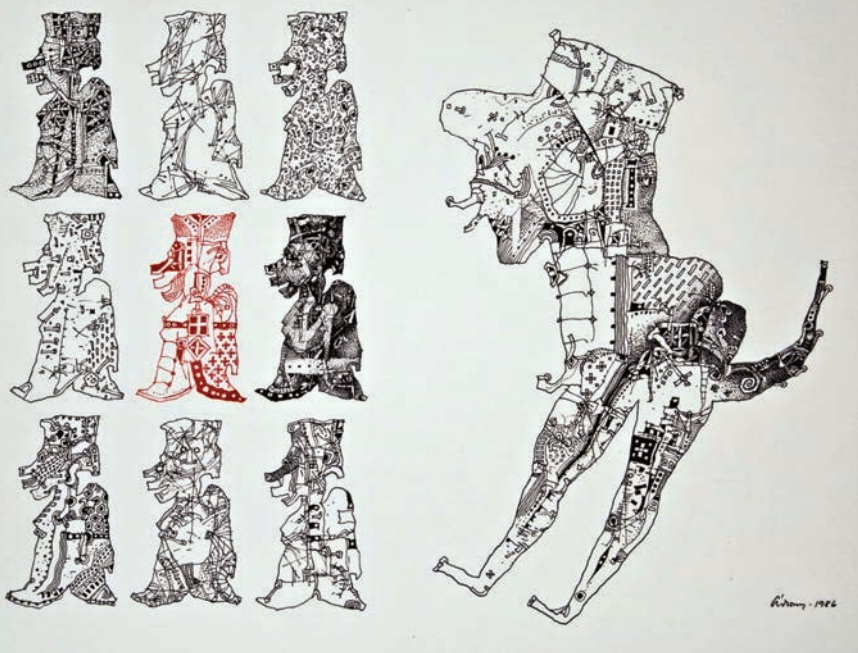
Páskándi Géza börtönevei és börtönversei

DÁVID GYULA

A címnek választott idézet Páskándi Géza utolsó – már halála után megjelent – könyve, a *Begyűjtött vallomása-im* (1996) előszavából való, s írói pályájának arra az időszakára utal, amelynek tulajdonképpen természetét azóta sem mérte fel igazán az irodalomtörténet-írás. A róla (és az általa) írottakban, igaz, mindegyre ott a körülírása annak a kis híján hat esztendőnek, amelyet a szamosújvári börtönben, majd a Duna-delta és a Brailai Nagysziget kényszermunkatáboraiiban töltött, de ehhez az időhöz képest kevés az a szöveg, amelyre támaszkodni tud az irodalom.

S ez talán természetes is. A romániai börtönvilág azokban az időkben nem volt az „írásbeliség” bármilyen formája számára kedvező hely: a papír, ceruza legelső helyen szerepelt a tiltott tárgyak között, amelyeket ha valakinél megtaláltak, azt „jobb időkben” 3-7 napos zárkával, a „rosszabb” időkben veréssel honorálták. A szellemi foglalatosságra – főképp nyelvek tanulására – törekvők persze kitalálták pótlék gyanánt a mézporral beszórt és szappannal rögzített cipőtalpat vagy az ugyane célra kiváló sima felületet kínáló orvosságos üveget, amelyeknek még az az előnye is megvolt, hogy a börtönőr felbukkanása esetén

Arkossy István: A külön, tusrajz, 1986

„Emeletes vaságyak között – hátratett kézzel – oly kívülálló, kába szórakozottsággal sétálgattam, hogy környezettől elvonatkoztató képességemet akár egy Marcus Aurelius császár is megirigyelhette volna”

■ (Páskándi Géza)

”

azonnal le lehetett törölni a rajtuk lévő szöveget. Bent, a börtöncellában (ami Szamosújvár esetében olykor 100-120 személyt befogadó nagyszobát is jelentett) inkább „hallgatókörök” működtek, tömörültek egy-egy jó mesélő köré, a magányos alkotó viszont – s Páskándi is ezek közé tartozott – csak ritkán, és szűk baráti körben mondogatta tovább szelleme szüleményeit. „Emeletes vaságyak között – hátratett kézzel – oly kívülálló, kába szórakozottsággal sétálgattam, hogy környezettől elvonatkoztató képességemet akár egy Marcus Aurelius császár is megirigyelhette volna” – írja másik (szintén posztumusz) könyvében, a *Megvallásban* (1999). „Én azonban – folytatja – ma – szabadon – sem emlékszem úgy, mint mondjuk Cartesius-Descartes arra, hogy mi, mikor és hol jutott eszembe... Nem csak jóval gyengébb memóriám az ok, de sokszor még azt sem tudhattuk, hova visznek és hol vagyunk. Már elítéltként, talán háromévi börtön (Kolozsvár, Szamosújvár) után marhavagyonban »utaztattak« a Duna-deltába, ahol a kényszermunka hatalmas táborai vártak.”

A hat évéből (s az én hét évemből) több mint másfelet ebben az időben töltöttünk együtt. Együtt kerülünk ki a Duna-deltai Grindre, egymás mellett kapálunk – segítettük életmagra kapni – tűző napsütésben a méteres nád között megbújó arasznyi kukoricát, azon az őszön – már a Brailai Nagyszigeten, Sacián – együtt talicskáztunk egy gát építésénél, a következő nyáron együtt gyomláltuk egy lepusztult rizstelep parcelláit Luciu Giurgeniben, s mellőle vitt el engem tízfuszosan a keserves őszi betakarításból a konstancai kórházba egy rozoga teherautó. A munka szüneteiben vagy két talicskaforduló között a kubikgödör szélén, mialatt mi a talicskáját raktuk, el-elmondta azt, amit a maga-teremtette szuverén magányban kiötlött, s mi, hűséges közönség gyanánt befogadói voltunk egy-egy versének vagy történetének. Énnám jobb –

és főképp akkori állapotomat tekintve frissebb – memóriájú társaink közül egyik-másik megőrizte és hazahozta néhány versét, később, a szabadulása után három évvel, az 1966-ban megjelent *Holdbumerángban* ő maga is rekonstruált néhányat, egy-kettő a hagyatékából a *Túlélés kapuja* című válogatásban (1998) jelent meg, de mindent összevetve is kevés ez ahhoz, hogy kitöltsük vele az odabenti hat évet, amely időszak pedig fontos egész tudati átformálódása szempontjából.

Az 1957–1963 közötti éveket behatároló két szélső támpont költői pályáján egyértelmű: az egyik a *Piros madár* című kötet, amely épp a letartóztatása előtti napokban jelent meg (utána rögtön vissza is vonták és bezúzták), amelyben már ott vannak, sőt tudatos válogatása révén többségben vannak a pályakezdő ifjúkommunista lelkesültségtől való eltávolodás versei, kifejezésre jut a benne (és nemzedéktársaiban) az „olvadás” éveiben formálódó új hit:

*Emeld fel naiv koponyád, családott embrió-had!
Hiszékeny, primitív fők!
Álomlátón mindent megtevők!
Krisztusi küldetésű korosztály,
Ne hullajtsd le fejed!
Hajdani vak-cselekvő, püsszt se tűrő,
forrongó agyvelő,
ifjúságom, próbálg álmodni még!
Vagy ész és hit küzdelme végleg közönyre alázott?
Események gyors változása fölmozsolta ifjú gerinced?
.....
Édesanyám, édesanyám, te rázz fel legalább –
Szabadítsd ki, szabadítsd meg, szabadítsd, szabadítsd
Hitem piros madarát!*

És a másik támpont a szabadulása után három évvel megjelent verskötet, a *Holdbumeráng* és az 1968-as prózakötet, az *Üvegek*, amelyekben már meglegelte a módját annak, ami számára – amint bevallotta – „a legfontosabb” volt: kiírni „... azt, ami végül is a *Kiírhatatlan* maga”. Megtalálni a „kiírás”-nak az adott körülmények között lehetséges módzatait. Hogy miként, azt a következő időszak „abszurdoidjai” mutatják, egy-egy történetünk előtti időkbe helyezett novella vagy a *Vendégység* egész börtön-szituációja.

A kettő között pedig ott van a börtönben született öndiagnózis:

*A villanyszerelő, mikor a hibát
meglelte – fölgyúlt a villany.
A költő, midőn a hibára döbrent –
villant
s kiégett.*

Vagy a képtelen körülményekkel is dacoló alkotás kínjairól való posztumusz *Nem igaz!*

*Nem igaz, hogy a rács a rabság,
hanem az ígás szolga-szégnyen,
hogy csövön kopogsz és ülsz a pricszen,
mert táviród, se könyved nincsen
az atomszázad közepében.*

Vagy a Nagy Imre és társai kivégzésének a börtönbe beszivárgott hírére született *Temetőbogarak*:

*Ha éltél eddig fülledt izgalomban,
hogy lelsz-e lényt, akiben irgalom van
és eltemet,
most boldogan nyugodj meg!
Van férge földnek,
rovára rögöknek,
kik fantasztái valami öröknek,
s földetlenül nem hagynak, ne rettenj,
mert nem marad itt senki temetetlen.*

A börtönben született versek között persze olyanok is vannak, amelyekben a szellem önfelszabadító erejéből groteszk humor fakad, mint amilyen a *Nyulak miatyánkja*:

*A nyúl miatyánkja rövid:
Az ámen előtt lelövik.*

Vagy a rabtartóit célba vevő gúny, amelynek „ihlető pillanata” az én számomra is emlékezetes: egy alkalommal ugyanis a brigádunk nem tudta teljesíteni a „normát”, s szokás szerint hazajövet a kapunál valakit kiszúrtak: rajta verték el a mindnyájunknak járó büntetést. Hogy akkor miért épp Gézát szúrták ki annak „bevételezésére”, az persze örök rejtély maradt, hiszen az egész brigádunk ludas volt benne – talán ő magasabb volt a többiekénél –, az eredmény mindenesetre nemcsak a napokig borogatott kék folt volt a hátsó felén, hanem a következő epigramma is, amellyel bosszút állt börtönőrén:

*Ahogy ütéd ülepem böhöm nagy gumicsövel,
busa fejed a vert hely közelébe került!
Gőzöd se volt, hogy míg engem alázol,
mily helyes rangsort jelöl ki botod!*

Ő maga évtizedekkel később így kommentálta az esetet: „Szóval, arc helyett: ülep, vasárc helyett: vizes lepedő a fenekemre, és gumibot helyett huszonöt egy (»gumírozott«) kábeldarabbal. Csak később, a veszély elmúltával (mindig így van) tudtam humorosan »kezeln« a dolgot. Utolsó lelkem: a humor, firkantottam le hajdanán.” – Igen, a humor volt az, amelynek erejével ő akkor és ott legyőzte a fájdalmat, a humor, amely annyi lehetetlen helyzetet segített elviselnünk.

Ennek az emlék-idézőnek a keretei közé, zárótaktusként, talán érdemes beiktatni azt a verset, amelyet az egyik rabtársa őrzött meg emlékezetben és hozott haza a szabadulás után. Ez a vers a *Betyárrigmus ötvennyolcban*, amelyben a börtönhelyzet egészében ugyanezzel a keserű humorral próbálja átszínezni, elviselhetővé tenni.

Páskándi Géza személyi lapjának részlete

Szamosújvár, Rózsa Sándor...
Szemem előtt kötél táncol.
Hej, sok idő telt azóta,
De tán áll az akasztófa,
s ha Isten felviszi dolgod,
mert bár magas a fa ága
csalóka a magassága,
távol a mennyei kolhoz,
de ez közel a pokolhoz.
Elgondolom: milyen talmi
Éppen odafönt meghalni,
Hiszen a halálos ágyig
az ember mind fönnebb vágyik
S mire feljut két méterre
Kilóg szegénynek a nyelve.
Vagy mert zuhant alacsonyra,
Gúnyból húznak a magosba?

Szamosújvár, Rózsa Sándor...
Szemem előtt kötél táncol.
Hej, sok idő telt azóta,
De tán áll az akasztófa...

Egy cigányné megjósolta
Anyámnak az ócskasorba'
Hogy meghalok, hogy elvérzem
Vagy tán akasztófán végzem.
Most, az atomkor határán
Lógjak egy primitív spárgán?
Villamosság, halálvonat
Kell, nem kötél, s számárfogat!
Akasztódjék, ki arra jó,
Tuskófejúeknek való.

Nem gyilkoltam, fosztogattam,
csak tanácsot osztogattam,
mert a szegény diákgyerek
nem szól, hanem csak pityereg...
Nos, hát ez volna a bűnöm.
Három-négy év, és leülöm.
Persze jobb volna most lassan
Sétálgatni egy lugasban,
Olvasgatni, virslit falni,
Jégbehűtött sört nyakalni,
csókot kérni egy-egy lánytól
csak az ágyban lenni bátor.
De hát akkor ki bűnhődött?
És miből él börtönöröd?

Viselkedj hát türelemmel,
Hiszen ő is munkásember!
Olyan nagyon nem is bánom.
Egy ideig lesz lakásom,
Nem fogja a házbért kérni,
Elsején majd Irén néni,
S végre elmondhatom bátran,
Hogy nem élek szabadságban.

Páskándi Géza személyi lapja

PERSONAL FILE

Născut în anul 1919 în ziua 18
In comuna Uștel Mare Raionul Satel Mare
Regiunea Bucuresti - Fiul lui Edelera
și al Isabela domiciliat în comuna Uștel
strada Heidelberg nr. 23-25
Raionul Uștel Regiunea Uștel

Ocupația: la data arestării Redactor
in trecut Uștel
Ultimul loc de muncă Redactor în ziarul "Uștel"

Averea deținutului la data arestării
in trecut
in prezent
Ocupația soț in prezent
in trecut
Averea soț in prezent
in trecut
Ocupația părinților in prezent Director Domiciliul Satel Mare
in trecut
Averea părinților in prezent Director

Originea socială Muncitoresc studii uni-versitare
Cetățenia Română Naționalitatea Română Dacă posedă Pașaport

Starea civilă: Numele soț
Copii băieți
fete

Serviciul militar cig. 1942 gradul, unitatea, țara aparține Serviciu militar în rezervă
La data arestării Uștel

Apartenența politică in trecut membru partid comunist

Semnamente: Talia 175 m., Fruntea mare Nasul mare Gura mare Bărba roși
Fața patetică Ochii caștani Părul curat Sprincelele grișe Barba curată
Urechile mare Mășca
Semne particulare:

Starea sănătății: Sănătos

Antecedente penale:

Prevenit în ziua de: 28.11.1947 pe baza mandatului de arestare nr. 48 din 25.11.1947
emis de Uștel pentru faptul de investigare publică art. 107 al III-lea
Descrierea pe scurt a faptului: Anticiparea actului de investigație publică
în scop de guvernare în URSS

Trimis în judecată prin ordonanța nr. _____ din _____ a _____

Alte dețineri:

Internat deșus în ziua de _____ pe baza adresei nr. _____ din _____
emisă de: _____

Înșiră provizorii sau definitive:

Transferat pentru _____ la _____ în ziua de _____

Evadat la _____ prins din evadare la _____

Predat pentru cercetări: _____ în ziua de _____

Reprimit _____

Trecut la condamnare în ziua de: 21 august 1947
liberat la _____ prin _____

Decedat la _____ suferind de _____

Penitenciarul Uștel nr. 209 Operat de _____
Verificat și stabilită identitatea de noi: _____
DIRECTOR _____
Șeful biroului Evidență și Control _____

A FEHÉR KIRÁLY 99

■ (részlet)

TULIPÁNOK

Az ébresztőórát este a párnám alá dugtam, hogy csak én halljam meg a csörgését, és anya ne ébredjen fel, de az óra még nem is szólt, én már ébren voltam, annyira készültem a meglepetésre. Levettem az íróasztalról a nikkelezett kínai zseblámpámat, kihúztam a vekkert a párna alól, rávilágítottam, háromnegyed öt volt, lenyomtam, hogy ne csengjen, aztán levettem a szék hátáról az este odakészített ruhákat, és gyorsan felöltöztem, de közben végig vigyáztam, hogy ne csapjak semmi zajt. Amikor a nadrágomat húztam, véletlenül belerúgtam a székbe, de szerencsére nem borult fel, csak nekikoppant az asztalnak, a szobám ajtaját is óvatosan nyitottam ki, de tudtam, hogy nem fog megnyikorodni, mert azelőtt való nap bedörzsöltem gépzsírral a zsanérokat. Odamentem a pohárszékhez, nagyon lassan kihúztam a középső fiókot, kivettem a nagy szabóollót, amellyel anya a hajamat szokta nyírni, aztán kinyitottam a bejárati ajtón a jálézarat, és nagyon halkán kimentem, az első lépcsőfordulóra nem is futottam, csak onnan kezdve kezdtem el rohanni lefele a lépcsőn. Mire leértem a blokk elé, már egész kimelegettem, úgy mentem a kispark felé, mert ott, a csorgó mellett, a díszágásban nőttek a legszebb tulipánok a városban.

Akkor már több mint fél éve apa nélkül voltunk, úgy volt pedig, hogy csak egy hétre utazik el, a tenger mellé ment, egy kutatóállomásra, nagyon sürgős ügyben, amikor elbúcsúzott tőlem, mondta, hogy mennyire sajnálja, hogy nem vihet magával, mert a tenger olyankor, késő ősszel igazán felejthetetlen látvány, sokkal haragosabb, mint nyáron, hatalmas, sárga hullámokat vet, csupa fehér tajték minden, ameddig csak a szem ellát, nem baj, ígéri, hogy ha hazajön, akkor majd engem is elvisz, és megmutatja nekem, nem is érti, hogy történhetett, hogy már elmúltam tízéves, de még mindig nem láttam a tengert, mindegy, majd bepótoljuk ezt is a többi bepótolni valóval, semmit se kell elkapkodni, lesz majd mindenre idő bőven, mert előttünk az élet, ez apa egyik kedvenc mondása volt, én sose nagyon értettem, hogy mit jelent, mikor aztán nem jött haza, sokszor gondolkoztam is rajta, és az a búcsú is sokszor eszembe jutott, az, amikor utoljára láttam, egy sűrű fургonnal jöttek apáért a kollegái, pont akkor értem haza az iskolából, amikor indultak, ha nem maradt volna el az utolsó óránk, a természetismeret, nem is találkoztam volna velük, épp szálltak be a furgonba, mikor odaértem, nagyon siettek, apa kollegái nem is akarták engedni, hogy beszéljen velem, de apa keményen rájuk szólt, hogy ne csinálják ezt, nekik is van gyerekük, tudják, milyen ez, öt percen már nem múlik semmi, és akkor az egyik kollegája, egy sűrű öltönyös, magas,

fehér hajú férfi megvonta a vállát, és azt mondta, hogy nem bánja, öt percen itt már tényleg nem múlik semmi, na és akkor apa odajött hozzám, megállt előttem, de nem simogatott meg, nem is ölelt meg, hanem végig a zakóját fogta, két kézzel tartotta maga előtt, és úgy mondta el ezt a tenger-dolgót, hogy sürgősen szükség van rá abban a kutatóintézetben, egy hétig lesz ott, ha nagyon súlyos a helyzet, akkor egy kicsit tovább, addig, amíg rendbe nem szedi a dolgokat, és akkor mesélt még egy kicsit a tengerről, de aztán az a magas ősz hajú kollegája odajött hozzánk, és apa vállára tette a kezét, és mondta, hogy jöjjön, doktor úr, letelt az öt perc, most már menni kell, mert különben lekéssük a repülőt, apa akkor lehajolt, megpuszilta a homlokom, de megölelni nem ölelt meg, és mondta, hogy vigyázzak anyára, legyek jó fiú, mert most én leszek a férfi a házban, úgyhogy becsüljem meg magam, és én meg mondtam, hogy jól van, jó leszek, és ő meg magára vigyázzon, és a kollegája akkor rám nézett, és azt mondta, hogy ne aggódj, öcskös, majd mi vigyázunk a doktor úrra, és kacsintott egyet, aztán kinyitotta apának a furgon oldalsó ajtaját, és segített neki beülni, a sofőr közben beindította a motort, és ahogy becsapódott apám mögött az ajtó, indultak is, én meg felkaptam az iskolástászkámat, és megfordultam, és mentem a lépcsőház fele, mert szereztem egy új csatárt a gombfocicsapatomba, és ki akartam próbálni, hogy tényleg olyan jól csúszik-e a viaszosvászonon is, mint a kartonon, nem maradtam ott, és nem is integettem, és nem néztem a furgon után, nem vártam meg, hogy eltűnjön az utca végén. Tisztán emlékszem apa arcára, borostás volt, cigarettaszagú, nagyon-nagyon fáradtnak látszott, a mosolya is olyan féloldalas volt, sokat gondolkoztam rajta, de nem hiszem, hogy sejtette volna előre, hogy nem fog tudni hazajönni, egy hétre rá csak egy levelet kaptunk tőle, azt írta, a helyzet sokkal súlyosabb, mint amire számítottak, részleteket sajnos állambiztonsági okokból nem írhat, de egy darabig még ott kell maradnia, ha minden jól megy, pár hét múlva talán kap egy-két nap szabadságot, de egyelőre minden pillanatban szükség van rá. Azóta küldött még egypár levelet, úgy három-négy hetente, és mindegyikben írta, hogy már nemsokára hazajön, de aztán még karácsonyra se tudott eljönni, és szilveszterre is hiába vártuk, és már benne voltunk az áprilisban, és már levelek se jöttek, és kezdtem azt gondolni, hogy apa igazából külföldre szökött, úgy, mint egyik osztálytársamnak, Egonkának az apja, aki átúsztta a Dunát és Jugoszláviába ment, és onnan meg Nyugatra, de azóta se kaptak felőle semmi hírt, úgyhogy azt se tudják, hogy él-e egyáltalán.

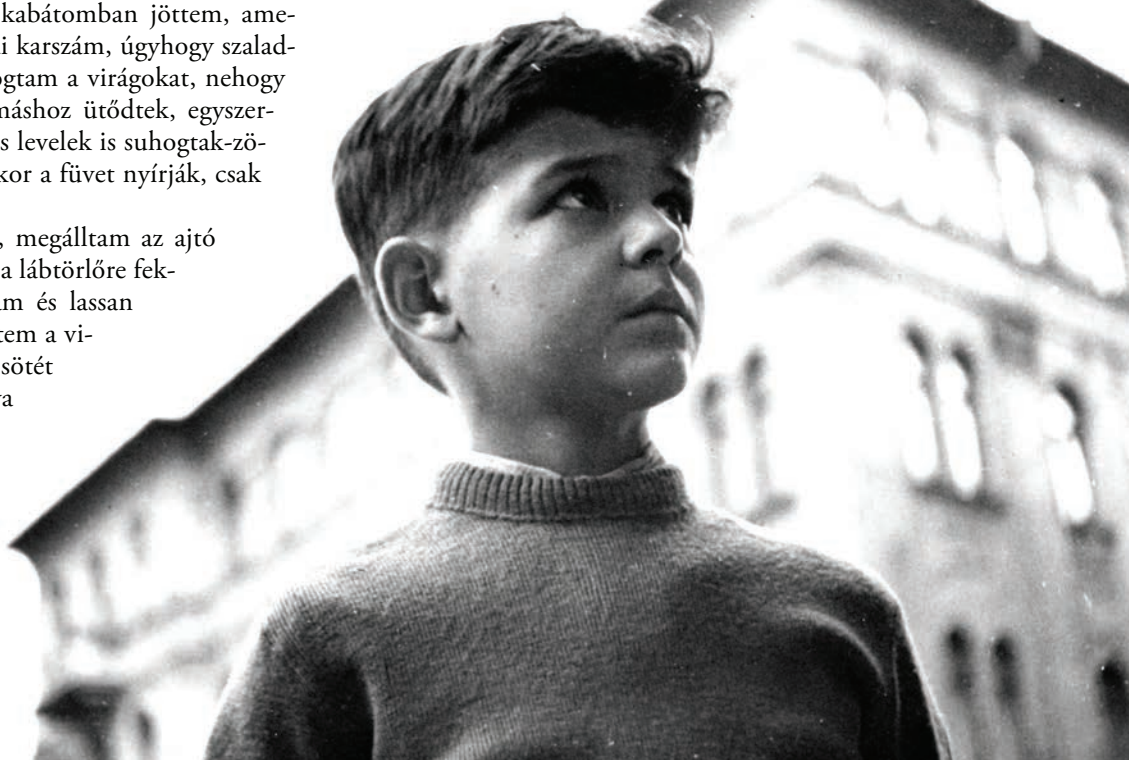
Hátul, a blokkok mögött mentem, mert nem akartam senkivel találkozni, nem szerettem volna, hogy bárki is megkérdezze, hogy hova indultam én ilyen hajnalban. A csorgónál szerencsére nem volt senki, úgyhogy szépen átmásztam a láncon, be a virágágyásba, a tulipánok közé, és elővettem a nagyollót, és elkezdtem levágni a virágokat, egész lent, a föld fölött vágtam el a szárukat, nagymamám mondta egyszer, hogy minél lejjebb metszi el az ember a tulipánok szárát, annál tovább tartanak, legjobb, ha mindjárt levelestől levágjuk az egészet, először csak huszonöt szálat akartam levágni, de valahol tizenötönnél elvitettem a számolást, úgyhogy csak vágtam egyiket a másik után, tiszta harmat lett a kabátom, meg a nadrágom is, nem törődtem vele, apára gondoltam, hogy ő is valahogy így csinálhatta minden évben, ő is így vághatta a tulipánokat minden tavasszal, anya nagyon sokszor elmesélte, hogy apa tulipánokkal kérte meg a kezét, tulipáncsokrokkal udvarolt neki, és a házassági évfordulójukat is mindig tulipánokkal ünnepelte, minden április tizenhetedikén hatalmas csokrokkal lepte meg, reggel, mire felébredt, mindig ott várták a virágok a konyhaasztalon, és én tudtam, hogy ez a mostani pont a tizenötödik évfordulójuk lenne, és azt akartam, hogy anya akkora nagy csokrot kapjon, amekkorát még eddig soha.

Annyi tulipánt levágtam, hogy már alig bírtam rendesen fogni őket, ahogy megpróbáltam magamhoz ölelni a virágokat, a csokor szétcsúszott a kezemben, akkor magam mellé fektettem a tulipánokat a földre, leráztam az ollóról a harmatot, és úgy vágtam tovább egyik szárát a másik után, apára gondoltam közben, hogy biztos ő is ugyanezzel az ollóval vágta a virágokat, a kezemre néztem, próbáltam elképzelni az apa kezét, de hiába, mert csak a saját vékony, fehér kezemet láttam, az ujjaimat az olló kopott fémgyűrűiben, na és akkor egy öreg bácsi egyszer csak rám kiáltott, hogy mit csinálok, azonnal menjek oda, hogy képzelem, hogy csak úgy levágom a virágokat, tudjam meg, hogy ki fogja hívni a rendőröket, és én javítóintézetbe fogok kerülni, ahova való vagyok, odanézetem, szerencsére nem volt ismerős, úgyhogy odakiáltottam neki, hogy fogja be a száját, virágot lopni nem bűn, aztán zsebre tettem a nagyollót, két kézzel felnyaláboltam a földről a tulipánokat, egy pár szál ott is maradt, aztán a másik oldalon kiugrottam az ágyásból, hallottam, hogy utánam kiáltja, hogy szégyelljem magam, hogy beszélek, nem baj, felírta a karszámomat, de vissza se néztem, mert tudtam, hogy nem írhatta fel, mert direkt abban a kabátomban jöttem, amelyikre nem volt felvarrva az iskolai karszám, úgyhogy szaladtam szépen hazafele, két kézzel fogtam a virágokat, nehogy megtörjenek, a tulipánfejek egymáshoz ütődtek, egyszeregyszer az arcomhoz értek, a széles levelek is suhogtak-zörögtek, olyan szag volt, mint amikor a fűvet nyírják, csak sokkal erősebb.

Amikor felértem a negyedikre, megálltam az ajtó előtt, és leguggoltam, és óvatosan a lábtörlőre fektettem a virágokat, aztán felálltam és lassan kinyitottam a bejárati ajtót, átléptem a virágokon, aztán csak álltam ott, a sötét előszobában, és hallgatóztam. Anya szerencsére nem ébredt még fel, úgyhogy bevitettem szépen a konyhába a sok tulipánt, letettem az összeset a konyhaasztalra, bementem a spájzba, a polc alól

elővettem a legnagyobb uborkásüveget, odavittem a csaphoz, megtöltöttem vízzel, aztán odatettem a konyhaasztal közepére, és szépen beletettem a tulipánokat, annyi volt, hogy nem is fért bele mindegyik az üvegebe, vagy tíz szál kimaradt, azokat betettem a mosogatóba, aztán odamentem az asztalhoz, és amennyire tudtam, megpróbáltam megigazítani a csokrot, de nem nagyon sikerült, a tulipánok a sok levél miatt eléggé össze-vissza álltak, volt, amelyik túl rövid volt, volt, amelyik túl hosszú, láttam, hogy muszáj lesz egyformára vágni a szárukat, ha azt akarom, hogy kinézzen valahogy a csokor, és akkor az jutott eszembe, hogy ha elővenném a kamrából a nagy mosófazekat, akkor abba az összes virág elférne, és lehet, hogy még a szárukat se kellene levágni, úgyhogy odamentem megint a spájzajtóhoz, kinyitottam, aztán lehajoltam, és kihúztam a polc alól a fazekat, na és akkor hallottam, hogy kinyílik a konyha ajtaja, és azt is hallottam, hogy anya megszólal, hogy ki az, van itt valaki, engem nem látott meg, mert a spájzajtó eltakart, de én az ajtó résén át láttam, hogy ott áll, a hosszú fehér hálóingében volt, mezítláb, és láttam az arcát, amikor meglátta a tulipánokat, egészen elfehéredett, fél kézzel az ajtófélfának támaszkodott, a szája meg kinyílt, azt hittem, hogy mosolyogni fog, de inkább olyan volt az arca, mintha kiáltani akarna, vagy kiabálni, mint hogyha nagyon dühös lenne, vagy nagyon fájna neki valami, egészen elvicsorodott, és a szeme is összeszűkül, és hallottam, hogy nagyon mélyeket lélegzik, és akkor lassan körülnézett ott a konyhában, és amikor meglátta a nyitott spájzajtót, elengedte az ajtófélfát, és elfésülte az arca elől a haját, és egy nagyot sóhajtott és úgy kérdezte, hogy kisfiam, te vagy az, és akkor én nem szóltam semmit, hanem csak kijöttem a spájzajtó mögül és megálltam az asztal mellett, és úgy mondtam, hogy meglepetést akartam, és kérem szépen, hogy ne haragudjon, nem akartam rosszat, csak azért csináltam, mert apa megkért, hogy amíg nem lesz itthon, addig én legyek a férfi a házban, és akkor láttam, hogy anya mosolyogni próbál, de a szemén látszott, hogy még mindig nagyon szomorú, és mondta, hogy nem haragszik, egészen mély és érdes volt a hangja, nem haragszik, és nagyon köszöni, és ahogy ezt mondta, odalépett hozzám, és megölelt, de nem úgy, ahogy máskor, hanem sokkal de sokkal erősebben, nagyon erősen magához szorított, úgy, mint

Fotó: Fortepan, Schiffer Pál

egyszer, amikor beteg voltam, és én is átöleltem és én is megszorítottam, és a ruhámon és a hálóingem keresztül éreztem, hogy dobog a szíve, és a tulipánok jutottak eszembe, az, ahogy a parkban a földön térdeltem, és egyik tulipánt vágtam le a másik után, és éreztem, hogy anya még erősebben megszorít, és én is még erősebben szorítottam, és az orrom egészen tele volt még mindig a tulipánok szagával, azzal a zöld, erős fűszaggal, és akkor éreztem, hogy anya megrázkódit, és tudtam, hogy mindjárt sírni fog, és azt is tudtam, hogy akkor én is sírni fogok, és nem akartam, de nem tudtam elengedni, csak szorítani, és mondani akartam, hogy ne búsuljon, és semmi baj, de nem tudtam megszólalni, egyáltalán nem tudtam kinyitni se a számat, na és akkor egyszerre megnyomta valaki a bejárati ajtó csengőjét, keményen rátenyerelt, a csengő nagyon hangosan és hosszan berregett, egyszer, kétszer, háromszor, és akkor éreztem, hogy anya elenged, valahogy egyszerre hideg lett az egész teste, és akkor én is elengedtem, és úgy mondtam, hogy várjon, mert megyek, és megnézem, hogy ki az.

Ahogy odamentem az ajtóhoz, az jutott eszembe, hogy biztos a rendőrök lesznek, mert mégiscsak felismert a parkban az az ember, és feljelentett, és most itt vannak, jöttek értem, hogy elvigyenek, mert rongáltam a közvagyonot és leszedtem a tulipánokat, és akkor azt gondoltam, hogy nem kéne kinyitni az ajtót, de közben végig szólt a csengő, nagyon hangosan berregett, és már kopogtak is közben, úgyhogy mégiscsak odanyúltam, megfogtam a jálézarat, és kinyitottam az ajtó.

Nem a rendőrök voltak, hanem az apa kollegái álltak az ajtó előtt, azok, akikkel annak idején láttam elmenni, annyira meglepődtem, hogy meg se tudtam szólalni, akkor a magas ős hajú rám nézett, és kérdezte, hogy anyukám itthon van-e, én meg bólintottam, és az jutott eszembe, hogy apa biztos velük küldött ajándékot a házassági évfordulóra, és épp mondani akartam, hogy jöjjenek be, mert édesanyám nagyon fog örülni maguknak, de mielőtt megszólaltam volna, az ős hajú megint rám szólt, hogy nem hallottam, kérdezett valamit, na és akkor mondtam, hogy de igen, itthon van, és erre a másik, alacsonyabb is megszólalt, azt mondta, hogy akkor ők most bejönnek, aztán félrelökött az ajtóból, és tényleg mind a ketten bejöttek, és megálltak az előszobában, és akkor az alacsonyabb megkérdezte, hogy melyik az anyám szobája, én meg mondtam, hogy anya a konyhában van, de már mentem is előre, és mondtam, hogy itt vannak az apa kollegái, biztos levelet hoztak, vagy valami ajándékot küldött, anya épp vizet ivott a hosszúfülű csuporból, amivel a kávéfőzőt szoktuk megtölteni, és megállt a keze a mozdulat közben, rám nézett, aztán elnézett mellettem, az apa kollegáira, és láttam, hogy a csupor mögött elsápad, és akkor leengedte a bögrét, és láttam, hogy szája is megkeményedett, mint amikor nagyon mérges szokott lenni, úgy, és akkor azt kérdezte nagyon hangosan az apa kollegáitól, hogy mit keresnek itt, és úgy lecsapta a füles csuprot a pultra, hogy mind kiloccsant belőle a maradék víz, és közben mondta, hogy menjenek innen, de akkor már mind a ketten bejöttek utánam a konyhába, a magas ős hajú nem is köszönt, hanem egyből azt kérdezte anyától, hogy mi van, maga nem is mondta el a gyerekeknek, és akkor anyám megrázta a fejét, és azt mondta, hogy ahhoz magának semmi köze, de a magas ős hajú meg azt mondta, hogy az hiba volt, mert előbb-utóbb úgyis meg fogja tudni, az ilyesmin legjobb mindjárt az elején túlesni, mert a hazugság csak hazugságot szül, és akkor anya felnevetett, és úgy mondta, hogy

igen, maguk aztán az igazság barátai, és akkor az alacsonyabb rászólt anyára, hogy fogja be a száját, és anya tényleg elhallgatott, az ős hajú meg odaállt elé, és úgy kérdezte, hogy te, kisfiam, még mindig azt hiszed, hogy az apád kollegái vagyunk, és akkor én nem mondtam semmit, de éreztem, hogy kihűl a testem, mint tornaórán, felmérő futás után, amikor előre kell hajolni, mert máshogy nem kap levegőt az ember, és akkor az ős hajú rám mosolygott, és azt mondta, hogy tudjam meg akkor, hogy ők nem az apám kollegái, hanem a belbiztonságtól jöttek, apám meg le van tartóztatva, mert államellenes szervezkedésben vett részt, úgyhogy egy ideig biztos nem fogom viszontlátni, méghozzá egy jó hosszú ideig, mert apám a Duna-csatornánál lapátol, tudom-e, hogy az mit jelent, azt jelenti, hogy munkatáborban van, és amilyen széllel bélelt, nem fogja sokáig bírni, és nem fog onnét visszajönni soha többet, lehet, hogy nem is él már, és ahogy ezt mondta, anya felkapta a csuprot a pultról, és odavágta a földhöz, úgy, hogy az darabokra törött, és a tiszt akkor elhallgatott, és egy pillanatra csend lett, anya meg azt mondta, hogy elég volt, ezt hagyják abba, ha őt is el akarják vinni, akkor vigyék, de engem hagyjanak békén, mert én még gyerek vagyok, értik, hagyjanak békén, és mondják meg, hogy mit akarnak, mondják meg, hogy mit keresnek itt.

Erre az alacsonyabb azt mondta, hogy csak úgy erre jártak, és ha már itt voltak, gondolták, hogy egy kicsit körülnézzenek, hátha találnak valami érdekeset a doktor úr szobájában.

Anya akkor azt kérdezte, hogy van erre parancsuk, a magas ős hajú tiszt meg anyára mosolygott, és azt mondta, hogy nem kell itt minden aprósághoz parancs, nincs abban semmi, ha egy kicsit körülnézzenek, nem hiszi, hogy bármi rejtegetni-valónk lenne.

Anya akkor nagyon hangosan azt mondta, hogy ehhez nincs joguk, takarodjanak innen, menjenek, mert ha nem, most azonnal, így ahogy van, odamegy a városháza elé, és ülös trájkolni kezd, nyilvánosan fogja követelni, hogy engedjék szabadon a férjét, mi az, hogy tárgyalás és ítélet nélkül tartják fogva már egy fél éve, akármilyen ez az ország, mégiscsak van egy alkotmányunk, mégiscsak vannak törvényeink, a házkutatáshoz még mindig parancs kell, úgyhogy mutassák meg, vagy menjenek innen.

Az ős hajú tiszt erre anyára mosolygott, és azt mondta, hogy nagyon jól áll neki ez a nagy harciasság, és apámnak ott a Duna-csatornánál biztos nagyon hiányozhat, mert igazán gyönyörű asszony, kár, hogy soha többet nem fognak találni.

Anya akkor elvörösödött, egészen piros lett az arca, láttam, hogy az egész teste megfeszül, azt gondoltam, hogy mindjárt oda fog menni és meg fogja a pofozni az ős hajú tisztet, azt hiszem, még soha nem is láttam ilyen haragosnak, és akkor anya tényleg megmozdult, de nem a tiszt fele, hanem odament egyenesen a bejárati ajtóhoz, kinyitotta, és úgy mondta, hogy elég volt, ki innen, takarodjanak most azonnal ki a házból, mert ha nem, ő most rögtön felhívja az apósát, tudják jól, hogy párttitkár volt, és hiába nyugdíjazták, azért még maradt annyi jóakarója, hogy elintézte, hogy azért, amit itt csináltak, áthelyeztesse őket a közlekedési osztályra, úgyhogy ha jól akarnak maguknak, akkor menjenek, anya ezt úgy mondta, olyan keményen, hogy még én is majdnem elhittem, pedig tudtam, hogy anya soha de soha nem hívná fel a saját jószántából nagyapámékat, mert mióta nagymamám a szemébe mondta, hogy egy abnormális zsidó kurva, azóta

anya se vele, se nagyapámmal nem állt szóba, de abból, ahogy anya beszélt, ez egyáltalán nem látszott.

Az alacsonyabb tiszt erre azt mondta, hogy szóval így, hát ha azt hiszi, hogy az öregnek még maradt bármi befolyása, pláne most, hogy a fiát elvitték, hát nagyon téved, még örülhet, hogy őt nem internálják, de ha anyám telefonálni akar és panaszkodni akar, akkor csak tessék, és odalépett a pulthoz, megfogta az evőeszközös fiókot és kirántotta, de olyan erősen, hogy a fiók a kezében maradt, a kések, villák, kanalak és kiskanalak szanaszét repültek a konyhában, a tiszt rávágott az üres fiókkal a pultra, de úgy, hogy a fiók hátsó széle letörött, és azt mondta, tessék, most már akkor lesz mit elpanaszolni, de ez még csak a kezdet, bizony, csak a kezdet, és láttam, hogy elvicsorodik, és tudtam, hogy most mindjárt fel fogja borítani az asztalt, de akkor az ősz hajú a vállára tette a kezét, és úgy mondta, hogy nyugalom, Gyurka, nyugalom, hagyjad, úgy látszik, félreismertük a hölgyet, azt hittük, hogy egy okos asszony, azt hittük, hogy tudja, hogy mikor és kivel kell kedvesnek lenni, de úgy látszik, hogy nincs annyi esze, hogy felismerje a jóakaróit, úgy látszik, hogy mindenáron bajba akarja keverni magát. Jól van, legyen csak úgy, ahogy ő akarja. A Gyurka nevű tiszt akkor ledobta a földre a törött fiókot, oda, a szétdobált evőeszközök mellé, és úgy mondta, hogy jól van, őrnagy elvtárs, csináljuk úgy, ahogy maga kívánja, menjünk.

A Gyurka nevű tiszt akkor anyára nézett, bólintott, aztán felém fordult, és nekem mondta, hogy jól van, elmennek, de csak azért, mert látja, hogy szeretjük a virágokat, és aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet, és ahogy ezt mondta, odalépett az asztalhoz, és azt hittem, hogy mégiscsak le fogja verni az uborkásüveget, de csak egy szál tulipánt húzott ki belőle, az orrához tartotta, megszagolta, és azt mondta, hogy az a baj csak a tulipánnal, hogy nincs semmi szaga, különben igazán gyönyörű virág,

aztán kiment a konyhából, menjünk, őrnagy elvtárs, az ősz hajú erre nem mondott semmit, csak intett, hogy menjen, a Gyurka nevű tiszt akkor elindult kifelé, ahogy odaért anyához, odanyújtotta neki a tulipánt, anya szó nélkül elvette, a Gyurka nevű tiszt akkor azt mondta, hogy virágot a virágnak, aztán még egyszer felém fordult, rám nézett, kacsintott egyet, aztán kiment az ajtón, és ment is lefele a lépcsőn.

Az őrnagy is kiment, és anya akkor rá akarta csapni az ajtót, de az őrnagy hirtelen átlépett a küszöbön, és odatette a lábát az ajtó elé, hogy anya ne tudja becsukni, és úgy mondta szépen, nyugodtan, hogy meg fogja még ezt bánni, asszonyom, mert amikor visszajövünk, még a padlót is felszedjük, még a gittet is kikaparjuk az ablakkeretekből, benézünk még a fürdőkád alá is, és a gázcsövekbe is, szétszedjük az egész házat, és biztos lehet benne, hogy meg fogjuk találni azt, amit keresünk, biztos lehet benne, elhallgatott, megfordult, és indult ő is lefele.

Anya akkor becsapta az ajtót, előtte még hallottam, hogy az őrnagy azt mondja, hogy viszontlátásra, anya megfordult, a csukott ajtónak vetette a hátát, ott állt, a kezében a piros tulipánnal, a széttört csupor darabjait nézte, a szétdobált evőeszközöket, a kettétört fiókot, megrándult a szája, aztán lassan megkéményedett, összeszorította az ajkát, és rám nézett, és nagyon halkán azt mondta, hogy hozzam a szemeteslapátot meg a seprűt, szedjük össze szépen a csupor darabjait, és én akkor a tulipánokra néztem, ott az uborkásüvegben, az asztalon, és meg akartam kérdezni anyától, hogy ugye, amit a tisztok apáról mondtak, az nem igaz, ugye, haza fog jönni, és anya felé fordultam, és láttam, hogy épp beleszagol abba az egy szál tulipánba, és a szeme meg olyan vizesen csillogott, hogy tudtam, hogy alig tudja visszatartani a könnyeit, úgyhogy inkább semmit sem kérdeztem.

Gárdonyi Géza rajza

„... SOSE VOLT, HOGY AZ ÉLET MEGDÖGLIK...”¹

”

PÉTER:

Hogy hívják?

LUKÁCS:

A nevem Bicskey Lukács.

PÉTER:

A kamerába, legyen szíves.

LUKÁCS:

A nevem Bicskey Lukács. Délvidéken születtem. Magyar színész vagyok.

PÉTER:

Kérek egy jobb profilt! Bal profil! Melyik városban játszik?

LUKÁCS:

Budapesten.

BETTI:

(partizánnőként; alatta *esőcsepp-szerű zenei improvizáció*)

„Végtelemmé öregbíti a perceket órákat nappalokat éjjeleket a kín -

itt élsz

- hát élsz-e mondd -

felsőbbrendű szögcsapok között

az őrtornyokból felsőbbrendű gépfegyverek vigyázzák lépteid és felsőbbrendű véredek vicsorítják rád ínyleteket

neved nincs

tárgy vagy csupán

(*felveszi a zubbonyát*)

karodon a leltári szám -

tárgy vagy

csíkos huzattal

(*felrántja Lukácsot az ingénél fogva, majd kihúzza az övét*)

beszélni tudsz ugyan de nem tanácsos

és nem tanácsos hallgatni sem

(*csap egyet az övvel, majd a mellkasára ütve visszalöki Lukácsot a székebe; a háta mögé megy, az övet a homlokára szorítja*)

és nem tanácsos aludni nem tanácsos virrasztani

nem tanácsos enni nem tanácsos éhezni

(*az öv most Lukács mellkasára feszül*)

nem tanácsos robotolni nem tanácsos kibújni a munka alól

nem tanácsos betegnek lenni

nem tanácsos egészségesnek lenni

nem tanácsos megszökni nem tanácsos maradni

nem tanácsos túrni nem tanácsos lázadni

nem tanácsos járn

nem tanácsos helyben ülni

(*kirántja alóla a széket*)

nem tanácsos gondolkodni sírni nevetni

nem tanácsos meglátni társad cafatokban lógó húsát

nem tanácsos félrefordulni égre bámulni szemed földre sütni

sajnálni akit hideg vízzel locsolnak a havon

nem tanácsos sajnálni akit élve eltemettek

nem tanácsos sajnálni akit élve megégettek

(*a nadrágból kihúzza Lukács betürt ingét, majd szétszakítja*)

nem tanácsos részt venni

közömbösnek maradni

élni

nem tanácsos meghalni -”

(*ütés, Lukács a földre rogy; közben Gabi is visszajön; zene lassan ki*)

LUKÁCS:

(*Betti ezalatt hátul fel-alá járkal, lassan, fenyegetően*)

„Hát ez vagy

itt vagy

fényévekre mindattól amit valaha úgy hívtál: élet

délceg egyenruhában sétál körülöttem a kibérelt halál

szokd meg hát

szokd meg

mint megszoktad régen a kifényesedett fenekű nadrágot

fakó nyakkendőt kajlácska kalapot

evés közben olvasott újságot

ujjadon a karikagyűrűt

feleséged apró zsörtölődéseit

azt hogy kirúgtak az állásodból

s térdig lejártad a lábad a mindennapiért

szokd meg mint nappal a fényt éjszaka a sötétséget

a zajt a csöndet az alvást ébrenléteket

pulzusod lüktetését

a hideg vacsorát”

BETTI:

(*észreveszi Gabit; gúnynal*)

„s a legborzasztóbb az hogy megszokod”

(*lerántja róla a kabátot*)

¹ Részlet Dóczy Péter „sose volt, hogy az élet megdöglök...” című drámai oratóriumából Szilágyi Domokos *Halál árnyéka 2. Rekvium* című versének felhasználásával.

Földvári Golgota

MÁRIÁS JÓZSEF

„A földvári temetőben
Sok magyar sír van egyvőgtében
Minden sírra fel van írva:
»A szenvedés vitt a sírba.«”

Sorokkal kezdődik „a foglyok ajkáról leírt” s a közemlékezet által megőrzött, tizenöt versszakos *Sírató*, amely az 1944 októbere és 1945 márciusa között a földvári internálótáborba ítélet nélkül elhurcolt Szatmár megyei magyarok és svábok szenvedéseit örökíti meg. Mi is történt ebben a gyűlölet szülte táborban, amely több száz székely és partiumi magyar számára valósággal a pokol kínjait jelentette?

Az igazság feltárásának, a hivatalos elhallgatás megtörésének erkölcsi parancsától indítva kezdett oknyomozó munkába Boros Ernő. *„Hogy a magyar pusztuljon” (1944 vége – 1945 eleje: Szatmár megyeiek a földvári haláltáborban)* című, 2009-ben megjelent kötete korabeli dokumentumokra és a túlélőknek, valamint a már elhunytak közeli hozzátartozóinak – a megszólalás félelmének görcséből sok évtized után is nehezen szabaduló – tanúságtételére épül. Szerzője az okok és okozatok összefüggésének bemutatásával, a történelmi háttér felderítésével keresi a választ a mindmáig – morálisan és jogilag egyaránt indokolhatatlan – megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdésre: miért?

Megválaszolatlan? Megválaszolhatatlan? Boros Ernő mégis arra vállalkozik, hogy könyvével a választ keresse. Előbb a túlélők megszólaltatásával, a kevesekével, akik a 20. század utolsó éveiben még éltek. Konok kitartással kérdezi, faggatja őket, jóindulatúan segítve ki-kihagyó emlékezetüket, ugyanakkor föl-szaggatva az átélt borzalmak okozta, évtizedek múltán is sajnó sebeiket. A valamikori internáltak és családtagjaik szavaiból az erdélyi magyarság szenvedéstörténetének egy eddig homályban maradt részlete körvonalazódik: a halálra szánt százak és ezrek földvári kálváriája. „E könyv híján mindaz, ami a romániai Szatmár megyéből 1944 novemberében a dél-erdélyi Brassó-Földvára elhurcolt emberekkel megesett, olyan lenne, mintha meg se történt volna.”

Az 1918–19-ben berendezkedő új államhatalom Szatmár megye Romániába eső részein, a trianoni határon tucatnyi falu létrehozásával tette meg az első lépéseket a vidék elrománosítása felé. A nagykarolyi járás főszolgabírója, dr. Ioan Gherman 1937-ben megjelent könyvében így szól erről: „...a határovezet románokkal való intenzívebb betelepítéséhez a román államnak nem csak nagy gazdasági, de nemzeti érdekei is fűződnek”. Nyolcvan év múltán már bebizonyosodott, hogy mit is jelentett ez a nem titkolt szándék: azért kellett máshonnan románokat idetelepíteni, hogy megváltoztassák a lakosság etnikai összetételét, ezáltal elősegítve a térség mielőbbi mesterséges elrománosítását.

A romániai vezetők a második világháborúból való kiugrás hónapjaiban, az etnikai szempontok szerint meghúzó ha-

tároktól való félelmükben, a békekötést megelőzően újabb biztosítékokat kívántak szerezni a trianoni határok visszaállítása, megerősítése érdekében. Ennek egyik bevált módszere a megfélemlítés volt. Az Erdélyt előzőlő szovjet és román csapatok nyomában ott vonultak a hírhedt Maniu-gárdisták – a halál önkéntesei. Kegyetlenségükről a szárazajtai, csíkszentdomokosi, egeresi vérengzések tanúskodnak. A seregeket követően telepítették vissza a román adminisztrációt, az 1940 előtt Észak-Erdélyben szolgáló csendőröket, hivatalnokokat, akiknek gyakran a kíméletlen bosszú vezérelte a tetteit. A bosszú, amelynek a bukaresti román lapok megdöbbentő nyíltsággal adtak hangot akkoriban: „...a magyarok most meg fognak fizetni a Kárpátok és a Tisza között élő testvéreink ellen ezer év alatt elkövetett kegyetlenségeikért.” (Desrobirea, 1944. szeptember 23.)

„Regnálásuk”-at a visszavonuló magyar seregekből szülőföldjükön leszakadt, civilé vált férfi lakosság internálásával kezdték. Százával, ezrével sorakoztatták őket s vitték „partizánokként” – többek között – a földvári koncentrációs táborba. Az oda begyűjtött 32 000 férfi háromnegyedét tovább indították szovjet munkatáborokba, mintegy nyolcezernek viszont Földvár jelentette a leírhatatlan szenvedést, illetve a halált. Ez lett az osztályrésze a Szatmár megyéből elhurcoltaknak is.

A szerző a visszaemlékezők szavaiból rekonstruálja a Földváron uralkodó állapotokat: a tábor „egy szögesdrót kerítéssel körülvett marhalegelőn volt [...] minket a domboldalba ásott, náddal fedett bunkerekben helyeztek el [...] ugyancsak földből kialakított ágyakon feküdtünk, és nagyon fáztunk [...] mindenki állandóan szörnyen éhes volt...” Életerontó hely volt, ahol egyre több volt a temetés. A megszólalók emlékezései, a táborból írott, s a hozzátartozók által megőrzött levelek emlékeztetik az utókort a Földvára hurcolt börvelyi, csanálói, mezőpetri, csomaközi, berei, domahidai, gencsi, kaplonyi, kálmándi, szilágylelei, krasznaszentmihályi, kismajtényi, nagymajtényi, nagyszokondi, szaniszlói, tasnádi, túrterebesi, szatmárudvari férfiak kálváriájára, illetve az otthon maradt családok megkeserített életére. Szemléltetésképpen idézzük a kaplonyi Hevele Pál 1945. február 10-én kelt levelét. „Szeretett kedves jó feleségem, soraim friss és jó egészségben találjanak, három kis árvánkkal együtt. Én, drágám, nagyon el vagyok gyengülve, már 7 hete állandóan megy a hasam mint a víz, közben 2-3 nap az erőltetés kínoz. Gondold meg szívem, itt a koszt káposzta teljesen zsírtalan, egy olyan darab lóhús hozzá, ami 2 éves Tónika fiunk szájába belefér, apró, fagyos krumpli hajastól, mosatlanul, mint a moslák. Míg evvel félbe nem hagytak, minden nap 8-10 halott volt, most javítottak egy kicsit, és a krumplit meg kell

hámozni. Két napja megkaptam a csomagot, amit küldtek, de két almán kívül még egyebet nem kóstoltam belőle, nem tudok enni. Gondold meg drágám, olyan lázas a belsőm, ha vizet látok, reszketek, annyira kívánom, de itt olyan rossz a víz, hogy ha valaki meg akar halni, hát csak lakjon jól belőle, hamar a sírba kerül. [...] Valikám, kislányom, írod, hogy kisöcséd, Palika jól tanul, örvendek neki, vigyázzatok egymásra, fogadjatok szót és imádkozzatok sokat, hogy a Szűzanya és a jó Isten segítsen haza hozzátok. Nagyon szeretlek benneteket, de most már abbahagyom az írást, mert a görcs húzza a kezem...” Hevele Pál két hét múlva maga is elhunyt; ott nyugszik a névtelen sírok egyikében.

A román kormány ennél is tovább kívánt lépni. Bizonyíték erre az a Román Miniszterelnökség által Nat. I./1971/450-VIII. jelzéssel kibocsátott dokumentum, amely arra utasítja a végrehajtó szerveket, hogy „...a jelenleg román közigazgatás alatt élő összes magyar nemzetiségieket utasítsa ki. Indok: fasiszta magatartás, rémhírterjesztés, izgatás, oroszokkal való összeférhetetlenség, szabotázs stb. [...] Újságokban publikálendő a magyar nemzetiségiek sovíniszta magatartása, amellyel lehetetlenné teszik az itt élő népek békés fejlődését és megélhetését.”

A Boros Ernő által megszólaltatott túlélők arról sem feledkeznek meg, hogy a borzalmak idején is akadtak emberseges megnyilvánulások a többséghez tartozók részéről. A mezőfényi, bogdándi és a szilágszegi román csendőrmester figyelmeztető üzenetének köszönhetően számosan elkerülték a Földvárra hurcoltatást, a szenvedést, a halált. Szólnak a Nagykárolytól Gyulafehérvárig gyalog menetelőket megszámoló lakosságról – azokról, akik enni adtak az éhezőknek. A kötetben fejezetnyi szöveg állít emléket a táborral szomszédos Hídvég református lelkészének, Lőrincz Árpádnak; szól a község asszonyai által a foglyoknak és az őket látogató családtagoknak nyújtott segítségről. Rendkívül súlyos veszteség, hogy a lelkésznek az elhunytakról, a sírok helyéről, illetve az Oroszországba tovább hurcoltakról vezetett füzetei később megsemmisültek. Velük pótolhatatlan kordokumentumok enyésztek el.

A Brassóban megjelenő Népi Egység című lap 1945. február 11-i számában felteszi a kérdést: „Meddig tart még az emberirtás a földvári táborban?” Pár napra rá közli a lap Kurkó Gyárfásnak, a Magyar Népi Szövetség elnökének a kormánynak címzett nyílt táviratát, melyben többek közt az alábbiak

olvashatók: „Az e táborban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek, nagyobb mértékben, mint a hírhedt munkatáborok.” A Szatmár megyei internáltak számára 1945. március elején jött el a szabadulás órája. A szöges dróttal övezett táborból a túlélők kiszabadulhattak, de az ott átélte szenvedésekről évtizedekig hallgatniuk kellett.

Joggal gondolhatnánk: a 89-es fordulatot követően eljött az ideje annak, hogy véget érjen az elhallgatás időszaka; hogy a földvári, többnyire jeltelen sírokban nyugvóknak emléket állítsanak – és hogy az ott sínylődők, illetve utódaik kárpótlást nyerjenek. E folyamatnak kettős aspektusa van: a történetek reális föltárása, az őszinte szembenézés a román és a magyar nép közti megbékélést szolgálja; az érintett személyek és utódaik számára lelki megnyugvást hozna, kibeszélésével megszabadulnának attól a súlyos lelki tehertől, amelyet évtizedek óta hordoznak – Földváron, jórészt ismeretlen, jelöletlen sírba nyugvó hozzátartozóiknak megadhatnák az őket megillető végtisztességet. Ehelyett mi történik? Az 1987-ben emelt obeliszket a kilencvenes években ledöntik. Ugyanerre a sorsra jut a hídvégiek által emelt szikla-emlékmű, melyet Földvár polgármestere traktorral rántat le talapatáról. Az elszenvetett hónapokért őket megillető kárpótlást azon a címen tagadják meg tőlük, hogy ők „csak vizsgálati fogságban voltak”. A kötet íróját névtelen levélben fenyegetik. Tényfeltáró munkáját a nacionalizmus megnyilvánulásaként minősítik.

A könyv dokumentumértékét növeli a Szatmár megyei „földváriak” helységenként összeállított névsora, közte az ott elhunytak neve. A helységnévtár, valamint a falulexikon segíti az olvasót, hogy megismerje azt vidéket, amelyről a könyv lapjain oly sok szó esik. Az utolsó lapokon közölt fotóanyag növeli a kötet olvasásakor bennünk felhalmozódó fájdalmat és együttérzést.

A győzők táborához szegődöttek és a kisebbségi lét sorsában osztozók „igazsága” közt mind a mai napig mély, áthidalhatatlan szakadék tátong. „...a múltat be kell vallani” – olvashatjuk József Attila *Dunánál* című versében. E nélkül nem lehet megérteni a kort, és nem lehet megoldani azt a feladatot, amelyet költőnk a Duna mentén élő népek elé cselekvési programként állított: „A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

A Goli otok és a lógorok

Utalások Jugoszlávia internálótáboraira Gion Nándor műveiben

KURCZ ÁDÁM ISTVÁN

Gion Nándor délvidéki magyar író regényeiben a jelen és a közelmúlt történelme nem díszlet, nem is főtema, hanem élő valóság, gyakran hűsbavágó kényszerűségek sorozata. Éppen annyira, amennyire a nagypolitika egy vajdasági szántóvető ember életébe beleszólt. Hol annyira, hogy menekülnie kellett a szinte biztos üldöztetés elől, hol pedig félve-szorongva várta az új hatalom képviselőinek érkezését egy-egy felségváltás alkalmával. Volt, hogy üldözötteket bujtatott, majd pedig maga is – akár évekre is – veszélyeztetetté vált a saját portáján. A regények mindennapi hőse a szülőföldjén próbálja meg túlélni az életet: elrejtőzik, megszökik, vagy mást szöktet a lágerből, embert csempész a határon át, kémkedik, helyezkedik, kiegyezik, olykor szembeszegül a sorssal. Megpróbálja, de nem mindig sikerül.

Gion is felismerte, hogy a szocializmusban sem a napi sajtó, sem a „rövid pórázra fogott történetírás”¹ nem taglalhatta az érzékeny kérdéseket – köztük például az internálásokat sem –; ezért az írókra hárult a feladat, hogy beszéljenek róluk, feldolgozzák azokat. Ahhoz viszont, hogy ezek a művek meg is jelenhessenek, az aktuálpolitikai helyzet függvényében a publikálás idejét és a kifejezés módját is jól kellett megválasztani. Gionnak ez sokszor sikerült, így már első regénye is kivételesen bátran utal például a régi Jugoszlávia hírhedt politikai-átnevelő kényszermunkatáborára, a Goli otok – magyarul Kopár sziget – nevű adriai börtönszigetre is, ahol az internáltak embertelen körülmények között főként márványkitermelést végeztek. Gion több másik regényében pedig a vajdasági németeket olyan sokszor emlegeti, hogy azt a művek megjelenésekor nem lehetett nem arra vonatkozó provokatív utalásnak érezni, hogy hová

Goli otok (Fotó: Marco Mensa, Christian Caiumi, Giulia Rocco)

tűnt ez a több százszázalékos kisebbség?² Tudjuk: a délszláv kommunisták a németlakta falvakból csinált lágerekben – helyi szóhasználatlal lógorokban – senyvesztették, tízezerszám pusztították, végül pedig csaknem teljesen elüldözték a svábokat.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Gion több műve fennakadt a cenzúrán: egyik a szovjet „nagytestvért” sértő részletek kihúzása után jelenhetett csak meg, egy másik miatt pedig nemcsak könyveit, hanem őt magát is kitiltották Magyarországról. Ráadásul a szabadabb Jugoszláviában is fordult a politika, és „a hetvenes évek elején [...] a hatalom véget vetett a liberalizálódó korszaknak”.³ Gionnak be kellett tehát látnia, jobban teszi, ha egy időre színleg leáll a rázós témákkal. Így a következő két évtizedben a sorok között írta meg ezeket.⁴ De Jugoszlávia felbomlásának pillanatában már készen is volt egy újabb, Jugoszlávia gulágjának témáját is nyíltan taglaló kéziratral, amelyet – mihelyt lehetett – rögtön közölt is.

Azután pedig, hogy Gion 1993-ban Magyarországra települt, és már teljesen szabadon tehetett, olyan látványosan fordult a korábban tiltott témákhoz – a

Goli otok és a lógorok témájához is –, mint amikor kiengednek egy szelepet. Ez látszik például *Zongora a fehér kastélyból* című 1994-es „ifjúsági” regényén is: „Ezen a kora reggelen is már mindkettőjüket a kuglipályán találtuk, köszöntünk nekik, ők nem köszöntek vissza, komoly arccal nagy odafigyeléssel dobálták a kugligolyókat, mindjárt láttuk, hogy Balla István még igen messze van attól, hogy ráverjen Dukay Jánosra, de azért most is fogadkozott: – Fél év múlva már jobb leszek, mint te – mondta Dukay Jánosnak. – Legfeljebb fél évre van szükségem, addigra teljesen rendbe jönnek a kezeim. A kötőrésben és a rengeteg kőhordásban nagyon megmerevedtek az ujjaim.

– Hol hordozta azt a rengeteg követ? – kérdezte udvariasan Burai J.

– A börtönben – mondta Balla István anélkül, hogy ránk nézett volna. – Természetesen, a börtönben.

– A börtönökben köveket hordanak a rabok? – kérdeztem.

– Én egy szigeten voltam – mondta Balla István, és a kuglipálya végén álló fabábukat búvólta. – Egy tengeri szigeten. Az egész sziget egy nagy börtön és az egész

Az egykori börtön ablaka Goli otokon (Fotó: Marco Mensa, Christian Caiumi, Giulia Rocco)

sziget kősziklákból áll. Ezeket a kősziklákat mi nagy kalapácsokkal darabokra törtük, és a kődarabokat elhordtuk a sziget egyik végéről a másikra, aztán meg visszahordtuk az egészet. Igen unalmas munka volt, de ez állítólag jó útra térítette a demokratikus rendszer ellenségét és az ellenséges kémszolgálatok ügynökeit.

– Maga ügynök volt? – kérdezte Szivel Sanyi.

– Nem voltam én semmiféle ügynök – mondta Balla István. – Egyszerűen csak haza akartam jönni, miután kiszabadultam az orosz hadifogságból. Átszöktem a határon, és annak rendje és módja szerint jelentkeztem a rendőrségen, hogy megérkeztem, és hogy örülök, hogy itthon vagyok. Erre körülvert néhány fegyveres és bőrkabátos rendőr, napokig vertek és azt bizonygatták, hogy ellenséges ügynök vagyok, és később elküldtek a szigetre, ahol igencsak megmerevedtek az ujjaim. De fél év múlva már én leszek itt a kuglibajnok.”⁵ – írta Gion ifjúsági regénytetrológiája utolsó darabjában. A Goli otokra 1949-től 1956-ig (Titó Sztálinnal való szakításától Hruscsovval való kibéküléséig) mintegy tizenhatezer politikai elítéltet internáltak. Közöttük – ahogy Gion is utalt rá – nagy számban voltak vajdasági magyarok is, akiket sokszor az az okkal-ürüggyel szállítottak a Kopár szigetre, hogy sztálinista ügynökök lennének, hiszen anyaországuk, Rákosi Mátyás Magyarországa sztálinista irányvonalat követett.

Az idézett regény kamasz hősei tanuló-lékonyak. Ha bajt szimatolnak, később is többször emlegetik majd „a” szigetet, amiről Balla Istvántól hallottak. Amikor például egy falujukból származó, a háború után hazaszökött német ismerősükkel találkoznak, így beszélnek vele: „[...] a fiatalember leült és engem nézett. – Te

ismersz engem? – kérdezte.

– Persze, hogy ismerem – mondtam. – Maga Helmut Schröder, sokáig itt lakott ebben a házban, de aztán elment német katonának, most meg bizonyára ellenséges ügynök, de ne próbálkozzon itt semmivel, ez a ház már nem a magáé, és ha a rendőrök elkapják, elviszik egy szigetre, ahol évekig követ kell hordania a sziget egyik végéről a másikra.

Helmuth Schröder ekkor a Torontál nővérekre nézett, és azt mondta:

– Tényleg ebben a házban nőtettem fel, innen mentem el a német hadseregbe. Aztán angol hadifogoly voltam fél évig, de ma már szabadon dolgozom Nyugat-Németországban, nem vagyok ellenséges ügynök, azért jöttem ide, hogy megnézzem az apám sírját. Azt sem tudom, hogyan halt meg. [...] Kik temették el? – kérdezte Helmuth Schröder.

– A szomszédok – mondtam. – Rendszen eltemették a német temetőben.

– Szeretném megnézni a sírját.

– A rendőrök úgysem fogják elhinni, hogy az apja sírja miatt jött ide – mondta Szivel Sanyi. – Addig fogják verni, amíg be nem vallja, hogy ellenséges ügynök, és akkor elviszik a szigetre.”⁶

Ugye milyen furcsa ilyeneket olvasni egy ifjúsági regényben? Abból, hogy még itt is utat tört magának ez a téma, gondolhatjuk, hogy Giont mindig is milyen erősen foglalkoztatták térségünk érzékeny politikai-történelmi kérdései. Következő példánk korábbi – az 1991-es *A mimózákat nem szabad késsel bántani* című novellából való –, és szintén Jugoszlávia emblemikus javítómunka-táborára utal: „Valamikor nagy festményeket is festettem – mondta Vukoje. – Akkor még mindenki tudta, hogy én vagyok a festő és nem N. L. Csakhogy én nem voltam hajlandó a politikusok arcképeit megfesteni, N. L. viszont szívesen megfestette őket, szépen megfestette őket, pedig jól tudta, hogy a politikusok csúnyák, és csúnya dolgokat nem lenne szabad festeni, a tengert kell festeni vagy a mimózákat. De hát N. L. mindig rossz festő volt és hajlékony ember, kapott is egy villát, aztán meg egy palotát. Engem meg elvittek a Szigetre. Hallottál már a Szigetről?

– Hallottam.

– Ott kötelet hurkoltak a bokámra, és fejjel lelógattak a pöcegödörbe, nyeltem a bűzös mocskot, fuldokoltam, és fulla-

dás előtt mindig a mimózafeinkat láttam itt a hegyoldalban, és azt láttam, hogy egyenruhás emberek késekkel vagdalják a mimózaágakat. Tudod, hogy a mimóza nem szabad késsel bántani?

– Tudom.

– Azt hittem, hogy belefúllasztanak a bűzös mocskokba, és az utolsó látomásom az lesz, hogy késsel vagdalják a mimózaágakat. De kihúztak az utolsó pillanatban, aztán amikor levegőhöz jutottam, ismét belelógattak a pöcegödörbe. Sokszor megcsinálták ezt velem, én azonban mindig azt mondtam, hogy csúnya dolgokat nem szabad megfesteni. Nem fulladtam meg a pöcegödörben, de a pöcegödör bűze azóta is az orromban maradt, és azóta deszkadarabokra festek. Lehet, hogy egyszer mimózákat festek majd. És ezek a deszkadarabok is többet fognak érni, mint N. L. festményei.”⁷

1991 márciusában, Jugoszlávia szétesésének előestéjén, amikor ez a novella először megjelent, már szabadabban lehetett beszélni arról, hogy mik történtek a Goli otokon. Az viszont szokatlannak tűnik, hogy már Gion első regényében is olvassunk a „kopár hegyekről”, ahol ugyanolyan dolgok történtek, mint a Kopár szigeten: „Van egy ismerősöm, aki négy évig követ tört a hegyekben, és nagyon ronda dolgokat mesélt. Mikor visszajött, olyan sovány volt, mint a halál, és hetekig csak pálinkát ivott.

– Miért törté négy évig a követ a hegyekben? – kérdezte Bresztovszky [...].

– Elítélték kémkedés miatt – mondta Salamon, – bár ő azt állítja, hogy sohasem kémkedett, és én is azt hiszem, hogy nem kémkedhetett, mert túlságosan buta ahhoz, de mégis négy évig törté a követ, két hónapig meg egy padlókockát dörzsölt nap nap után a cellájában. Azt mondja, végül már olyan fehér volt a padlókocka, hogy majd meghülyült tőle, de azért csak tovább dörzsölte. [...]

– Salamon, légy szíves, beszélj a kopár hegyekről – mondta Rozmajer, az elnök. [...]

– Azt mondja, hogy átkozottul sokat szenvedett. Főleg a kóportól szenvedett sokat. Sűrű szürke porban dolgozott állandóan, az orra meg a szája mindig tele volt kőporral, feketén köpködte ki a kőport, és alig tudott lélegezni. Gázálcot nem adtak, pedig az ilyen helyeken csak gázálcban szabadna dolgozni.

– Ronda hely lehetett – mondta Fábián. – Én nem bírtam volna ki négy évig.

– Ezt még valahogy kibírta – mondta Salamon. – De amikor a padlókockát dörzsölte, majdnem megőrült. Olyan fe-

hér volt már a kocka, hogy bele lehetett örülni. [...]

Nagyon érdekeltette Barast [az író alteregóját!] a kötőrő története, mert jóval később, amikor már a filmnél dolgozott, felkereste Salamont, hogy még egyszer érdeklődjön a kötőrőről. [...] hosszan és hangosan elmagyarázta, hogy ő már eddig öt rövidfilmet csinált, és mindenféle díjakat kapott, jelenleg pedig egy játékfilm forgatókönyvén dolgozik, de szeretne hamarosan rendezni is egy játékfilmet, ami tulajdonképpen arról a kötőrőről szólna, [...] őt igazságtalanul szenvedő üldözöttként lehetne ábrázolni, akit egész életében kísért a vakító fehérre dörzsölt padlókokca, esetleg meg is halhatna a film végén, mondjuk, lezuhanna az állványokról, amikor a fehér téglafal egyetlen padlókokkává zsugorodik a szemei előtt. [...] Rozmajer megkérdezte ugyan, hogy akar-e még valaki a kopár hegyekről beszélni, de mivel senki sem szólt semmit, kijelentette, hogy a kopár hegyeket ezúttal végérvényesen az Egyesület gyűjteményébe iktatják.”⁸

Ezek a mondatok a kötőrőssel és -csiszolással is utalnak a Kopár szigeti márványkitermelésre, és már Gion 1968-as regényébe bele vannak szöve, holott az irodalmi közvélekedés szerint csak a Tito halála utáni évben, 1981-ben jelent meg az első olyan irodalmi alkotás – Branko Hofman szlovén író *Reggel is sötét van* című regénye –, amelyről a vájt fülűek tudhatták, hogy az a Goli otokon történeteket dolgozza fel. „Ma olyan szelek fújdogálnak, hogy ilyesmiről is lehet filmet csinálni. Ki kell használni a helyzetet, ki tudja, meddig tart” – olvassuk még a kötőrővel kapcsolatban a hatvanas évek végén, éppen a kicsit szabadabb légkörben publikált Gion-regényben. És a sejtés igazolódott, mert míg Gionnak ez a regénye „csont nélkül” megjelenhetett, a következő, az 1969-es *Testvérem, Jobb* már csak hosszas hercehurca és a Szovjetuniót sértő kitételek törlése után. Bár még a

megjelent regényben is szóba kerülnek az 1944-es magyartársak egy-két kocsmái beszélgetésbe csomagolva.

Gion következő kötetében (*Ezen az oldalon*, 1971) is vannak írások, amelyek a kommunizmus fonákosságait állítják pelengérré, például a *Miénk a gyár!* című történet; és van olyan is, amely 1944 véres őszét idézi. 1972-es *Véres patkányirtás idomított görényekkel* című pesti naplójában még mindig túl sokat „engedett meg” magának. Az erősebb szovjet befolyás miatt állandóan a cenzúráról rettegő, ezért gyáván óvatoskodó anyaországi íróársakat csepuili, jóllehet hamarosan ő maga is nagyobb visszafogottságra kényszerült: éppen ez az az írás, ami miatt Magyarországról is kitiltották. Gion 1970-es évekbeli műveinek mégis a vajdasági németek sorsa lett az egyik fő motívuma, illetve té-

Kilátás Gion szülővárosa, Szenttamás kálváriájáról

mája. Ám elüldözésükről, internálásukról csak a rendszerváltás után, Magyarországon írhatott nyíltan. 1997-ben megjelent regényében ezt olvassuk: „[–] Megtudtam, hogy Bözsiék Ókérén vannak.

– Ki mondta?

– Találkoztam Stojan Salajićyal. Az apjával együtt gyerekeskedtünk a főutcában [...]. Hosszú, sovány legény, kicsit hajlott háttal jár, mondtam is neki, hogy húzza ki magát, már csak azért is, mert egyenruha van rajta. [...] Kiderült, hogy ő az ókéri gyűjtőtábor parancsnoka. Va-

lójában az egész falu egy nagy gyűjtőtábor, az ókéri svábok közé beszüfolták a verbászi, torzsai németeket, meg néhány szenttamási családot. Bözsi is ott van a két gyerekkel, ott vannak Jungerék, Kohlmayerék, Schladték...

– Bözsiék tehát élnek.

– Élnek és éheznek. Ott mindenki éhez. Az idős emberek sorra meghalnak. A fiatalabbak sem bírják már sokáig.

– Beszélgetetek másról is?

– Stojan tanácsot kért tőlem. Ő még nőtlen ember. Egy német lányt kirángathatna abból a halálszagú nyomorúságból, ha feleségül venné. Kinézett magának kettőt a sok közül. [...] Azt kérdezte, melyiket válassza.

– Mit tanácsoltál neki?

– Elke Schultz.⁹ – Róla később majd ezt olvassuk: „Amikor férjhez ment Stojanhoz, muszáj volt szerb nevet felvennie. Nagyon boldog, megerősödött, áldott állapotban van, és Stojan mindig figyelmes hozzá, ha hazlátogat a táborból.”¹⁰

A Stojan által kimenekített Elke Schultz története nem egyedülálló, ám a hepiendesnek tűnő epizód mögött is megbújhat egy egész életen át hordozott lelki teher. Szenttamáson, Gion szülőhelyén Kiss Csaba történelemtanárnak egy német öregasszony néhány éve sírta el, hogy úgy érzi, inkább meg kellett volna halnia, mintsem hogy olyan áron maradt életben, hogy a felesége lett valakinek, aki az ő rokonai haláláért is felelős volt. Könnyen lehet, hogy éppen ez az asszony volt Elke Schultz alakmintája, bár Szenttamáson sajnos nagyon sok olyan embert lehet találni, aki saját maga vagy a felmenője a nagy történelmi kataklizmák kárvallottja vagy áldozata. A fentiekén kívül például az 1848–49-es szabadságharc, Trianon, az 1944-es vérengzések és a délszláv háború is súlyosan érintette a település nemzeti-ségi lakóit. Gion ezekre a történelmi tapasztalatokra is utalt műveiben, ám ezek taglalása már újabb írások témája lehet.

1 Vö. SAJTI Enikő: *Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról?*, *História*, 2010/1–2, 43.

2 Vö. KURCZ Á.: *A németek szerepe Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában*, *Kortárs*, 2015/3, 62–70.

3 GION N.: *Rádiós világ* [1993 e.] = Uő.: *Véres patkányirtás idomított görényekkel*, Bp., 2012, 56.

4 L. pl. KURCZ Á.: *A katonák még nem jöttek vissza. Elhallgatások és allegóriák Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában*, *Forrás* 2015/3, 50–76.

5 GION N.: *Zongora a fehér kastélyból* [1994], Bp., 2010, 469–470.

6 Uo., 474.

7 GION N.: *A mimózákat nem szabad késsel bántani* [1991] = Uő.: *Műfogsor az égből*, Bp., 2011, 400.

8 Uő.: *Kétélűek a barlangban* [1968] = Uő.: *Börtönről álmodom mostanában*, Bp., 2008, 23–26.

9 Uő.: *Ez a nap a miénk* [1996–1997] = Uő.: *Latroknak is játszott*, Bp., 2007, 676–677.

10 Uo., 701.

Kontra Ferenc

BEZDÁNI HAJÓSOK

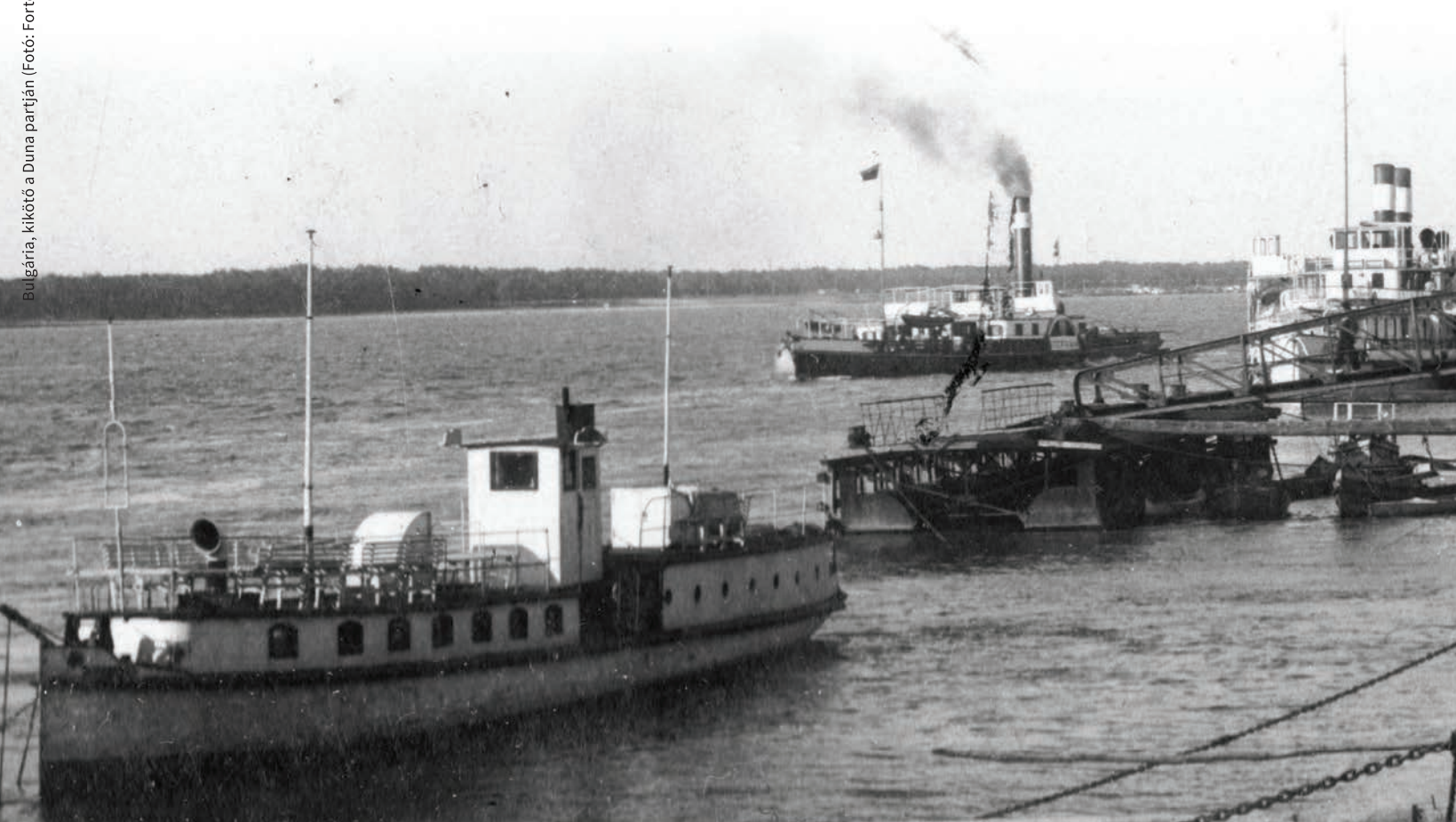
”

A hajóvállalatunk 1944-ben Bulgáriába küldött bennünket. Ott ragadtunk, nem mehettünk vissza a harcok miatt. Orosz katonák telepedtek meg nálunk, mint valami vándormadarak, mi ettük őket napokig. Aztán elmentek a hajónkkal együtt, bennünket pedig naponta kísérték a kőfejtőbe a bolgár csendőrök.

Eltelt másfél hónap. Fáradtan, elcsigázottan vonszoltuk magunkat. Kifosztott, lebombázott városrészen haladtunk végig. Füstölgő, kiégett harckocsikat kerülgettünk. A rendőrök mogorva ábrázattal lökdöstek bennünket, hogy szigorúan a sorban haladjunk. Hiába próbáltuk őket szóra bírni, hogy mondják már meg, ezúttal hova kísérek bennünket. Megálltunk a vágóhíd előtt. Azt ordították, hogy befelé. A bádogajtó becsukódott mögöttünk. Itt vágják a marhákat is. Tétován néztünk egymásra. Gyerünk, mindenki vetközzön le! Nem volt idő gondolkodni, ők voltak többen, tépték le rólunk a koszos, szakadt göncöket, rúgták, hajították a szemétkébe. És egy pillanatra, amikor rövid csend lett, mindenki

meztelenül állt és bámult maga elé, biztosra vettük, hogy ránk irányítják a puskát, és az előttünk elnyúló betonárokba lőnek bennünket.

Egy pillanatra átfutott az agyamon, hogy mit találok olyan furcsának. Hogy lesoványodtunk! A tekintetekben a halálfelelem opálos fénytelenységét láttam. Annyi hasonlóval találkoztam az előző hetekben, hogy úrrá lett rajtam is a fásultság, a beletörődés. A fejünk felett csövek kanyarogtak, egy-egy csepp plattyant le róluk, és visszhangzott a rácsos csarnokban. Ekkor váratlan fordulat történt: akik mögöttünk álltak a hátunknak szegezett puskákkal, előreléptek, és belöktek bennünket a vizesárokba. Köhécseelve, prüszkölve buktunk fel a vízből. A vágóhíd csatornáját langyos, derékig érő, tiszta vízzel töltötték fel. Szétoasztottak néhány hadiszappant, ami nagyon hasonlított a háziszappanra, amilyent otthon főztek. Mondták, hogy alaposan tisztálkodjunk, mert tiszta munkásruhát kapunk. Pillanatok alatt felengedett a halálfelelem jege, és úgy pancsoltunk, mint a gyerekek.

Másnap egy újabb elosztóhelyre kísérték bennünket. Oda-
jött hozzám az orosz főhadnagy, aki még a benti kihallgatásról
tudta, hogy több nyelven beszélek.

– Persze, te vagy a hajós – mondta. – Ismételd el a többi-
eknek is, hogy megértsék: ezután itt fogtok dolgozni. Senki se
próbáljon szökni, mert agyonlőjük.

Elismételtem aztán magyarul is, szerbül is, hogy mindenki
megértse, és visszaálltam a menetoszlopba.

– Megmondtam, hogy nem végeznék ki bennünket – em-
lékeztettem Pistát, aki még mindig nem akart felengedni mély
búskomorságából.

– Mégis milyen joggal kínoznak bennünket?

Minden nap kimentünk új munkatáborunkba, a fatelepre,
rönköket raktunk a fűrész elé. Alkonyatkor a szokásos kíséret-
tel tértünk vissza a cellánkba, amit közben mésszel fertőtlení-
tettek, és padokat raktak be pokrócokkal. Napokon keresztül
kísérgettek bennünket a rendőrök. Amikor látták, hogy nincs
semmi baj velünk, a munka után magunktól is visszatálaltunk
a pincébe, lassan elmaradoztak mellőlünk. Már őr sem vigyá-
zott ránk. Sziklás hegyek vettek bennünket körül. Tetvesek let-
tünk megint és bűdösek, tisztálkodni egyáltalán nem lehetett.
Folyton kopogott a szemünk az éhségtől, mert csak délben
kaptunk rendes ennivalót. Fél év telt el ilyen egyhangú sivár-
ságban, amikor szólt a főhadnagy, hogy sorakozó az udvaron
négyesével, mindenki vigye a holmiját. Arra számítottak, hogy
időközben a városban beszerezzük a fegyvereket, és ellenük
fordulunk. Eszünkben sem volt. Hívott a főhadnagy, megint
nekem kellett tolmácsolnom.

– Mindenkinek kiállítjuk a papírját, hogy szabadon elme-
het. Nem számít többé szökevénynek.

Sorban visszaadták a poggyászt, amit „bevonuláskor” elvet-
tek. Ott álltam a pultnál, hogy mindenkinek rendben legyen
a holmija meg a papírja. Utolsónak maradtam. Szabadon en-
gedtek. Nem várt meg senki. Egy vacak kis papír jelentette a
szabadságot. Hirtelen nem is tudtam, mihez kezdjek.

– Ruszcsuk, az elátkozott város! – mondtam hangosan.

Folyton hátranéztem, hogy követnek-e. Mintha szellemek
jártak volna a romok között. Cipeltem a vesszőből font kof-
ferom, hiánytalanul visszaadtak mindent, csak éppen lötyö-
gött rajtam a kabát, a nadrág. A kikötő felé mentem, hiszen
a hajó jelentette az egyetlen esélyt a hazatérésre. Bementem a
hajózási vállalat ügynökéhez, mondtam, hogy dolgozni akarok.
Adott igazolványt. Kormányos lettem egy orosz katonai uszá-
lyon. Napokig cirkáltunk fel s alá, az egymásnak ellentmondó
parancsokból kitűnt, hogy nem túlságosan igyekeznek ezzel a
vontatott uszályal hazafelé. A fosztogatás lekötötte minden
figyelmüket. A parancsnok nem értett a hajózáshoz, fogalma
sem volt arról, hogyan kell berakodni.

– Egyáltalán nem mindegy, hogyan helyezkedik el a rako-
mány – magyaráztam neki.

Végül az ügynököt hívtam segítségül, hagyják, hogy inkább
egyedül rendezzem el a hajótestben az összelopkodott holmit.
Nem érdekelnék engem a lőszer meg a gránátok.

Egyik nap nehéz, sűrű lekvárral teli hordókat hoztak. A pa-
rancsnok bizalmasan érdeklődött:

– Mire használják ezt?

Felnyitottam az egyik hordót, és megkóstoltattam vele a
mézédes lekvárt.

– Akkor ezt biztosan megveszik – ragyogott fel a tekintete.

Vödörszámra hordta egész éjjel. Pusztá kézzel merte a sűrű
szilvalekvárt. Tenyerét az asztalba, a fülke oldalába meg a ru-
hájába törölte. Ragadt minden. Síkossá váltak a lépcsők a lek-
vártól. Nem nézhettem tovább a szerencsétlent. Ennek vége-
hossza nem lesz. A kikötőben összetalálkoztam Pistával, akivel
a cellában is együtt voltunk.

– Végso ideje lenne hazamenni – ebben állapodtunk meg.

Bulgária, a Balkán-hegység (Fotó: Fortepan, Indóház)

Jól megpakoltuk a kofferunkat meg a táskánkat, jutott nekünk is fizetésképpen a hadizsákmányból. Kihallgatást kértünk a jugoszláv konzultól. Elmondtuk addigi hányattatásunkat, meg azt, hogy végre haza szeretnénk menni. Kiállította a papírokat. Még azt is elintézte, hogy felvegyen bennünket a parti őrség. Fizetést nem tudtak adni, de a hajón dolgoznunk kellett. Rendes kosztot kaptunk. Átértünk a Vaskapun, indultunk Belgrád felé.

– Végre hazaértünk – mondtam Pistának, de az örömmünk nem tartott sokáig. A kikötő személyzeti főnöke bejött az irodába, és elvitetett bennünket két felfegyverzett katonával.

– Most fognak bennünket kivégezni – mondta Pista.

Valami parancsnokság lehetett, ahova kísérték bennünket. Vártam egy órát egy portrékkal teleaggatott puccos előszobában, mire kinyílt az ajtó. Ketten is átnézték a papírjainkat, amelyeket az oroszoktól, a bolgároktól meg a jugoszláv konzultól kaptunk. A két egyenruhás egymást túlharsogva ordított ránk. Még életemben nem hallottam embert így üvöltöni. Alaposan leszedték rólunk a szenteltvizet:

– Gazemberek, hol bujkáltatok eddig, amikor a hazát kellett volna védeni? Most bezzeg jöttök, mire mi a vérünkkel kivittük a szabadságot! Ti nyaraltatok, míg itthon mások hősi halált haltak értetek! Utolsó disznók! Árulók! Hogy volt képetek visszajönni?!

Pistának szemlátomást remegett a gatyája. Miután a két egyenruhás kiordította magát, átvonultak a szomszéd szobába, hogy sorsunkról döntsenek.

– Sose jutunk haza. Most fognak bennünket kivégezni – mondta Pista.

Ráhagytam. Vártunk fél órát. Egy zárt borítékot nyomtak a kísérő katona kezébe, és utasították, hogy vigyen a kaszárnnyába bennünket.

– Most fognak... – kezdte Pista, de nem folytatta. – Csak

legyen már vége ennek a kísérgetésnek.

Három katona felkísért bennünket az emeletre. Egy terembe léptünk, ahol több egyenruhás, rangjelzéses katona szüröcsölte a fahéjillatú forralt bort. Az asztal végén egy idősebb, katonainges nő mintha bennünket várt volna, felénk fordította a tekintetét, és közvetlen hangon megkérdezte:

– Hova akartok menni?

És kiírta az Objavát mindkettőnknek. Csakis azzal lehetett akkoriban utazni. Simán kísértünk. Őrizet nélkül.

– Megkegyelmezték nekünk – mondta Pista.

– Miért? Mit vétettünk? Ha már haza mertünk jönni, nem is lehetünk mi háborús bűnösök vagy árulók.

– Kit árulhattunk volna el? – kérdezte Pista. – Azt gondolhatják: ez csak két szerencsétlen flótás.

– Otthon biztosan nem éltük volna túl a partizánok hőstetteit.

Kimentünk a kikötőbe, és azt mondtuk az összetákolta bárka kormányosának:

– Čika Panto, šta će biti sa nama? – azt kérdeztük tőle, hogy mi lesz velünk, de nem tudta megmondani.

Pista észrevett egy belga hajót, éppen Budapestre készült, de jó lenne, ha elvinne bennünket

Bezdánig. Nagy ímmel-ámmal megengedték végül, hogy felszálljunk, mondván, hogy a dolog nem szabályos. De mi a fene volt szabályos azokban az években? A szabad ég alatt töltöttük a hideg éjszakát. Amikor Újvidékre értünk, azt mondták, legjobb lesz, ha mi leszállunk, mert harcok lehetségesek, és nem felelnek értünk, civilekért. Nemzetközi bonyodalmak származhatnak belőle, hogy mi velük hajózzunk.

Fogtuk a petyerkánkat, és kiszálltunk a híd alatt. Egy bőrkabátos rendőr látta a jelenetet. Miután elment a hajó, odajött hozzánk, és megkérdezte tőlünk, honnan jöttünk.

– Bulgáriából – szólt el magát Pista, aminek az lett a következménye, hogy a rendőr felszólított bennünket, hogy kövessük.

– Kellett neked kotyognod, most kezdődik minden előlről – csikorogtam a fogam közt.

Belőltek az őrszobára. Mindenféle rendű-rangú egyenruhás fogott közre bennünket. Kinyitatták a kofferjainkat. Szemük-szájuk tátva maradt a csodálkozástól:

– Mennyi ennyivaló! Kávél! Cigaretta! Vodka! Biztosan loptatok, ezért elkobozzuk!

Pillanatok alatt kikapkodtak mindent a csomagjainkból. Vitt, ki mit ért.

– Benneteket úgysis letartóztatnak, nektek már úgysis mind egy – mondták a rendőrök.

Újvidék rendőrfőnökéhez kísért bennünket a civil ruhás nyomozó. Végighallgatott bennünket. Megmutattuk neki az Objavát.

– Miért nem ezzel kezdték? – csóválta a fejét.

Akkor már késő volt, panaszkodtunk neki, hogy mennyi viszontagságon mentünk keresztül, és most itt állunk kifosztva. Haza akartunk érnünk. De nem hajóval! Kiállította az engedélyt, mert enélkül nem szállhattunk fel a vonatra.

Két hazában hontalanul

Dobos László: *Földönfutók*

GRÓH GÁSPÁR

Nálunk szerencsésebb történelmű nemzetek számára egy regény elsősorban irodalmi mű. Ahol viszont maga az állam akadályozza a legfontosabb politikai és történelmi kérdések kibeszélését, illetve kutatását, ott az irodalom túlmelegszedhet természetes határain, és elvállalhatja a tiltott témák képviselését. Okkal gyaníthatjuk, hogy Dobos Lászlót íróvá közéletisége, nemzeti felelősségvállalása tette; alkotóvá válásában a közép-európai kis nemzetek nyomorúságának meghatározó szerepe volt. Ezt már első regénye (*Messze voltak a csillagok*, 1963) megmutatta, amelyben először merült fel a háborút veszített és a Vörös Hadsereg által megszállt országok életében kötelezően elhallgatott trauma: a „málenkij robot” néven számon tartott elhurcolások sorozata, lágerekbe kényszerített százezrek megkínzása és jelentős részben elpusztítása.

A *Földönfutók* (1967) helyi értelemben talán még ennél is kényesebb kérdéssel foglalkozik: témája a csehszlovákiai magyarság likvidálására tett kísérlet okozta trauma. Domokos Mátyás mélyértelmű felismerése szerint a diktatúra korának irodalomtörténete a cenzúra története. Bármely mű csak a hatalom jóváhagyásával jelenhetett meg. Ezzel a körülménnyel minden itt alkotó és publikálni akaró írónak számolnia kellett – ahogyan a kritikának is. Előbbinek tudomásul kellett vennie a kimondhatóság határait. Tisztességes író kötelességének tartotta e határ feszegetését, tudván tudva, hogy szabadságharcára a kritika nem hívhatja fel a figyelmet. Ez ugyanis feljelentésnek számított. A kritikus egyet tehetett: a mű irodalmi értékeit dicsérve toborzott számára olvasókat.

Dobos László *Földönfutók*ja jó regény. Ettől azonban nem lett volna korszakos jelentőségű. Attól vált kiemelkedően fontossá, hogy nyilvánosan kimondott valamit, amiről korábban még a legszűkebb családi közegben sem igazán beszéltek. Azt, amiről szól, nem lehetett direkt formában elmondani. A regény vitathatatlanul azért íródott, hogy feltárja a földönfutóvá tett felföldi magyarság tragikus sorsát. Hogy ez kimondható legyen, egy szerelmi történetbe kellett beleágyazni.

Dobos pontosan tudta, meddig mehet el: nemcsak író, hanem közéleti ember, politikus is volt; 1967–68 nyitása ennyit engedett. Az számít, hogy az adott korban mit tudott elmondani. Méltatlan lenne az a kérdésfeltevés, hogy mivel maradt adós, egyáltalán: adós maradt-e valamivel.

Hogy jobban értsük, miről is van szó, gondoljunk arra, hogy csak ekkor, 1968 decemberében (a *Stószai délelőttök* című kötetbe rejtve) jelent meg először nyomtatásban Fábry Zoltánnak a cseh és a szlovák értelmiség címére küldött, (azóta is) válasz nélkül maradt 1946-os röpirata, *A vádlott megszólal*. (Megjelenésekor, a szlovákiai magyarság vézskorszakának idején a Szabad Népből azzal támadták a magyar kommunisták, hogy nemzeti elfogultságával a magyar „urak”, így Esterházy János bűneit mentegeti.)

Érdeemes idézni Fábry szövegéből, már csak azért is, mert nemcsak látásmódja, hanem esszé-nyelve, stílusa is hatott Dobos Lászlóra.

„Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szűrkült. [...] Lekonyult fejjel járok, és némán, és ha lehet, ki sem mozdulok emberek közé. Vak, süket, és mozdulatlan gettóélet ez mindenképpen: a jogfosztott emberek szegény- és félelemterhes élete. És az ok? Egyetlenegy tény, vádak vádjá: *magyarságom*. Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok. A faji kizárólagosság német barbarizmusának

annyi millió emberéletbe került letörése után egy újabb keletű faji kíméletlenség büntet sommásan, tehát igazságtalanul.”

„Tanúk helyett vádlottak lettünk. Beszélők helyett elnémítottak: a felületes egyszerűsítés és általánosítás áldozatai. A német fasizmus csehszlovákiai bűnhődésének – a német kitelepítésnek – mi vagyunk a ráadás, Potsdam ellenére. Jól jött az apropó: egy csapásra két legyet agyonütni és minden gátlástól, kötöttségtől mentesen új célt: *nemzeti államot* deklarálni.”

A magyarellenesség botrányát Fábry értelmiségiként tárgyalja. Üzenetének címettje is a cseh és a szlovák értelmiség. Még nem egyéni sorsokról, megpróbáltatásokról ír; egy ilyen típusú műre – Dobos úttörő vállalkozására – még két évtizedig kellett várni.

Hogy milyen fontos volt mindez, abból látszik, hogy e kérdéskör – sajnálatos módon – máig sincs méltó módon föl-tárva, megírva, és nincs a helyén a köztudatban és a közösségi emlékezetben sem. Nem csoda: a szomszédos országok (más terminológiával: utódállamok) nyílt és durva asszimilációs politikájának néven nevezése és bírálata ma is ritkaságszámba megy. A magyar pártállam mentalitáspolitikája következményeként a kérdéskör legóvatosabb és legtárgyilagosabb felvetése, ahogy a nemzeti jogvédelem bármely formája nacionalizmusnak minősült. Jobbára azért, mert sértette a szomszédos népek nacionalizmusát.

Ha ez ma is probléma lehet, akkor nem nehéz belátni, milyen bátor tett volt félszáz éve, hogy Dobos az akkor még különösen fájó sebek miatt nyilvánosan szót emelt – ahogy lehetett. Jelzésszerűen, de nagyon határozottan: egyértelműen megfogalmazott történelmi-politikai összefoglalása a leglényegesebb pontjain egybevágott Fábry segélykiáltásával.

A felföldi magyarság 1945 után azonban a koncentrációs táborokba hurcolástól eltekintve az üldöztetés minden más formájának ki volt téve. Erről évtizedeken át nem lehetett beszélni. Időről időre akadtak, akik ezt a tabut megszegték, amiért sokféle hátrányt szenvedtek. Fábry sorsa az évtizedes kirekesztettség, Dobosé – egyéb tevékenységeiért halmazati büntetésként – a háttérbe szorítás és az írói elhallgattatás, Janics Kálmáné a rendőri zaklatás, Duray Miklósa a börtön lett. Munkásságuk nélkül a téma szinte meg sem jelent volna a magyar közgondolkodásban (ahogyan a diktatúra végnapjait sem eshetett a délvidéki magyarság kálváriájáról). Illyés Gyula és Csoóri Sándor bátor kiállása is kellett ahhoz, hogy a Felföldön történtek ismertebbé váljanak.

A hatvanas években Dobos László regénye nem mondhatta el a minden részletre kiterjedő, teljes igazságot, ami amúgy sem a regényíró feladata. Nem írhatta meg az utóbb ironikusan emlegetett *szlovákiai magyar nagyregényt* sem, amely vélhetően már nem is születik meg soha. Dobosé mellett azonban több olyan mű került az olvasók elé, amely valamennyit mégis teljesített e lehetetlen feladatból (Mács József, Rácz Olivér, Duba Gyula és mások hagyományos realista ábrázolásai, de a későbbiekben Grendel Lajos regényfolyamában is ott van ez az élménykör). E művek sorát Dobos *Földönfutókja* vezeti.

Regénye az 1945-öt követő évek krónikájaként a bodrogi magyarság sorsát ábrázolva az őket ért megpróbáltatások minden történelmileg fontos momentumát rögzíti, úgymint: a magyarság kollektív bűnösségének deklarálása, az állampolgárság és az ezzel járó jogok elvonása, minden tulajdontól való megfosztottság, a kitelepítés, lakosságcsere, csehországi kényszermunka, iskolák és orvosi ellátás elvétele, reszlovakizáció. Mindaz tehát, ami jogi-politikai-emberi értelemben a Beneš-dekrétumokba foglalt magyarellenességből következett.

A hetvenes évek elején a pártállam valamelyest lazított a határon túli magyarokkal kapcsolatos teljes körű hallgatás tilalmán. Megjelent a gondolati *modus vivendi*: a kettős kötődés elmélete. Eszerint a Trianonban és Párizsban elszakított országrészek magyarsága egyaránt kötődik a nyelve, kulturális öröksége, nemzete/nemzetisége szerinti szellemi hazájához, és az illetősége/állampolgársága szerinti államhoz. Az 1945 utáni néhány év azonban nem a (bizonytalan tartalmú) kettős kötődés, hanem a kettős árvaság, a kettős kirekesztés időszaka volt. Ha nagyon szigorúak akarunk lenni, ekkor kezdődött az a korszak, amely de jure az úgynevezett kettős állampolgárságról szóló 2010-es törvény elfogadásáig tartott.

Dobos regényében kulcskérdés: a szlovákiai magyarok magára maradása, pontosabban: magára hagyottsága az üldöztetésben. A Beneš-dekrétumok embertelensége, a (németeket és) magyarokat sújtó üldöztetés valamilyen szinten érthető: a „győztesek” ellenségessége a háború már-már „természetes” folytatása. Magyarországon, a magyarok passzivitása, esetenkénti ellenségessége – más magyarok jóakarata ellenére is – fájdalmas, feldolgozhatatlan: mert ki mástól várhattak volna segítséget a magyar üldözöttek, ha nem a hirtelen nagyon távol került hontól és honfitársaktól? Ehelyett sokszor és sokfelől kaptak elutasítást, részesültek nemzettársi üldöztetésben. Hogy a magyar nagypolitika, a megszállt, szuverenitását veszített ország függő és zsarolható helyzetében miként viselkedett, miként idomult a külső nyomáshoz, azt a világvégi bodrogiak maguk bőrén tapasztalták meg. Nem az okokat mérlegelték, hanem a következményeket szenvedték el. Nyilvánvalóan nem tudhattak a diplomácia boszorkánykonyhájáról, így arról sem, hogy a magyarok háború utáni sorsát meghatározó döntéseket már két évvel korábban, Teheránban meghozták. Azt sem mérlegelheték, hogy sorsukat illetően mit jelent Kovács Béla elhurcolása, Nagy Ferenc elűzése, vagy a Magyar Közösség pere – egyáltalán, a szuverén magyar demokrácia esélyeinek szovjet típusú fölszámolása.

Azt azonban tudták, hogy a magyarok vesztesek, és a győztesek döntenek sorsukról. Az első impériumváltás, az első cseh megszállás tapasztalatai alapján lehetnek elképzeléseik arról, hogy mi következik: a Trianon után eltelt huszonöt évet a közösségi emlékezet könnyen átérte. Így nem a retorzió volt váratlan a számukra, hanem annak korábban elképzelhetetlen mértéke. Más dolog másodrendű állampolgárnak lenni, mint elveszteni minden állampolgársághoz fűződő jogot.

Dobos leltári alaposággal fölmutatja mindazt, ami a kettős hontalanság fájdalmas tényéből következett. Elsősorban azt, hogy csehszlovák fennhatóságú szülőföldjén idegennek és bűnösnek számított minden magyar: azon egyszerű okból fakadó-

an, hogy pusztán léte akadályt jelentett a homogén szláv nemzetállam építésének sem nem elegáns, sem nem humánus, sem nem korszerű útján. Emiatt az 1945 utáni néhány évben mintegy 200 000 magyar kényszerült elszakadni szlovákiai szülőföldjétől. Ami történt, nem volt más, mint jogilag szabályozott formában zajló etnikai tisztogatás. (Tito partizánjai a Délvidéken ugyanezt iszonyatos vérengzések keretében hajtották végre. Ami az okozott szenvedéseket, egyéni tragédiákat tömegét tekintve hatalmas különbség, de a politikai célokat tekintve nem.)

Dobos a regényét a maga fájdalmas emlékeire építi. Emlékezését hitelesnek tarthatjuk, annál is inkább, mert közreadásával szembesítette azokat a kortársak emlékeivel. A Felső-Bodrogi közben valamivel visszafogottabban, lassabban ment végbe a magyarság elűzését célzó akció, mint nyugatabbra – ez a vidék ugyanis távolabb esik a hatalmi centrumoktól. A parasztság 1945 nyarán még zavartalanul művelhette a földjeit. A csehszlovák államnak szüksége volt arra, hogy vessen, nemcsak arra, hogy arasson. „Ezerkilencszáznegyvenöt szeptembere, Bodrogi közben tíz hónapja véget ért a háború. Béke van. A parasztok szántanak. Asszonyaik az üzleteket járják, kosaraznak, csereberélnek, kedveskednek a régi üzletek új gazdáinak. A pusztítás kábulata után először a boltok népesedtek be. Aztán megjöttek a hivatalok. Iskolásképű suhancok ültek a magyar szolgabíróasztalai mögé. Előkerültek a fináncok is. Elfoglalták a határmenti kaszárnyáikat. Az iskolába katonákat szállásoltak. Őrséget állítottak a Magyarország felé vezető utakra. Helyreállt a rend! Látszólag semmi sem változott, csupán visszakanyarodtunk a harmincas évek piros-fehér-kék lobogó viszonyaiba. Harmincnegyvenöt végéig Magyarország, most ismét meghúzták a trianoni határt.”

A békés táj képen aprócska jelzések árulkodnak arról, hogy a helyzet korántsem idilli. Az utak (értelemszerűen a Magyarország felé vezető utak!) lezárva, az iskola nem gyerekzsivajtól hangos: laktanya lett belőle. Gyom veri fel az iskolaudvart, a gyerekek pedig otthon, hamuba-porba írva tanulják a betűvetést. Félő: ha így megy tovább, ismét teret hódít ezen a vidéken a középkorra jellemző analfabetizmus.

A közvetlen életveszély fenyegetése után a legfontosabb: a béke. Ezért a „háború utáni hónapok léghőre bizalmat áraszt”. Még akkor is, ha az „öröm mégse lehet teljes. Nyelvük szerint különválasztják az embereket; jókra és rosszakra, győztesekre és legyőzöttekre. A hatalom új urai törvényt ülnek; nem kérdeznek, csak vádolnak. [...] Nem a gonoszsgot, hanem a születést büntetik... Érdeme senkinek, bűne mindenkinek van. Aki anyanyelvén szól, az bűnös, azt ütni, gyűlölni kell.”

1945 szeptemberében „az ország elnökének szigorú rendeletét ragasztották a palánkokra és a falakra. A szöveg alatt számok is voltak: 33/1945. Ezt értették meg a leghamarabb, a számokat. A szavak és mondatok értelmét csak később, akadozva, töredékben fordították magyarra: »Joga sincs, állampolgársága

sincs, aki magyar.« [...] Nemsokára másik plakátot ragasztottak az előbbi mellé. Ez alatt is szám volt: 108/45. Vastag, hivatalos betűk adták a lakosság tudtára: »minden magyar ingó és ingatlan vagyona elkoboztatik...« Ebből is csak ez a mondat maradt meg, a legszörnyűbb. Jog sem volt, haza sem volt, már a ház sem azé, aki benne lakott. Pánik csapott a falvak sötét ablakai mögé. Éjszakánként libasorok kígyóztak a határ felé, menekültek.”

Ilyen mondatokat e regény előtt és után évtizedekig nem lehetett közreadni, csak a '68-as olvadás táján. A történelmi és jogi tartalom egyértelmű; mindent tudhat az olvasó a romlást hozó jogszabályokról: az elnök írta alá őket, és még a rendeletek száma is ott van. Azt, hogy „Beneš-dekrétumok”, még ekkor is csak körülírni lehetett, közvetlenül kimondani nem.

Amit Dobos bemutat: egy jogrenden kívülre szorított világ, ahol a törvények hiánya a törvény. Lehet alkalmazkodni hozzá, ez is egyfajta megszokás. A *Földönfutók*-ban tanúi vagyunk ennek a folyamatnak, csak Vonnegut legendás szavai hiányoznak egy-egy tragikus eseménysor leírása után: „így megy ez”.

„A holtak nem tudnak beszélni, képtelenek megmagyarázni pusztulásuk okát. Annak van igaza, aki életében [sic!, 'életben' helyett] marad, az élő győz. Ha ma nem is, de holnap elhiszik, amit mond. Ismétlődnek a hírek, a végzések, az ítéletek. Tiltott a magyar szó. Hallgass! Némuljatok meg! Bűnösök vagytok. Nincs számotokra hely az országban.” Beneš Csehszlovákiája a kifordított *Szózatra* tanította a szülőföldjén maradni akaró magyarokat: a nagyvilágon *csak e kívül* van számukra hely...

Kulcsár Ferenc

MEGSZABADÍTOTT-SZÉPEK

”

Lipcsey György-dalok

3/1

Csontkoronás ág-bog-élet
s gyökéríz érlelt, hold-hideg,
belőlük gyúrtam lázaim:
esküvést, mítoszt és hitet.

Diórönk szült, akácanya,
súlyos tömbök: kő és bánat,
s márvány, kötél, kelepce-csönd,
tövises és fájó vágjak.

És hát a bronz, az ős színű –
általa szüljek-szülessek:
egy mámoros formarendben
oldást és kötést keressek.

3/2

Világtalan, vétkes idők
ördög-fialta napjai
rozsdabarna bőröndökből
kitörni vágytak, szállani:

hiénák hideg éjjelén
hóesés sírt és szél dudált,
a vagonokban zokogtak
öreges, várandós anyák:

mint a téboly, ment a vonat
űzöttekkel Szudétákra,
szuronyos puskák száza közt
glédákba rakva, s felhánnyva

egymás fölé: bronzkoporsók
molyette göncsel, átkokkal,
temetőnyi téli gyászban
bogárfekete álmokkal.

3/3

Titokzatos konstrukciók,
rejtélyes architektúrák,
átlótt, tömlőc-rácszatú
hengerek, hasábok, gúlák

poklukba zárnak, méhükbe:
lesd meg bentről talányukat,
s bugyraik szűk résein át
keress a létbe kiutat,

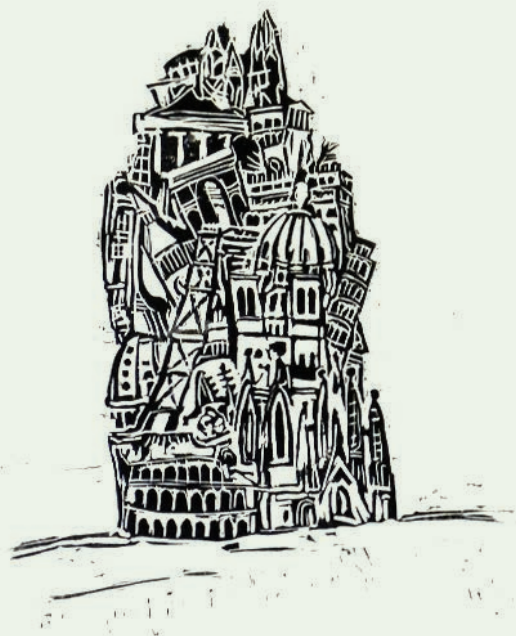
s járd körbe a tengelyekre
felfűzött zúzott testeket:
e rejtelmes törvényeknek
önként engedelmeseket.

Burkolt belső terekben
meditálj el e roncsokon:
magasba törnek, taszítanak,
lelkednek mind, mind, mind rokon –

jövőből-múltból otthonos
e kapocs föld és ég között,
isteni köre, szférája
köreiddel egygő kötött:

vágyódást érzel szállani
a csiszolt, szép csodákba,
a groteszk és a paradox,
bizarr transzcendenciába.

Vagy Babel-tornyok romjait
véled itt sorjázva látni,
mik szétesnek, mert nem lehet
általuk csillagra hágni,

Szita Barnabás: Babel, linómetszet, 2010

így mutatván az emberi
vesződséget. S hogy bízva bízz:
tornyainak hús lapjain
díszek és sávok, tiszta fríz,

s földanyánk menedékei:
szirtheadékok, leshelyek,
Isten árnya, vizek öble,
sziklaodúk és – emberek,

kik gyötrődve kirobbannak
a roncsok közül és élnek:
térbeforgatott-sugárzók
és megszabadított-szépek,

s vért keverve kövek közé
holnapokat raknak egyre,
vért kevernek, verítéket,
fájó formákat teremtve:

épp amint a kezdetekben,
lázból fakadón, szilárdan,
emelvén a Déva várát
láthatatlanul-kitártan,

és amint bronz-Anonymus
– megtartó szókat keresve –
karcogtatják históriánk
mozdíthatatlan egekre.

Jezsó Ákos

TÍZ PERC

”

– A férje itt marad! – csattant fel a parancsnok. Szavai betöltötték a határátkelő kopottas, régi épületét. Megülte a falakat. Keményen, ellentmondást nem tűrően. Rózsika kínosan rámosolygott a parancsnokra. Halkan kérte.

– Nem lehetne mégis... hogy csak a hídig, hogy csak távolról láthasson minket a férjem...

– Nem! Neki nincs engedélye!

Rózsika megfordult. A sírás kerülgette. Nem a parancsnok szavai miatt. Már megszokta a tiltást és a parancsot. És nem is azért, mert a férje nélkül kell tovább mennie. Hanem mindazért, amit idáig át kellett élnie. Az elmúlt tíz év minden keserve benne volt abban az egyetlen könnycseppben, amelyik végigfolyt az arcán. Nem törülte le.

Emlékezett arra a napra, amikor a férje falfehér arccal, idegességtől remegő kézzel jött haza a faluházból. Még odaát laktak, Csallóköz-nádasdon. Kálmánt akkor a falu komiszárja kioktatta, hogy Csehszlovákia a csehek és a szlovákok országa, egyedül ennek a két népnek a hazája, aki pedig ezt nem hajlandó tudomásul venni, az takarodjon ki a Dunán túlra! Az volt Kálmán bűne, hogy egy színmagyar területen, a Csallóközben, magyarul szólt a magyar gyerekeknek az iskolában. Ezzel pedig megsértette Benes dekrétumát.

Rózsika kinézett az ablakon. Láta a lezárt határsorompót, mögötte pedig a hidat, amely a Csallóközbe vezet.

Egyszer jött csak át ezen a hídon, még a háború előtt, a magyar időkben, a férjéhez tartott a győri laktanyába. Mikor is volt az? Talán '44 nyarán... Akkor lehetett... – tűnődött. Igen, akkor volt, mert Loki akkor szökött Kálmán után.

Rózsika szerette azt a kutyát. Nagyon meglepődött, hogy egy héttel férje bevonulása után kap egy táviratot a győri laktanyából, hogy ott van Loki, s menjen érte. Hazavitte a jó szimatú kutyát, aki a Csallóköz szívéből egészen Győrig követte gazdája szagát. Itt, ezen a hídon vitte

haza. Igen, haza... – Rózsika számára akkor még odaát volt a haza. Most meg ideát van.

– Szegény Loki! – mondta halkan Rózsika. A mellette álló határőr értetlenül nézett rá. Mit tudhat ez az ember Lokiról? Mit tudhat arról, hogy majdnem megharapta a falu komiszárját, amikor megjelent a kitelepítési parancs. Az meg bosszúból nem engedte, hogy magukkal vigyék. Arra ítélte, hogy Csehszlovákiában maradjon. Rózsika emlékezett: ültek a teherautón, az egész család, a sebtében összepakolt néhány bőrönddel, s némán nézték, hogyan távolodik a szülőfalujuk. Loki azonban nem maradt ott, futott utánuk. Az út közepén. Nem maradt le. Bírta az iramot. Egészen a pozsonyújfalui szükséghidig, ahová a katonák nem engedték fel. Elzavarták. A kutya egy ideig a folyóparton szűkölt, aztán beleugrott a Dunába, hogy a híd mellett ússza át a folyót. A katonák erre lelőtték. A gyerekek szeme láttára!

– Szegény Loki! – sóhajtott fel Rózsika.

– Ki ez a Loki? – kérdezte a határőr.

– Csak a kutyánk volt. Tíz éve, hogy meghalt. Még odaát.

– Ja?! – mondta a határőr, és bólintott. Visszaadta Rózsika papírjait. – Menjünk! – mutatott az ajtó felé.

Komáromi határátkelő, 1950-es évek (Fotó: Fortepan, UVATERV)

Rózsika Kálmánra nézett.

Tekintetük egybeolvadt.

Két ember, akit egyégyé kovácsolt a szeretet, a sors és a közös gyöttelelem.

Tudták, hogy feltétel nélkül bízhatnak a másokban. És csak egymásban bízhatnak. A besúgóktól, feljelentésektől teli világban senkiben sem bízhattak. Bár egyszer... Egyszer éjszaka a házuk előtt megjelent egy nagy fekete autó. Győrből a megyei ávóparancsnok jött, személyesen. Nem kérdezte, hogy bemehet-e hozzájuk. Bement a házba, és leült a konyhában az asztal mellett. A hívatlan vendéget fogadó kínos csöndben a megye ávosvezére ránézett Kálmánra, és kemény szavakkal csak annyit kérdezett:

– Maga tanított Érsekújváron?

Kálmán zavartan bólintott. Sosem találkoztak, mégis tudta, hogy ki a vendége, hiszen az újságokban látta elégszer a képét. Nem értette, hogy miért jött, mint ahogyan azt sem, mit akar.

– Tanítottam – volt a szűkszavú válasz. Kálmán maga is érezte, hogy ez talán kevés lehet egy ilyen nagyhatalmú embernek, ezért még gyorsan hozzátette:

– De az már régen volt. Még a háború előtt. Most már tíz éve itt élek, s itt tanítok, a faluban.

– Ezt mi tudjuk, tanár bácsi! – mondta az ávosvezér. – Nem emlékszik Kovács Jánosra? Érsekújváron az egyik diákja volt.

Kálmán elbizonytalanodott. Emlékezett arra a gyerekekre. Nagyon rossz tanuló volt, de nem buktatta meg, mert jól tornázott. Emlékei ködéből felbukkant az arca... a gyerek arca és a vendége arca...

– Csak nem? – kérdezett vissza. Az ávos parancsnok bólintott.

– De. Én vagyok az!

– Tanár bácsi, baj van. Azért jöttem, mert magát feljelentették, mert vasárnap látták a templomban. A szocializmusban egy tanár nem hajolhat el a klerikalizmus irányába! Én ezt a feljelentést – s kivette a papírt a zsebéből – most szétéptem, mert nem akarom börtönbe vinni a tanáromat. De másodjára már nem tudom megmenteni! Többet nem mehet templomba!

Aznap este az iskola másik tanárát vitték el.

Két hét múlva engedték csak ki.

Odabent félholtra verték.

Pedig ő még a templomba sem tette be a lábát.

– Menjünk! – mondta újra a határőr, és elindult. Rózsika előtt udvariasan kinyitotta az ajtót. Előre engedte. Odakint hűvös szél csapott az arcukba. Az a hideg, dunai szél, amely ilyenkor, októberben kegyetlenül kifújja a házak ablakából a benti kicsiny meleget.

A határőr határozott léptekkel megindult a híd felé. Rózsika szótlánul ment mellette.

– Kivel találkozok? – kérdezte a határőr.

– A testvéremmel.

– Izzog?

– Tíz éve nem láttam. Azóta, hogy... – Rózsika nem tudta befejezni a mondatot. Képtelen volt kimondani, hogy elkergettek a szülőfalujából. A határőr mégis megsejtett valamit.

– Maguk kitelepítettek, ugye?

Rózsika némán bólintott.

– A múlt héten is volt itt egy ilyen család. Ha jól emlékszem, komáromiak voltak. Most is azok, csak most az itteni Komáromban laknak.

– Mi csallóköziek vagyunk.

Megkerülték az utat elzáró, leeresztett sorompót, és elmentek a géppisztolyos határőrök mellett.

Ráléptek a hídfeljáróra. A határőr megnézte a karóráját.

– Még van öt percünk. Nem kell sietni.

Lassú léptekkel indultak neki a hídnak.

Odaát, a híd túlsó oldalán megjelent egy asszony és egy katona. Ők is lassú léptekkel jöttek.

Rózsika szíve a torkában zakatolt.

A testvére jön szemben, akitől elszakította a történelem, s egy kegyetlen parancs, amely el akarta űzni őseik földjéről a magyarokat, csak azért, hogy az a föld egy másik nemzet országa legyen! A testvére, aki otthon maradhatott, akit tíz éve nem látott, akivel tíz hosszú és kegyetlen esztendő óta nem beszélhetett, akit nem ölelhetett, akinek az örömeiből és bánatából nem vehette ki a részét, mert szétszakította őket egy államhatár. A Duna. A nagy folyó. Hányszor ment le a partjára az elmúlt tíz évben, s nézett át a túlsó partra, vágyakozva és ábrándozva, hogy hátha... hátha felbukkan valaki odaát, akit ismer. De sosem bukkant fel odaát olyan ember, akit ismert. Csak határőrök. Itt is, ott is.

Majdnem fellökte egy hirtelen szélroham. A határőr karjába kellett kapaszkodnia, hogy visszanyerje az egyensúlyát. És az erejét. Mert szinte a lábából is kiment az erő.

Mindjárt!

Mindjárt látni fogja!

Tíz év után először!

– Maguk ikrek? – kérdezte a katona, de Rózsika nem figyelte rá. Már kivehető volt a közeledő asszony arca. Csak rá tudott figyelni. Az ikertestvére. Rózsika felemelte a karját, és széles mozdulattal integetni kezdett. Az szintén. A kíséző katonák itt is, ott is kimértek voltak. A híd közepén aztán már nem bírt magával Rózsika. Az utolsó métereknél futásnak eredt. Iker-testvére szintén.

Az államhatárnál, a híd közepén keresztbe felfestett fehér vonalnál találkoztak.

Összeölelkeztek.

– Csak tíz perc! – szólt a határőr, de ezt Rózsika nem hallotta meg. És Mariska, az ikertestvére sem hallotta meg. Ők csak egymást látták. Csak egymásra tudtak figyelni. A másik arcára, leheletére, szívdobbanására. Megsimogatták egymás arcát, haját, és nem eresztették el a másikat.

– Csak tíz perc! – szólt újra a határőr, aki addigra már odaért. – Aztán menni kell vissza!

– Szia! – mondta könnyeivel küszködve Rózsika.

– Szia! – válaszolta Mariska.

Nem tudtak megszólalni. Fogták egymás kezét, nézték egymás arcát, és nem tudtak megszólalni.

És letelt a tíz perc.

AZ ANYANYELV

SZÁMÚZGÉSE

Magyargyerőmonostor, Umling Lőrinc alkotása, 18. század

EZEN ISEN HAZANAK MEG
 AVULT MENYEZETIT ISEN TÖL
 VÖTT JAVAI BÖL ISEN HEZ VAIÖ KE
 GYESSÉGE BÖL MAGA KÖLTSEGE VÉL
 TSINALATTA ETS NEZTS MAGYARGYE
 RÖ MONOSTORI KABOS FERENTZ
 URAM FELESÉGE VÉL SZODO
 RAI ANNA VÁL ANNO

1748
 DIEB, JULY

Trianon és a magyar nyelv

BALÁZS GÉZA

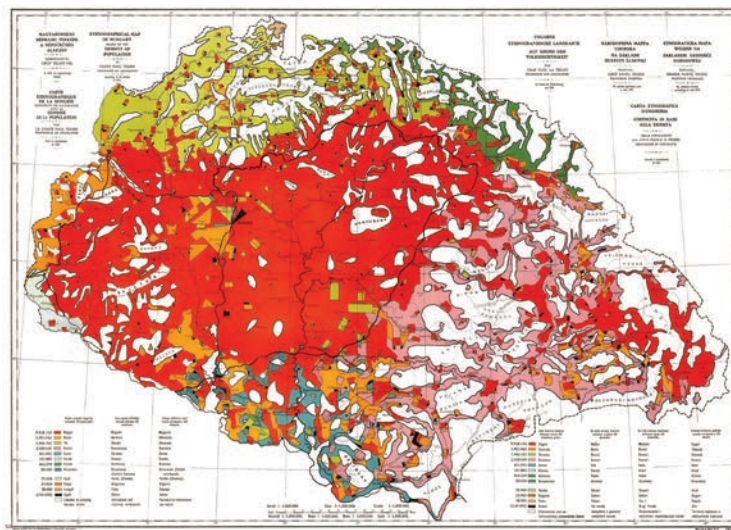
Trianont, a trianoni békediktátumot és a magyar nyelvet két összefüggésben szoktuk emlegetni. Átvitt értelemben „nyelvi Trianont” említene azok, akik a magyar nyelv legújabb kori romlását, pusztulását vizionálják. Ezzel most nem foglalkozom. Trianon és a magyar nyelv kapcsán az 1920-as trianoni döntésnek a magyar nyelvre, nyelvi kultúrára tett hatását viszont már vizsgálhatjuk, s a csaknem százéves folyamat következményeiről is beszámolhatunk, s ennek révén a jelenre és jövőre tehetünk észrevételeket.

A nyelvek adottságait, lehetőségeit tekintve egyenlő értékűek, ám fejlettségüket és helyzetüket tekintve egyenlőtlenek. Az élen a globalizáció és a gazdasági expanzió hajtómotorjaiként szolgáló nyelvek, utolsó helyen pedig az államisággal, államnyelvi státusszal nem rendelkező, kis beszélői létszámú veszélyeztetett vagy éppen már a kihalás szélére került nyelvek állnak. A magyarországi magyar nyelv nem áll rossz helyen ebben a rangsorban: hiszen van egy ország (Magyarország), amelyben államnyelv, van megfelelő számú beszélője, s ehhez mérten kutatása, oktatása, széleskörű használati lehetősége (szabadsága). De már a határon túli magyar nyelven beszélőknek koronként és tájanként nyelvi korlátokkal kell szembesülniük, s ez az anyanyelvhasználatuk visszaszorulásához vezet. Egy nyelv kisebbségi nyelvvé válása szinte törvényszerűen magával hozza az adott nyelv használati lehetőségeinek korlátozásait, ezzel együtt a visszaszorulását és erodálását.

Ebben az írásban eltekintek az egyes határon túli területek sajátos és változó magyar nyelvi helyzetének a bemutatásától. A témát az általános, több helyen módszeresen megjelenő jelenségek szerint mutatom be.

A magyar nyelv több részre szakítása

A Trianon után több részre osztott ország a magyar nyelvet is felszabdalta. A magyarul beszélőket „átlépő” határok magyar nyelvű közösségeket szakítottak ki az anyaországból és tettek etnikai, nyelvi kisebbséggé. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb helyen a magyar nyelvűség hátrányt jelentett, elkezdődött a magyar nyelv diszkriminálása, ennek következtében visszaszorulása, illetve az államnyelv–kisebbségi nyelv együttesében az államnyelv meghatározó befolyása a magyar nyelvre. A Trianon és a magyar nyelv témát a következő jelenségek jellemzik: vegyesnyelvűség, félnyelvűség, kétnyelvűség, a magyar nyelv határon túli változatai, asszimiláció, beolvadás, nyelvha-

Magyarország etnikai térképe az 1910-es népszámlálás adatai alapján

lál. A határon túli magyar nyelv visszaszorulását megakadályozó irányzatokat pedig a következő jelenségekkel szemléltethetjük: kiegyenlítő (egyenrangú) kétnyelvűség, detrianonizáció, az asszimilációval szemben a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport által ajánlott disszimiláció, illetve a határon túli nyelvi irodák által szervezett: határtalanítás.

Köztudott, hogy a trianoni békediktátum következményeként a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiából létrejött a csaknem nemzetiségek nélküli Magyarország, valamint megalakult Ausztria, a Cseh és Szlovák Köztársaság, Románia, Szerb–Horvát és Szlovén Királyság. A második világháború után keleten a Szovjetunió, délen pedig Jugoszlávia lett Magyarország szomszédja. Az 1990-es évektől az egyes országok szétszakadása miatt Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia határolja Magyarországot. Az is köztudott, hogy az elcsatolt területeken élők többsége nem volt magyar nemzetiségű, de az országhatárok meghúzása nem követte az etnikai vagy nyelvi határokat. Több esetben egységes tömbben élő magyar lakosságú területek is a határon túlra kerültek. Mintegy 3,3 millió magyar rekedt kívül Magyarország határain, ahogy szomorú iróniával mondják: „Nem ők lépték át a határokat, hanem a határok lépték át őket”.

Trianon következményeként a Kárpát-medencében földrajzi, politikai, demográfiai és társadalmi okok miatt sokféle, vegyes nyelvi helyzet alakult ki, amelyet nem lehet egységesen szemlélni. Tény azonban az, hogy a magyar nyelvű közösség részre szakadt, és korszakonként, irányonként más és más külső hatások érték, amelyeknek a következményeként a mai vegyes helyzet létrejött. Ami nagy vonalakban a következő: a határon kívül vannak tömbmagyar területek (Szlovákia: Csallóköz; Románia: három székely megye: Hargita, Kovászna, Maros megye, ez már csak részben tömb, már szórvány is), vannak a magyar nyelvvel szoros kapcsolatban lévő területek (végig az északi nyelvhatár, Kárpátalja, a Partium egy része, Vajdaság, s egy egészen parányi terület Szlovéniában, Lendva környékén, illetve Ausztriában (Burgenland). Vannak a magyar nyelvi tömbtől távolabb lévő, de még mindig nagyobb tömböt alkotó nyelvzigetek. Vannak önmagukban álló, már tömb nélküli szórványok, ahol még mindig van számottevő magyarság. Vannak olyan szórványok, ahol már csak elvétve akadnak magyarok. És létezik számos magyar nyelvű diaszpóra: ide elsősorban a Magyarországról elvándoroltakat soroljuk, ezeknek létrejött részben szintén összekapcsolódik Trianonnal – hiszen a magyarság nagy méretű szétvándorlása ugyancsak Trianon és következményei miatt indult el.

Mai magyar nyelvjáróterületek térképe (Forrás: Cs. Nagy Lajos, N. Császi Ildikó: *Magyar nyelvjárások*, Az ékeesszólás kiskönyvtára sorozat 36. tagja, Tinta Kiadó, Budapest, 2014)

Fogyás

Általános kép, hogy 1920 óta valamennyi földrajzi területen (beleértve Magyarországot is) fogy a magyar nyelven beszélők száma. A magyarság lélekszámát szép politikai szimbolikával 1990-ben még 15 millióra becsülhettük. Mára ez a szám már kb. 14 millióra apadt. Ebbe beletartoznak a magyarul nem vagy csak alig tudók, de identitásukban magyarságukat számon tartók is. A magyar anyanyelvűek lélekszáma reális számítások alapján 13 millió körül lehet. Ebből 9,5 millió él Magyarországon és kb. 2,5 millió a Magyarországgal szomszédos területeken és kb. 2 millióan szerteszóródva a világban (egy részük már nem tud magyarul, csak az identitásában őrzi egykori magyarságát, ők jelentik a bizonytalan utolsó 1 milliót, ami kiadná a 14 milliós értéket). Mindezek ellenére a magyarság összlélekszámát tekintve ma is a Kárpát-medence legnagyobb népe. Az írásom végén említendő (nem is a legrosszabb tendenciákat alapul vevő) nyelvstratégiai jóslat azonban borús képet fest a határon túli magyar nyelvvé kapcsolatban.

Az „ötágú síp” összhangzattana

A magyar nyelv állami széttagolódása, s ennek következtében különféle politikai helyzetbe kerülése már korábban fölvetette a magyar kulturális egység fölszámolódását. Az irodalomban ez a vita már a hatvanas években lezajlott. A kérdés úgy vetődött fel, hogy egyetlen vagy több magyar irodalom van-e. Erre adott költői választ Illyés Gyula: ötágú sípban jelölte meg a magyar irodalom egységét: egy tüdő fújja a mai Magyarországot, a Felvidék, a Délvidék, Kárpátalja és Erdély magyarságának üzenetét.

A harmonikus egységet sugalló ötágú síp egy nyelvész rendszerváltás utáni fölvetésében ötszólamú síppá változott: úgy jelent meg, mint a magyar nyelv állami nyelvekre való szakadása, vagyis mintha lenne, tudományosan definiálhatónak kellene lennie a szlovákiai, ukrániai, romániai, szerbiai (horvátországi, szlovéniai, ausztriai stb.) magyar nyelvEKnek. Még olyan lábjegyzet is születik, hogy a felvidéki magyarságnál jóval kisebb lélekszámú nyelveknek is lehet külön neve...

A tét nem kicsi. Egyetlen magyar nyelv van, vagy magyar nyelvek vannak, lesznek. Általános nyelvészeti tétel, hogy a nyelvek nyelvváltozatokban élnek. A nyelvváltozatokból kristályosodik ki – már ahol – valamiféle egység, a köznyelv, és a köznyelv is folyamatosan alakul, esetleg újabb nyelvváltozatokra oszthat. A magyar nyelv történetében a többféle, egymástól egyébként sajátos módon nem nagyon különböző nyelvváltozattól a 16. századtól kezd összekovácsolódnia a ma is

ismert köznyelv vagy standard (korábban: irodalmi nyelvnek is nevezték, de ez kicsit félreérhető). Az egységesülés a 20. századra megtörtént: ezen a köznyelven írtak íróink-költőink, szólalt meg a rádió. Miközben mellette tovább éltek a nyelvjárások is, illetve azok kicsit változó, keverékes formái, a regionális köznyelvek is. Ebbe az állapotba szólt bele Trianon: az elszakított területekkel elkezdett akadozni vagy akár meg is szakadt a kapcsolat (vásár, munkahely, rokonság), a magyar nyelv korlátozása megakasztotta a köznyelv irányába való fejlődést, ezért a magyar nyelv a legtöbb esetben a családba, a kisközösségbe, a faluba szorult vissza. A magyar nyelv visszaszorulása különösen szembevető a közélet, a tudomány-technika területén. Hiszen a határon túli területeken élők többsége nem tudott szakmát, diplomát szerezni magyar nyelven, s az államnyelven megszerzett tudást nem tudta anyanyelvére lefordítani. Jól mutatja ezt a problémát a kolozsvári nyelvészprofesszor egy mondata: „Nem tudok a kocsimról magyarul beszélni, nekem az önindító: delkó”.

Helyi köznyelvek

Egyes határon túli területeken kialakultak helyi köznyelvek. Meglátásom szerint beszélhetünk erdélyi köznyelvről, amelyet erdélyi értelmiségiek beszédében hallunk, erdélyi írók műveiben fel is ismerünk. Vagyis van transzszilván köznyelv. Az északi területen, Szlovákiában beszélt magyar nyelv is mutat regionális kapcsolatot, leginkább az arrafelé beszélt palóc nyelvjárás ajakréses hangjainak szinte minden szlovákiai magyar beszédében fölismerhető hangzását. Kérdésként merül fel, hogy ezek az ajakréses hangok mennyiben a palóc nyelvjárás és mennyiben a szlovák nyelv hatására állandósultak az ottani köznyelvben. Felvidéki családi kapcsolataim (Pozsony, Galánta, Érsekújvár) ugyanis azt mutatják, hogy az 1947 előtt a Felvidékről kitelepítettek nyelvhasználatában alig fedezhető fel regionalizmus, szinte kizárólag a mai magyar köznyelvet beszéltek, míg az ottmaradtak nyelvhasználatában már az 1960-as években érezhető volt az erős szlovák és palóc akcentus. Jóval kisebb köznyelvi esztendő tendencia figyelhető meg a Vajdaságban és Kárpátalján. A Lendva környéki, burgenlandi, horvátországi magyarok esetében nem indult meg a köznyelvi esztendő, beszédük gyakorlatilag csak a helyi, archaikus jelleget mutató nyelvjárás. A Partium viszont mintha folyamatosan követte volna a magyarországi nyelvi fejlődést, magyar lakosainak nyelvben alig találni a mai köznyelvtől elütő formákat.

A szerves nyelvi fejlődés megszakadása és megszakítása

Trianonnal tehát megszakadt a szerves nyelvi fejlődés: a nyelvjárásokból táplálkozó köznyelv, a köznyelvnek a nyelvjárásokra való természetes visszahatása. A szerves folyamatok szétszakadtak. A magyar nyelvstudomány, amelynek a rendszerváltásig szerves és elismert része volt a nyelvművelés, a kor színvonalán többször kifejtette, hogy a nyelvjárás érték, és természetes folyamat a közös (művelt, igényes stb.) köznyelv kialakulása, s ennek elsajátítása az iskolában. Ezt az egyszerű, kétségtelenül leegyszerűsített, de legalább érthető képletet zavarta meg a rendszerváltás kori nagy nyelvészeti vita: a köznyelvet ne Budapestről, ne nyelvészek és értelmiségiek határozzák meg, hanem a demokratikus nyilvánosság, azaz ne írja elő senki a határon túliaknak, hogy milyen nyelvváltozatban beszéljenek, ne kelljen föltétlenül és kritika nélkül alkalmazkodniuk a magyarországi köznyelvhez. A parázs vita lényegében arra is vonatkozott: legyen-e közös köznyelv, avagy mindenki alkossa meg a saját maga nyelvváltozatát, köznyelvét. A nyelvművelők folyamatosan és némi nemzetféltő céllal törtek lándzsát a köznyelv, akkoriban alakult terminussal a minden magyart összetartó „közös köznyelv” mellett, féltve a magyar nyelvet a szétfejlődéstől, amely akár megértési problémákat is jelent. A nem nyelvművelők (az ún. társasnyelvészek) a helyi nyelvváltozatok autonómiájáért szálltak síkra, és elvetettek minden ún. központosító törekvést. Mint minden nagy vitában, ebben is az igazság valahol középen van: senki nem akarja korlátozni a családok, a kisközösségek hagyományos, sajátos fejlődést mutató helyi nyelvváltozatát, hiszen az az alapvető identitás, érzelmek hordozója. De a szélesebb körű együttműködést mégiscsak a nyelvváltozatokat átfogó köznyelv szolgálja. Ráadásul a magyar nyelv esetében ez nem is tér el annyira a helyi nyelvváltozatoktól, hiszen szinte minden magyart ért minden magyart – akármilyen nyelvváltozatban beszél is. A helyi nyelvváltozatok mellett a közös köznyelv azonban mégis fontos, hiszen ez köti össze, ez egyesíti szimbolikusan is a magyarságot, ez teremt egyszerűbb és világosabb megértési lehetőséget Brassó és Nyitra, Munkács és Szentgotthárd között. S ha például nyelvfejlésről beszélünk (a társasnyelvészek nem szeretik az efféle beavatkozást), akkor tudatosan kell tervezni és megvalósítani például az országok közötti magyar nyelvű terminológiai egyeztetést, mert a turizmusban, kereskedelemben, gazdaságban, tudományban stb. egyre több a nyelvi szétfejlődést mutató jelenség. Ha pedig a szétfejlődés elkezdődik a szaknyelvekben (szaknyelvi terminológiában), akkor az lassan vagy gyorsan, de magával rántja a hétköznapi köznyelvet is.

Szétfejlődés, helyi államnyelvi változatok

A szétfejlődésre számos példát felhozta a rendszerváltás után megalakult határon túli nyelvi irodák (Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat), amelyek fő feladatuknak a határon túli területek magyar nyelvének leírását tekintik. Egyik törekvésük például az volt, hogy a határon túli, helyi (állami) nyelvváltozatokban felbukkanó és helyben használt idegenszerűségeket (államnyelvi eredetű műszavakat) emancipálják. Ezt úgy kívánták elérni, hogy a romániai, szlovákiai stb. magyar nyelvváltozatokban használt szavakat belevették a magyarországi szótárakba. A törekvés elfogadható akkor, ha ezek a szavak valóban „szótárérettek”, különös tekintettel arra, ha helyben alkotott magyar szavak, ám kérdésesek, ha pusztán román, szlovák átvételekről van szó. Ám még ezeknek is helye lehet az idegen szavak szótáraiban (be is került nem egy ilyen szó a 2007. évi kiadású szótárba), de

vajon valóban beleválók-e az értelmező kéziszótárba. A 2003. évi kiadású *Magyar értelmező kéziszótárt* mindenestre úgy hirdette az Akadémiai Kiadó, hogy: „Tudatosan végeztetett gyűjtés eredményeképpen helyet kaptak az új szótárban a szomszéd országokban élő magyarság nagyobbik részének egyes, csak az ő körükben használt szavai.” A szótárkészítők által kiemelt példák a következők:

csinka = súlyzó (szlovákiai magyar)
csubuk = borraivaló, baksis; mellékkeresek (erdélyi magyar)
dezert = egy doboz kisméretű, változatos alakú töltött csokoládé (szlovákiai magyar)
doszár = irattartó, dosszié (erdélyi magyar)
döblec = sütőtök (erdélyi magyar)
faradarab = rétes vége, gyürkéje (kárpátaljai magyar)
feferon = cseresznyepaprika (szlovákiai magyar)
felcser = orvossegéd (kárpátaljai magyar)
navétázik = ingázik (erdélyi magyar)
népképviselő = képviselő (kárpátaljai magyar)
novellizál = törvényt módosít (szlovákiai magyar)

Látható, hogy egyes példák államnyelvi átvételek, mások magyar terminusok, amelyek viszont nem illeszkednek a magyarországi köznyelvhez. Ebből már akadhatnak és akadnak is félreértések. Az egyre szaporodó ilyesféle szókészlet pedig megalapozza a magyar nyelv szétfejlődésének vízióját.

A trianoni határokkal szétválasztott, különfejlésre ítélt magyar nyelvváltozatok tehát az 1990-es években, a remélt rendszerváltások után még nagyobb bizonytalanság előtt állnak: együtt vagy külön. Együtt a magyarországiakkal, vagy inkább külön, együtt az államnyelvekkel. Ehhez is bőven kapnak tanácsot a társasnyelvészek, akik leginkább a nyelvművelés „központosító” törekvéseitől féltik a határon túli magyarokat. A megoldást a kétnyelvűségben találták meg. Ebben van is valami. Hiszen a különböző népek együttélése természetes módon vezet kétnyelvűséghez. A természetes, kiegyenlített (mindkét fél részéről kezdeményezett) kétnyelvűség, illetve az ún. hozzáadó, vagyis a jó anyanyelvi tudáshoz többletként járuló kétnyelvűség hasznos, gazdagítja a látásmódot, a személyiséget, segíti a megértést. Ám ismeretes az egyenlőtlen vagy feladó kétnyelvűség is, az az állapot, amikor a kétnyelvűség az anyanyelv feladásához vezet. Sőt, további átmeneti állapotok is vannak: vegyesnyelvűség vagy kevertnyelvűség, amikor az egyén valamilyen „mixet” használ – ez inkább emlékeztet a kreol nyelvekre, mint a történelmi nyelvekre. És akik jól ismerik a bizonytalan nyelvi helyzetben lévőket, emlegetik a félnyelvűséget is, ami pedig a lecsupaszított nyelvhasználatra, az ún. pidzsin nyelvekre emlékeztet. Valamennyinek van példája már a Kárpát-medencében.

A határon túli magyar nyelv-nyelvek-vitával kapcsolatban minden jó szándék feltételezése mellett arra is gondolhatunk, hogy a valójában a nyelvi fejlődésbe bujtatott, ám mégis inkább a nyelvészek pozicionálását szolgáló vita mennyiben erősítette a határon túl az amúgyis erős nyelvi asszimilációt, vagyis a magyar nyelv feladását. A heves vita ugyanis bizonytalanságot szült az értelmiségben, különösen a pedagógustársadalomban, és talán a szülőkből is: most mire neveljük a gyerekeket, milyen iskolába adják, fontos-e egyáltalán a magyar nyelv? Hiszen nyelvészekről kaptak tudományos magyarázatot arra, hogy természetes folyamat a vegyesnyelvűség, a kétnyelvűség, a magyar nyelvnek esetleges önálló, helyi államnyelvi változata, és persze a végső beolvadás is.

A költők is látják

A határon túli magyar nyelvváltozatok „szétfejlődésére”, sőt szétesésére több költő is figyelmeztet. Például Domonkos István (Kormányeltörésben):

én lenni
 én nem tudni magyar
 élni külföld élet
 pénz nyelv zászló
 himnusz bélyeg
 elnökök vezérek
 előkotorni megfelelő
 ott ahova érek
 mi meghalni mindnyájan
 ügyis téves csatatéren
 koponyánkból a habverő
 nyele kiáll
 világ
 pro-árjai
 világ
 kontra-árjai
 ez lenni vers
 szavak kínai falát
 megmássza a halál
 élet frázisait
 emberbőr kötésben
 adják ki írók:
 nemzeti irodalmak
 generálisai
 és nem bírni nemzeti
 fogások erős szaga
 csinálni külföldből
 portable haza
 és menni külföld
 mit munkaengedély
 kofferban szalonna
 két kiló kenyér
 én nem látni
 új látóhatár
 én menni külföld
 talpalni csikorgó havon
 élet nercbundákban jönni
 vágni engem nyakon [...]

Hiteles beszámolóinak is felfogható Tözsér Árpád verse, *A kódváltás pragmatikája*. Alcíme: *Példaszöveg egy szakdolgozathoz* – a költő mesélte, hogy egy pozsonyi egyetemi magyar szemináriumú dolgozat ihlette a verset:

Andi én majdnem majdnem röhögtem
 tisztára izé pockajte! mondom
 itt van a próba... kabinka tudod
 ott próbált előttünk a čo ked' sme na pláži
 csakhogy ez nem pláž öneki mindegy
 tisztára psycho volt mindene látszott

Hát egyszer látom egy partiban megismert
 odaült hozzám do frasa! jól kifogtam
 úgy hívták képzeld hogy „jógyerek”
 így magyarul ő meg nem is értette
 nem paszolt hozzá mindig a dekoltom nézte
 úristen mondom ez olyan úchylák

Nekem nyáron itt izé no stehná
 marha jó izmos volt a biciklitől
 furt fogdozni akarta izé a combom
 (nekem így nem jó hogy „combom”
 a comb az nálunk csirkecomb tudod
 a stehna az olyan... szuper totál)

Nem hagytam tapizni nesor sa! montam
 azt hitte azér nevetek mert tetszik
 én meg furt a boxerkyt láttam rajta
 amit ott vett a mi sekáčunkban
 csak fogdozott az asztal alatt
 más fantastické stehná mondta

A megzavart identitást tükrözi Demény Péter megrázó verse (*Haza-szvit*) a rommagyar-létről, ami nyilvánvaló gátja a magyar nyelvi és kulturális hagyományok fenntartásának:

Magyar lennék, de rommagyar vagyok,
 élet helyett trianonkodom,
 székeley harisnyában járok,
 így érzem igazán magyarnak magam,
 a sárgarépát juszt is muroknak nevezem,
 a hasábburgonyát szalmakrumplinak,
 fintorgok, ha azt hallom, nyamihörpi.

Magyar lennék, de rommagyar vagyok,
 hattúli, kisebbségi és ilyenek,
 taccs, szöglet, beadás - ezt mind húsz évesen tanultam,
 amúgyosan románul tudom őket,
 románul nőtem én fel velük együtt,
 logikus hát, hogy én román vagyok,
 s kit érdekel, hogy nem lehetek az?! [...]

Azzal áltattam magam, létezik
 haza és nemzet és más ilyenek,
 hogy nekem is tudna közöm lenni végre,
 és nem pusztán a demagógiához,
 hogy átjövök egy határon és akkor
 magamban is átlépek egy határt,
 egy jó határt, mely önmagam velem
 egy furcsa férc mentén köthetne össze,
 választna el. [...]

A ma és a holnap

A 20. század végén úgy áll a magyar nyelv a Kárpát-medencében, hogy van egy magyarországi standardja, köznyelve és persze további hazai nyelvváltozatai, vannak a határon túl beszélt nyelvjárások, helyi államnyelvi hatásoknak kitett köznyelv-kezdemények, és ezeket beszélő két-, vegyes- és félnyelvű magyarok; másként mondvá: alakulnak a Kárpát-medencében a magyar nyelv szétfejlődése következtében a kreol és pidzsin magyar nyelvek... Ebből a szempontból az látszik, hogy Trianon nyelvi hatása az első ötven évben még elenyésző volt, az utóbbi fél évszázadban azonban már erősen kimutatható. Ha igazak a nyelvstratégák (Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport) népességösszeírásokon alapuló számításai, hogy 2060 körül a határon túli magyar nyelv a legtöbb helyen eltűnik (Székelyföld és Csallóköz tűnik csak kivételnek), akkor Trianon 150. évfordulóján elmondhatják utódaink, hogy Trianon a magyar nyelv terén elvégezte pusztító hatását.

Zsögödi Nagy Imre: Noé bárkája felé, olaj, vászon, 1967 (Csiki Székely Múzeum)

Kányádi Sándor

99 NOÉ BÁRKÁJA FELÉ

a Nagy Imre-festmény hátára

Be kell hordanunk, hajtánunk mindent.
A szavakat is. Egyetlen szó,
egy tájszó se maradjon kint.
Semmi sem fölösleges.

Zuhoghat akár negyvenezer nap
és negyvenezer éjjel, ha egy
buboréknyi lelkiismeret-
furdalás sem követi a bárkát.

Mert lepad majd a víz.
És fölszárad majd a sár.

És akkor majd a megőrzött,
a meglévő szóból újra-
teremthetjük magát
az első búzaszemet
ha már igével élünk
tovább nem lehet.

■ 1973